

Bebyggelsehistorisk tidskrift

Ceremoniella rum

NR 52 • 2006

Bebyggelsehistorisk tidskrift

NR 52 • 2006

Ceremoniella rum

REDIGERAT AV

TORUN ZACHRISSON

& MARGARETA KEMPF ÖSTLIND

Bebyggelsehistorisk tidskrift utges av den för ändamålet stiftade föreningen Bebyggelsehistorisk tidskrift.

Tidskriften utkommer med två nummer per år. Varje nummer redigeras av en därtill utsedd redaktör. Härvid medverkar också tidskriftens redaktionskommitté som innehåller företrädare för en rad ämnen. Recensionsavdelningen i tidskriften handhas av en särskild recensionsgrupp.

Redaktionskommitté

Åsa Ahrlund, SLU, Alnarp
Carl Erik Bergold, Stockholms universitet
Rosemarie Fiebranz, Uppsala universitet
Margit Forsström, Länsstyrelsen, Växjö
Cecilia Hammarlund-Larsson, Nordiska museet, Stockholm
Ulf Jansson, Stockholms universitet
Margareta Kempff Östlind, Stockholms universitet, ordf.
Bo Lundström, Krigsarkivet, Stockholm
Fredrika Mellander Rönn, Stockholms stadsmuseum
Bo Persson, Stockholms universitet
Lukas Smas, Stockholms universitet
Björn Strehlenert, Saltsjöbaden
Ola Wetterberg, Göteborgs universitet
Torun Zachrisson, Stockholms universitet

Recensioner

Ulf Jansson (huvudansvarig)
Marta Järnfeldt-Carlsson
Per H. Ramqvist

Temaredaktörernas adress:

Torun Zachrisson
Institutionen för arkeologi och
antikens kultur
Stockholms universitet
106 91 Stockholm
e-post: torun.zachrisson@ark.su.se

Margareta Kempff Östlind
Konstvetenskapliga institutionen
Stockholms universitet
106 91 Stockholm
e-post: margareta.kempff@arthistory.su.se

Sakkunniga: Professor *Frands Herschend*, Institutionen för arkeologi och antik historia, Uppsala universitet
Fil. dr *Mats Anglert*, Riksantikvarieämbetet, uv Syd
Antikvarie *Markus Dahlberg*, Riksantikvarieämbetet
Docent *Göran Kåring*, Konstvetenskapliga institutionen, Stockholms universitet
Högskolelektor *Robert Sandberg*, Södertörns högskola

Redaktionens adress

Konstvetenskapliga institutionen, Stockholms universitet, 106 91 Stockholm

Prenumeration och distribution

Swedish Science Press, Box 118, 751 04 Uppsala
Telefon 018-36 55 66, E-post: info@ssp.nu

Prenumeration för 2007 kan tecknas genom insättning av 250 kr på postgiro 489 78 50-6 eller bankgiro 914-4601.

Skriv namn, adress och Bebyggelsehistorisk tidskrift på inbetalningskortet.

Lösnummer beställs på samma sätt. Lösnummerpris 150 kr + porto.

För beställning av äldre nummer se: www.ssp.nu

<i>Redaktörer för detta nummer</i>	Torun Zachrisson och Margareta Kempff Östlind
<i>Grafisk form, teknisk redaktör</i>	Elina Antell, Uppsala
<i>Engelsk översättning</i>	Roger och Kerstin Tanner
<i>Typsnitt inlaga</i>	Sabon
<i>omslag</i>	Baskerville/Futura
<i>Tryck</i>	Vindspelet grafiska ab, Borås, 2007

© Respektive namngiven författare

ISSN 0349-2834

Tryckt med bidrag från Vetenskapsrådet.

Innehåll

<i>Torun Zachrisson & Margareta Kempff Östlind</i>		<i>Malin Grundberg</i>	
Ceremoniella rum	5	Visuell maktlegitimering i Sverige och i det Osmanska riket under tidigmodern tid	41
<i>Lars Larsson</i>		<i>Emilie Karlsmo</i>	
Rum, rymd och areal. Ett kulthus och dess närmiljö ur ett ceremoniellt perspektiv	7	Begravningskapellet som ceremoniellt rum i 1900-talets Sverige	56
<i>Olof Sundqvist</i>		<i>Catharina Nolin</i>	
Från vikingatida aristokratiska hallar till medeltida stormannakyrkor	20	Kyrkogårdsestetik och ceremonier	80
<i>Ing-Marie Nilsson</i>			
Jerusalem mitt i byn. Det tidigmedeltida kyrkobyggandet ur rituellt perspektiv	33		

OMSLAGSBILDEN: *I Fjenneslev kyrka på Själland har två donatorer låtit avbilda sig när de överräcker en modell av en kyrka och en ring. De välsignas av Guds hand.*
FOTO: *Ing-Marie Nilsson.*

BAKSIDESBILDEN: *Det eviga livets kapell i krematoriet i Gävle, ritat av ELLT och invigt 1960. Den i furuskogen diskret inpassade betongbyggnaden fick stor uppmärksamhet och fördes omgående till de stora exemplen på en ny sakralarkitektur på internationell grund. Inne i kapellrummet är gränsen mellan inne och ute känns närmast upplöst: beläggningsen i gatsten följer med ett stycke in i rummet; stålkolonnen blir till eko av de raka furorna utanför.*
FOTO: *Emilie Karlsmo 1996.*

Ceremoniella rum

V i har genom temat *Ceremoniella rum* önskat fånga de byggnader, rum och landskapsavsnitt där exempelvis kröningar, storslagna fester, gudstjänster, bröllop och begravningar har ägt och äger rum. Ceremoni stammar av latinets *caerimonia* 'religiös dyrkan' 'helighet', 'helig handling' (*Nationalencyklopedin* 1990, s. 60). Vanligen avser vi en formaliserad och i regel högtidlig handling, som är kulturellt specifik. Ordet används ibland synonymt med rit/ritual. Men till skillnad från en rit involverar alltid en ceremoni fler än en aktör och/eller åskådare. En rit kan däremot utföras privat och ganska ohögtidligt. Stundtals kan ceremoniell och rituell användas som synonyma begrepp.

Förr var studiet av ritualer en underkategori till religionsvetenskap. Men strävan att nå de handlingssätt och de personer som agerar i ritualerna förde de akademiska disciplinerna bort från myternas värld. Varje handling kan ritualiseras och riterna är inte förknippade med specifika religiösa intentioner. Det är därför följdriktigt att ritualforskning idag är ett tvärvetenskapligt fält (jfr *Riter och ritteorier* 2002, *Theorizing rituals* 2006).

I ceremoniella rum finns detaljer och inredning som är förknippade med symbolik. Arkeologen *Lars Larsson* tecknar i den inledande artikeln bilden av ett högt och silvergrått hus, kraftfullt i sin konstruktion. Det har uppförts på samma plats i många olika omgångar under loppet av 600 år. Huset har grävt fram av arkeologer i Uppåkra, Skåne. Genom de föremål som hittats i och invid huset framträder konturerna av ett resligt och stort rum där uttryck för ära, rikedom, makt och helighet exponerades. Ceremoniella vapen har hittats i husets omgivning. Den guldglänsande ögonbrynsbåge och de gyllene svin som visas i figur 8 har prytt en prakthjälms, förmodligen skapad för ceremoniella tillfällen. Hjälmen kan måhända ses som uttryck för den roll som platsens ledare förväntades ikläda sig, rollen att försvara territoriet och helgedomarna (jfr *Malin Grundbergs* och

Olof Sundqvists artikel). En bildrik bågare och en blåfärgad glasskål verkar ha "begravts" i golvet, i samband med att huset övergavs. Dessa föremål var extraordinära för sin tid. Då de "begravdes" var de antikviteter. Föremålen säger oss något om hur väsentliga dåtidens dryckesceremonier var. I olika skrivna källor omtalas denna typ av drickande. Det ägde rum i samband med exempelvis maktövertagande, begravningar, giftermål, när man riktade sig till gudarna och inför ett nytt år.

Religionsvetaren *Olof Sundqvist* betonar i sin artikel kontinuiteten mellan vikingatidens aristokratiska hallbyggnader och den tidiga medeltidens stormannakyrkor. Härskaren hade i det förkristna samhället ansvar för vården och försvaret av helgedomarna. På motsvarande sätt blev det den kristne stormannens uppgift att uppföra kyrka och beskydda den. I hallbyggnaderna ägde det ceremoniella ätandet och drickandet rum, där prisades också stormannen. När makten överfördes från en generation till en annan markerades detta genom att den nye härskaren placerades i högsätet. *Olof Sundqvist* menar att man kan dra paralleller mellan hallarnas högsäten och de särskilda platser som fanns i västverken i den tidiga medeltidens kyrkor. Där skulle kyrkornas världsliga härskare visa upp sig och motta de församlades hyllningar. Härskarna förknippades symboliskt både under förkristen och kristen tid med en upphöjd position. Detta tog sig konkreta uttryck i landskapet genom att man valde topografiska lägen som gjorde att de olika byggnaderna, såväl hallar som kyrkor, tronade i landskapet. Inuti de ceremoniella rummen kunde anordningar som högsäten, podier, läktare eller empor göra att härskarna från en högre position kunde blicka ned på övriga deltagare.

Uppförandet av de romanska stenkyrkorna var under tidig medeltid en i högsta grad både helig och högtidlig handling där stenkyrkan sågs som en representation av det himmelska Jerusalem. På tidskriftens framsida ses den själländske stormannen Asser Rig och hans hustru Inge. De sträcker fram

en kyrkobyggnad och en vriden ring av vikingatida utseende. Bilden visar en ceremoniell handling som understryker själva donationen, gåvan, detta par ger. Vi kan också se att gåvan blir väl mottagen för den välsignas genom Guds hand, som sträcks ned från himlen. Medeltidsarkeologen *Ing-Marie Nilsson* får oss genom sin artikel att reflektera över de människor som deltog i själva byggandet av detta himmelska Jerusalem och i högre grad än tidigare fundera över dem som delaktiga i skapandet av detta paradiset på jorden.

I historikern *Malin Grundbergs* artikel speglas de ceremoniella rummen i Vasatidens Sverige i dem som fanns i det samtida Osmanska riket. I Sverige var det främst de religiösa byggnaderna som nyttjades som ceremoniella rum för kungliga ceremonier av olika slag, medan den osmanske sultanens ceremonier ägde rum i Topkapipalatset. Både i Sverige och i det osmanska riket användes ceremonier och föremål för att betona sultanens och kungens olika roller, som försvarare och rikets expanderare. Grundbergs tes är att genom ceremonier och olika föremål: regalier, insignier och krigstrophéer legitimerade såväl den svenska kungen som den osmanske sultanen sin makt. Regentrollerna i de båda rikena var likartade. Det beror, menar Grundberg, på att båda rikena befann sig i ett statsbyggnadsskede. Utformningen av de olika ceremonierna och föremålen var däremot kopplade till sitt specifika kulturella och religiösa uttryck.

Begravningskapellen är speciella ceremoniella rum eftersom de är uppförda för att fungera som rumslig inramning för en enda ceremoni, avskedd från de avlidna. Konstvetaren *Emilie Karlsmo* visar hur dessa rum hänger samman med den pri-

vatisering av olika livsritualer som sker från och med 1900-talets början i Sverige. Förr kunde hela socknen samlas då en församlingsmedlem skulle begravas. Idag sker begravningar i kretsen av de närmast anhöriga. Begravningskapellen belyser såväl omsorgen om de dödas stoft som de sörjande anhöriga. Kapellen gestaltar företeelser som modernitet och sekularisering, liksom övergången till ett mångkulturellt samhälle.

Vid 1900-talets början upplevde man de befintliga kyrkogårdarna som fula och oorganiserade, oförmögna att försätta sina besökare i rätt sinnestämning. Konstvetaren *Catharina Nolin* beskriver i den avslutande artikeln hur samtiden önskade förnyelse och modernitet. Denna omdaning initierades och utformades av arkitekter, ibland via de arkitektävlingar som anordnades. Inte i något fall tycks kyrkligt engagerade personer eller präster ha drivit frågan om kyrkogårdarnas utformning. Kyrkogårdar nyanlades eller gamla kyrkogårdar utvidgades. 1800-talets vurm för naturparker smittade av sig även på kyrkogårdarnas arkitektur, vilket ledde till skapandet av skogskyrkogården.

Detta nummer av *Bebyggelsehistorisk tidskrift* ger olika exempel på ceremoniella rum från olika tider. Det gemensamma för artiklarna är att de visar på den möda och den omsorg som lagts ned, i såväl det stora som det lilla, när det gäller de ceremoniella rummen och den rekvisita dessa har ansetts kräva. För ett ceremoniellt rum fick och får avgörande betydelse både för uppfattningen om det förgångna och för framtidens förlopp.

Torun Zachrisson &

Margareta Kempff Östlind

Rum, rymd och areal

Ett kulthus och dess närmiljö ur ett ceremoniellt perspektiv

av Lars Larsson

Inledning

I de nordiska sagorna liksom i Adam av Bremens krönika omnämns tempel eller tempelliknande konstruktioner¹. Man har länge förväntat finna sådana men utan resultat. Detta har medfört att man till helt nyligen ifrågasatte de tidiga skriftliga källorna.

Nyare utgrävningar uppvisar konstruktioner och/eller fyndförhållanden av liknande art på platser i Skandinavien som anses ha haft en central roll i järnålderssamhället. På boplatser med storgårdar som Lunda i Södermanland² från veldetid samt Borg i Östergötland³, Tissø⁴ och Lejre på Själland⁵, daterade till vikingatid, förekommer mindre hus som genom bl.a. fynden såsom djurbensansamlingar, amuletringar och människofigurer uppfattats ha haft rituell betydelse. Här rör det sig om huskonstruktioner som påtagligt avviker från den ordinära formen. På platser som Dejbjerg⁶ på Jylland och Gudme på Fyn⁷ finns mindre hus som har likheter med tidiga hallbyggnader. I fyllningen till stolphål och väggrännor förekommer bl.a. föremål av ädelmetall samt skärvor av glasbägare som visar deras ceremoniella eller rituella användning.

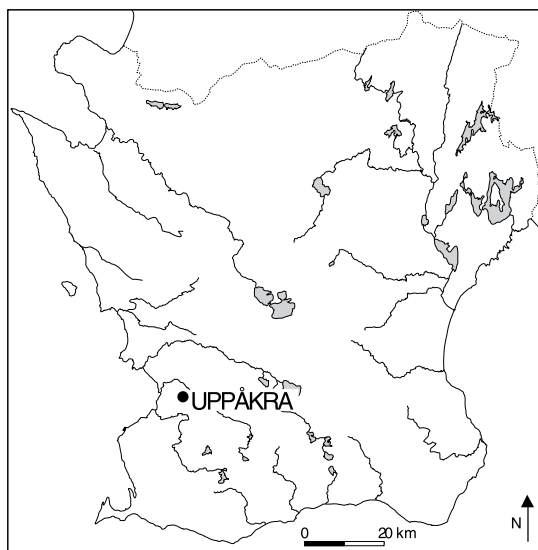
Ceremonier kan uppfattas som aktiviteter av speciella slag relaterade till ett regelverk med tydliga traditionellt kopplade föreställningar som efterhand formats till sedvänjor. Det uppstår en svår gränsdragning mellan vad som benämns ceremoniellt och det som inlemmas under beteckningen rituellt. I denna presentation har inte någon distinktion gjorts mellan ceremonier och ritualer.

Det ceremoniella rummet

Uppåkraboplatsen belägen fem kilometer söder om Lund har varit känd sedan 1930-talet då den påträffades i samband med gårdsbygge strax söder om kyrkan i Stora Uppåkra⁸. Genom de undersökningar som inleddes 1996 visar sig boplatsen vara den största, fyndrikaste och sannolikt den mest långvariga av de sydsvenska bosättningarna från järnåldern (Fig. 1.)⁹.

Boplatslager och anläggningar har belagts inom en ungefär 40 hektar stor sammanhängande yta. Inom en betydande del av denna finns en komplex stratigrafi där kulturlager bildats genom en ackumulation av huslämningar och avfall. Under århundraden kom kulturlagren att nå en tjocklek på upp till två meter.

Genom arkeologiska undersökningar och metall-detektorsökningar framgår att bosättningen inleddes omkring 100 f.Kr. och upphör cirka 1000 e.Kr.¹⁰ Omkring 100 e.Kr. var stora delar av fyndområdet utnyttjat på ett eller annat sätt. Bosättningen torde redan då ha varit den största i Sydsverige. Att tala om en boplat i detta sammanhang är att nedvärdera platsens funktion. Åtminstone i dess senare användningstid rör det sig snarare om en form av urban bildning. Uppåkra synes ha utvecklats organiskt där den ena gårdsanläggningen kopplades till den andra och inte så att man från början indelat området i bostads- och hantverkskvarter. Det finns likväl en struktur för gårdarnas placering men det har sannolikt funnits stora närmast herrgårdsliknande anläggningar liksom mindre enheter. De utgrävningssytor som upptagits sedan 1996 utgör

FIGUR 1. Läget för Uppåkra.

sammanlagt en ytterst begränsad del av boplatssområdet men genom att de fördelats över hela fornlämningen har de trots allt givit oss en god uppfattning om förhållandena inom olika partier av den stora fyndplatsytan.

Sedan 2001 har arkeologiska undersökningar utförts inom en central del av fyndplatsen (Fig. 2.). Anledningen till att just denna yta utvaldes för utgrävning var att den utgjorde en av minst fyra koncentrationer av kulturlager och fynd som kunnat beläggas genom systematiska borrhningar samt metalldetektorsökningar. Vid dessa avsökningar påträffades ett betydande antal föremål av ädelmetall, de flesta av hög kvalitet som antydde att en storgård tillhörig de styrande på platsen kan ha varit belägen inom denna yta.

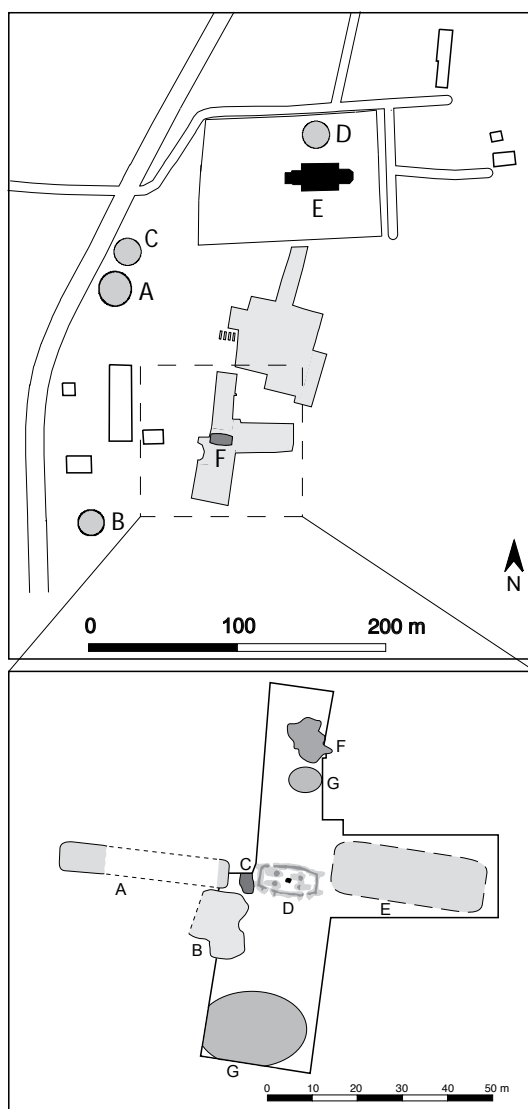
Flera husgrunder påträffades, tyvärr var flertalet dåligt bevarade. Jordberedning under århundraden har mer eller mindre förstört många yttre lämningar av bebyggelsen daterad till vendeltid och vikingatid.

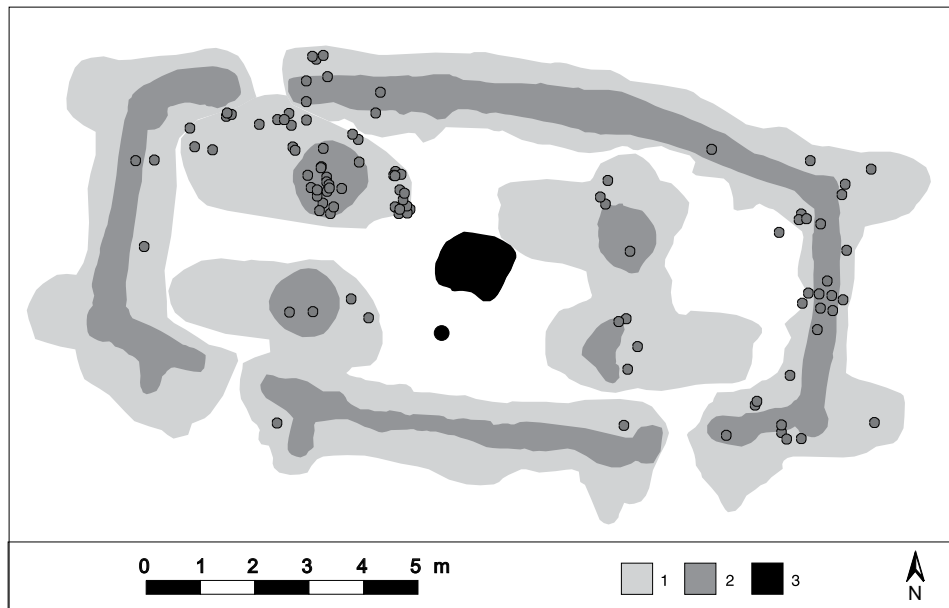
En tydlig hustomt identifierades omedelbart under matjorden inom den södra delen av den avschaktade ytan. Den bestod av ett golv i gul lera som omgavs av väggrännor med mörkfärgad fyllning. Huset var 13 x 6,5 m stort och försett med tre ingångar, två på den södra samt en på den norra långsidan. Byggnaden har haft något konvexa långsidor. Taket har burits upp av två par av inre stolpar (Fig. 3.)¹¹. Stophålen har grävts ned till ett djup

av nästan två meter och väggrännorna var också ovanligt kraftiga med ett djup på en meter. Stensko-ningens utformning anger att stolparna har haft en diameter på omkring 70 cm. Avtryck i rännornas botten visar att väggen bestod av kluvna stockar i stavteknik. Därtill framkom hål efter stolpar i vardera husgaveln av samma dimensioner som de inre

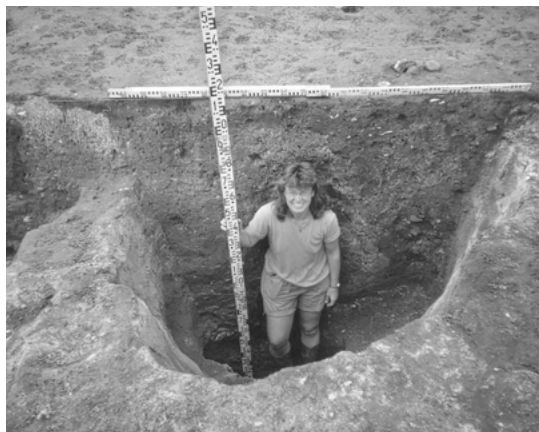
FIGUR 2. Över: Plan över Uppåkradyndplatsens centrala parti. Befintliga högar (A–B) och påvisade högar (C–D) liksom kyrkan (E) är markerade. Den märkliga byggnaden är markerad med en fylld rektangel i södra delen av bilden (F).

Under: Kultbyggnaden och dess närmaste omgivning. A: hus nedbränt omkring 400, B: stensläggning, C: område med skörbränd sten och ben, D: kultbyggnad, E: område med flera långhus, F: kraftig ansamling av vapen och G: glesare spridning för vapen.

FIGUR 3. Plan av byggnaden. 1: nedgrävningar, 2: takbärande stolpar och väggar, 3: härd. En bägare i brons och silver samt en glasskål hade nedlagts under golvet vid den fyllda cirkeln söder om härd. Spridningen av guldgubbarna (cirklar) är markerad.

FIGUR 4. Gropar av imponerande djup har grävts för de takbärande stolparna.

takbärande stolparna. Utanför byggnadens sydvästra ingång fanns spår efter korta stolprännor som markerar att det här funnits en form av ingångsrum eller dörröverbyggnad. Element som svagt konvexa långsidor och markerade gavelstolpar överensstämmer med huskonstruktioner under yngre romersk järnålder och folkvandringstid i Skåne¹². Hela konstruktionen är dock kraftigt överdimensionerad för ett hus på 13 meter! Den begränsade storleken kombinerad med mycket djupa rännor för väggar

och stolpar avviker påtagligt från vad vi känner till om hus från järnåldern. (Fig. 4.)

Vid den fortsatta utgrävningen framkom att byggnaden hade byggts om i flera stadier. Ett initialstadium och sex olika etapper av ombyggnad kunde urskiljas¹³. Trots flera ombyggnadsfaser har inte några påtagliga förändringar av grundplanen genomförts. Inte heller har man förändrat placeringen av de tre ingångarna.

Under det första huset i serien fanns ytterligare lämningar av ett äldre hus med något avvikande utformning liksom överst där spåren efter ett yngre hus av annan konstruktion kunde beläggas. Sammanlagt har därmed minst nio husnivåer identifierats.

Enligt bl.a. keramikfynden har byggnadens initialstadium tillkommit under yngre romersk järnålder, sannolikt under 200-talet vilket styrks genom C 14-dateringar. Fynden i de övre lagren anger att byggnadens sjunde stadium stått kvar in på 800-talet.

Byggnaden var belägen invid kanten på Uppåkrafyndplatsens högsta parti mot söder. Även om vi måste räkna med mer träd- och buskvegetation än idag bör den ha varit synlig kilometervis. En träbyggnad som åldras får en nästan silveraktig lyster vilket gjort den än mer iögonfallande.

FIGUR 5. A, t.v.: bägare i brons och silver (höjd 168 mm) med dekorerade band i tunt guld och FIGUR 5 B, ovan: glasskål (höjd 97 mm) i s.k. överfångsteknik som påträffades tillsammans under golvet.

Byggnadens utformning och innehåll

Det måste påtalas att ombyggnader av huset då väggrännorna och stolphålen vidgats för att dra upp äldre konstruktionsdelar har medfört att det endast återstår begränsade orörda delar av äldre golv. Främst är det en central yta som bevarats. Vid vissa ombyggnader har också jord påförts för att göra golven jämna. Sannolikt har omrört material från tidigare golvnivåer utnyttjats till detta vilket ytterligare försvårar tolkningen av den rumsliga distributionen. Fynden och anläggningarna inom byggnaden ger likväl en god bild av dess innehåll och struktur.

Centralt i rummet har en härd anlagts. Det har inte funnits någon begränsning av denna men att den varit flitigt i bruk markeras av att lergolvet därunder är kraftigt bränt. Att detta parti utgör en viktig ceremoniellt område markeras av att det strax söder om härden påträffades en deposition under en golvnivå. Den bestod av en bägare i brons och silver med dekorerade guldfolieband som uppvisar sammanflätade avbildningar av människor, ormar och hästar.¹⁴ En bredmynnad glasskål i s.k.

FIGUR 6 A-C. Guldgubbar från byggnaden. (A: 21 mm, B: 24 mm, C: 22 mm).

överfångsteknik hade lagts ned invid bägaren.¹⁵ Sannolikt har skålen tillverkats i området norr om Svarta havet. Såväl bägare som skål torde kunna dateras till omkring 500 e.Kr. Dessa båda föremål hade deponerats under lergolvet till det näst yngsta husstadiet. (Fig. 5 A och B.)

Norr om härden kan ett högsäte har varit rest. I mittpartiet av den norra långväggstrännan framkom nämligen en samling av ett tjugotal spikar. Spikar förekommer inom andra delar av byggnaden men inte i denna påtagliga ansamling som synes vara

medvetet deponerade. Spikansamlingen ungefär mitt på den norra långväggen kan ha markerat en konstruktion av speciell funktion. Denna spiksamling kan sättas i förbindelse med sagornas reginaglar, gudarnas spikar.¹⁶ Speciella spikar förekommer i samband med högsätet och fyndplatsen för spikarna mitt på långväggen kan markera placeringen för detta som framgår av skrivna källor.¹⁷

Vid utgrävningen påträffades ett betydande antal föremål främst i fyllningen för stolphålen och väggrännorna. Ett drygt hundratal exemplar av s.k. guldgubbar (Fig. 6, A-C).¹⁸ De flesta uppvisar enstaka människoavbildningar medan ett fåtal är försedda med ett motiv som framställer en man och en kvinna.

Guldgubbarna påträffades i stolphålen och väggrännorna, inte på husgolven. Av spridningsmönstret framgår att de varit fästa på den takbärande stolpen i nordväst liksom på de närbelägna vägarna. En ansamling framkom vid den östra gaveln. När huset ombyggdes har guldgubbarna rakats av träytan och fått falla ned i hålet efter de uppdragna stolparna.

Mindre bitar av guld framkom också. Några hade en form som ett upp och nedvänt Y och kan ha varit enkla framställningar av människor.¹⁹ Sådana är kända i trä från offerplatser under tidig järnålder.²⁰

Av de tre öppningarna i huset har en, den i sydväst, varit försedd med en överbyggnad eller kort förrum. Detta ger intrycket av att den fungerat som huvudentrén. Mitt emot denna var öppningen mot norr placerad. Det är kring denna som merparten av guldgubbar har varit placerade.²¹ Här påträffades också en dörring av järn. Liknande ringar förekommer i medeltida kyrkodörrar. Sedvänjan med dörringar kan således följas tillbaka till järnåldern. En andra järnring påträffades i byggnadens närhet.²² Av fyndläget att döma har även denna suttit i byggnaden, möjligen tillhört dörren till huvudentrén.

Fragment av glasbägare²³ och glaspärlor ingår bland fynden. I byggnaden påträffades också ett betydande antal djurben som ännu inte analyserats.

Vissa former av hantverk kan också ha varit knutna till huset eller dess omdelbara närhet. Delar av tjocka trådar eller sönderklippta föremål som framgrävts har varit råmaterial i guldhantverket. Spår av

guld på insidan av deglar visar att tillverkning av föremål i ädelmetall förekommit.

Ceremoniell rymd

Två par av imponerande stolpar har burit upp taket. De kraftiga takbärande stolparna liksom de djupa rämnorna för vägglanken torde ha burit upp en anseilig konstruktion med stavbyggda väggar. I Uppåkra har lösningen för att kunna förse konstruktionen med en ovanligt hög överbyggnad blivit att sätta in kraftiga gavelstolpar till vilka väggar och tak kunnat fixeras.

I Beowulf, sannolikt från 700-talet, intar den danska kungen Hroldgers hall en central roll.²⁴ Hallen beskrivs som hög med en imponerande inre takhöjd. Det anges också att kung Hroldgers höga hall både ut- och invändigt hölls ihop med järnband. I normalfallet behöver inte ett hus förses med järnband för att hålla ihop, men det blir starkare och mer imponerande av smidet. Även i gudavärlden uppträder en form av högt timrade byggnader vilka i Völuspá och Grímnismál omnämnda som harg.²⁵ De behövde inte vara särdeles stora då de främst fungerat som skydd för kultbilder och offer till gudomen.

Byggnaden i Uppåkra kan genom sin utformning och innehåll vara en form av kenning för Odins stora hall Valhall i Asgård. Det omnämnes att sparrarna i Odens stora hall bestod av spjut och att vägarna täcktes med sköldar.²⁶ De spjutspetsar och beslag till sköldar som påträffats utanför byggnaden kan ursprungligen ha förvarats i denna. Då huset byggdes om kan man ha röjt ut dessa föremål och nedlagt dem på både syd- och nordsidan.

Fyndsituationen för guldgubbarna kan genom beskrivningen av Valhall också få en förklaring. Enligt Snorres Edda stod ett stort träd, Glaser, med löv av guld utanför Valhall.²⁷ Den takbärande stolpen, i vars fundamentsgrop de flesta ”guldgubbarna” påträffades, kan ha varit ett substitut för just Glaser på vilken man fäste guldgubbarna som substitut för guldlöv. När stolpen ersattes drog man av löven och lät dem falla ned i gropen. Att det förekommer smält guld i ett stolphål till en byggnad vid Gudme på Fyn kan just bero på att en liknande guldbeklädnad smält då huset brann ned.²⁸

Ett par guldgubbar liksom fyra stämplor för dylika, har tidigare påträffats inom andra delar av

Uppåkrayndplatsen.²⁹ På stämplarna förekommer scener där kvinnor bär fram bägare liksom män som dricker ur dessa. Märkligt nog, med tanke på fynden av metallbägare och glasskål i byggnaden, uppträder bägarmotivet på guldgubbarna från byggnaden endast i avbildningen av en kvinna med dryckeshorn. Intressant att notera är också att de belagda stämplarna inte har använts för att forma någon av de i byggnaden funna guldgubbarna. En förklaring kan vara att guldgubbarna framställdes på en plats, exempelvis Uppåkra, men togs med när släkt eller allierade besökte andra motsvarande centralplatser.

Ceremoniell areal

Den exklusivitet som markeras av den aktuella byggnadens arkitektur och fyndinnehåll accentueras ytterligare då området i byggnadens omedelbara närhet inkluderas i analysen. Såväl norr som söder om byggnaden framkom ansamlingar av vapen, främst lans- och spjutspetsar men också sköldbeslag och hjälmdeklar.³⁰ Flertalet vapen var deformerade med spetsarna böjda eller vridna. Totalt rör det sig om flera hundra spetsar. I anslutning till vapnen påträffades också ett betydande benmaterial. Även ben

från människa ingår vilket antyder att dessa kan vara lämningarna efter speciella offerhandlingar. Radiometriska dateringar av ett par människoben liksom ben från nötboskap anger att de deponerades under 500–600-talen.

Såväl vapen- som benansamlingarna har nedlagts inom ytor med existerande kulturlager men avskilda från detta genom mindre förhöjningar formade av småsten. Depositionerna inkluderar vapen från romersk järnålder till vikingatid vilket väl motsvarar användningstiden för husstadierna.

Deponeringar av vapen påminner om mossoffer, såsom i Illerup på Mittjylland,³¹ men i Uppåkra uppträder de inom en bosättning och därtill ovanpå boplatlager. Till skillnad från nedläggningarna i mossar där alla former av vapen förekommer så är det ett tydligt urval i form av främst lans- och spjutspetsar som förts till Uppåkra. Det kan hänga samman med att deponeringarna hade någon form av anknytning till guden Oden. I vissa sammanhang uppträder denna gud som spjutbärare.³²

Omedelbart utanför byggnadens västparti påträffades en grop med skörbränd sten och ben, sannolikt rester efter omfattande gästbud då maten beretts över en stenlagd härd eller i ugnar klädda med upphettade stenar.

FIGUR 7. Deponering av deformerade vapen utanför kulthuset.

Väster om gropan med ben och skörbränd sten framkom lämningar som sannolikt tillhör öständer av en byggnad med igenstörtade väggar. Omedelbart ovanför en igenstörtad lervägg påträffades en guldbrakteat. Ett kraftigt sotlager antyder att huset brunnit ned. Under en lervägg framkom också delvis eldskadade skelettdelar av en människa. Ytterligare ett fyrtiotal meter västerut undersöktes på 1930-talet västpartiet av ett hus som övergavs omkring 400 e.Kr.³³ Stora kvantiteter förkolnade sädeskorn liksom brandskadade bronsmycken ger underlag för att tolka detta som en brandtomt. Det kan således vara det östligaste partiet av samma hus som nu påträffats. Vid båda undersökningarna framkom inte några lämningar som ger belägg för att ytan ovanför det nedbrända huset använts för vidare byggnation. Det synes därtill vara märkligt att den brända tomten inte blivit föremål för en ordentlig röjning speciellt med tanke på närheten till det ovan beskrivna kulthuset som fortsatt att användas under flera århundraden.

Ett tiotal meter öster om byggnaden finns ett område som endast är provundersökt men som inrymmer flera stolpburna hus med en maximal längd på cirka 35 m. Här finns också en ansamling av grunda gropar med hela och fragmentariska kvarnstenar. Några intakta övre delar av kvarnstenar låg därtill på en öst-västlig linje ett 15-tal meter söder om den aktuella byggnaden. Vridkvarnar kan i vissa sammanhang ha en tydlig symbolisk innebörd.³⁴

En byggnad för kult och ceremonier

Magister Adam av Bremen beskriver på 1070-talet Uppsala tempel liksom de offerriter som utfördes av människor och deras tamdjur vart nionde år i templets närhet.³⁵ Man får betänka att kultbyggnaden i Uppåkra hade nedmonterats drygt tvåhundra år tidigare. Likväl finns det i beskrivningen partier som väl kan liknas vid vad som ägt rum i Uppåkra.

När man försökt att finna regler och strukturer för handlingar av rituellt slag i järnålder har det ofta framhållits att dessa ägde rum utanför bebyggelsen fram till omkring 500 e. Kr. för att sedan föras in i hallbyggnader i ett senare skede.³⁶ Det har

dock visat sig att man ända in i vikingatid utförde riter utomhus.³⁷ Genom förhållandena i Uppåkra får vi bekräftat att offerritualer utfördes utanför byggnader fram i vikingatid men också att det förekommit speciella byggnader för kultutövelse och ceremonier så tidigt som under 200-talet.

Byggnadens form liksom fynden talar för att den haft en alldeles speciell användning. Deposition av bågare och glasskål antyder att dessa haft en viktig funktion i byggnaden. De kan ha använts vid speciella ceremonier i huset. Man kan ha mött gäster med en välkomstskål. Med en skål beseglades därtill eder eller överenskommelser.³⁸ Dryck kan också ha haft en viktig plats vid offerhandlingar som utförts i byggnaden.³⁹ Dörringar har också haft en speciell funktion. Genom att hålla i en ring fick ett uttalat åtagande eller överenskommelse större betydelse.⁴⁰

Utifrån fyndfördelning och konstruktionsdetaljer kan byggnadens inre tolkas ur såväl ceremoniella som rituella perspektiv. Öppningen i byggnadens sydvästra parti har en yttre konstruktion som tyder på en utformning som gjorde att de som närmade sig huset har uppfattat den som huvudingången. Öppningen mot norr är belägen direkt mitt emot huvudingången. Här finns inte någon speciell konstruktion men väl den takbärande stolpe och väggrännorna på ömse sidor av öppningen där majoriteten av guldgubbarna påträffades. I samma stolphål framkom en dörring och en skalle av nötkreatur som antyder att denna del av huset haft en speciell betydelse. Denna öppning kan möjligen uppfattas som huvudutgången. Utmed den östra gavelsidan av byggnaden finns också en ansamling av guldgubbar vilket kan tolkas som en pendang till den nordvästra takbärande stolpen. Det antyder att de ceremoniella/rituella aktiviteterna berörde hela husets omfattning.

Genom fynd och anläggningar framträder en tydlig rumslig relation mellan kulthus och den närmaste omgivningen. En sakralt betingad axel löper i nord-sydlig riktning som markeras genom de motställda öppningarna i byggnaden. På båda sidor uppträder ansamlingar av vapen och ben. En liknande axel i öst-västlig riktning berör byggnader där det profana inslaget synes vara mera påtagligt. Dock kan den begränsade röjningen av brandtomten möjligen vara förknippad med tabuliknande ställningstaganden.

FIGUR 8. Ögonbrynsbåge (68 mm) och ett par galtframställningar som suttit på en vendeltida prakt hjälm.

Aktivitetsytor

Byggnaden uppförs på 200-talet alltså betydligt tidigare än andra konstruktioner av speciellt rituell betydelse som uppträder under folkvandringstid eller senare. Någon synkront jämförbar konstruktion mer än de tidiga hallarna⁴¹ synes därmed saknas. En förebild i Mellan- och Sydeuropa till denna byggnad torde sökas bland de mindre byggnader som användes vid kultutövelse. Vid denna tid uppträder de äldsta kyrkorna av basilikaform. Det så tydliga öppna rummet i byggnadens mittaxel saknar paralleller i Uppåkra där härdens läge bryter denna viktiga rörelseriktning i det centrala partiet.

Tydliga paralleller mellan Mitraskulten och utvecklingen av en Odenskult har uppmärksamats.⁴² Utrymmen där Mitraskulten utövades bestod vanligtvis av konstruktioner med en grottlignande utformning. En centralt placerad eldstad och bänkar utmed väggarna för deltagarna är en struktur som väl motsvarar den för rumsfunktionen i uppåkrabyggnaden. Att paralleller skulle kunde återfinnas i Mitraskulten är rimligt då denna främst utövades av soldater. Mitraskulten hade en stark spridning under andra århundradet e. Kr.

Från Sydsandinavien kan män ha sökt sig till de romerska hjälptrupperna och därmed kommit i kontakt med Mitraskulten. Å andra sidan är den centralt placerade härden och bänkar invid denna en så central struktur i bostadsrummet för hus sedan stenålder att uppåkrabyggnadens struktur kan följa en välkänd regional rumsindelning och -funktion.

Vissa likheter föreligger också mellan uppåkrabyggnaden och keltisk-romerska tempel.⁴³ Av speciellt intresse i detta sammanhang är att vissa av dessa tempel också är relaterade till vapendepositioner oftast i gropar, i vissa fall i brunnar, i tempelbyggnadens omedelbara närhet. Flertalet av lämningarna från de rituella aktiviteterna dateras till århundradet före och efter vår tideräknings början men det föreligger fynd fram i andra århundradet e. Kr. Att i tempel förvara eller framvisa vapen förvärvade vid krig och hemförda för triumfer är också väl belagt i Romarriket.⁴⁴

Omfattningen av uppåkrabyggnaden motsvarar väl den för de tidigaste hallbyggnaderna enligt fempunktsdefinitionen av Herschend såsom hus 16 i Vallhagar och hus VII i Rönnerum, båda på Got-

land.⁴⁵ Liknande byggnader förekommer också på Jylland såsom Nørre Snede och Dankirke. Samtidigt uppträder huvudbyggnader som kan vara dubbel så stora. I de tidiga hallarna har en uppdelning i en privat och en officiell sfär identifierats. Någon tydlig uppdelning synes inte uppträda i uppåkrabyggnaden.

Under yngre järnålder kom den ceremoniella/rituella rummet att bli en integrerad avdelning av den stora hallbyggnaden. Ett dylikt exempel är de två byggnadssekvenserna i Borg i Lofoten, norra Norge, daterade till folkvandringstid-vendeltid respektive vikingatid.⁴⁶ I båda byggnaderna har ett speciellt utrymme identifierats.⁴⁷ I den senare byggnaden med en längd av 83 meter omfattar rummet en yta av 14 x 8 m – inte så mycket större än den för uppåkrabyggnaden.

Man kan knappast undgå att dra paralleller mellan byggnaden i Uppåkra och de norska stavkyrkorna från tidig medeltid.⁴⁸ Eftersom denna konstruktionsform saknats från förhistorisk tid har man sett likheter mellan dessa kyrkor och kyrkor på kontinenten.⁴⁹ Genom byggnaden i Uppåkra framstår en konstruktion som mycket väl kan visa att föregångarna trots allt bör sökas i det förkristna Sydsandinavien.

En byggnad med tradition

Den märkliga byggnaden i kombination med vappenedläggningarna markerar ett ceremoniellt betydelsefullt område inom den omfattande bebyggelsen vid Uppåkra. Här har en byggnad uppförts som med åren fick en allt större betydelse inom kultutövelsen. Den har varit föremål för flera ombyggnader men endast mindre ändringar av den ursprungliga grundplanen har genomförts.

Inte heller för någon av byggnadens stadier finns några lämningar som antyder att den bränts ned. Vissst finns det rödfärgade, eldhärdade lergolv liksom asklager men dessa ligger i byggnadens centrala del med koppling till eldstaden som utnyttjats intensivt. Att huset byggts om sex gånger under sin existens kan bero på att man med vissa intervaller, beroende på för oss okända regler, beslöt att förnya konstruktionen. Ett hus med de bärande delarna nedgrävda i jorden har inte samma hållbarhet som ett trähus på stengrund. Av årsringdateringar från de äldsta kyrkorna i Lund framgår att man redan

efter drygt ett tjugotal år tvingades genomföra viss ombyggnation.⁵⁰

Uppåkra skiljer sig i ett påtagligt avseende från övriga centralplatser i Sydsandinavien genom sin långa användningstid. Andra centralplatser rymmer fynd med samma tidsspann som Uppåkra dvs. från förromersk järnålder till vikingatid och dessa kan under några generationer uppvisa omfattande aktiviteter av politisk, religiös och ekonomisk natur som säte för en aristokrati av hög rang i samhällsstrukturer. Men till skillnad från de övriga är fynd och anläggningar frekventa under hela den aktuella tiden. Oförändrad av århundradenas dramatiska händelseutveckling framstår centralplatsen vid Uppåkra som påfallande opåverkad.

Det kan vara något av samma speciella natur som också avspeglar sig i den aktuella byggnaden i Uppåkra. Byggnaden kom att representera en i vissa avseende grundmurad samhällsordning. Dess utformning blir med tiden omodern – kanske till och med uppfattad som atavistisk.

Den förhållandevis begränsade ytomfattningen kan ha varit helt tillräcklig för en samlingslokal avsedd för de ledande i den samhällsordningen som den var utformad under äldre järnåldern.⁵¹ Ett tjugotal personer kan utan problem ha samlas i denna lokal. Under yngre järnålder kan i vissa fall byggnadens begränsade yta ha varit till hinder då representanter samlades från de områden och platser över vilka Uppåkras ledning hade mer eller mindre kontroll. På andra platser byggs istället stora hallbyggnader där en del av huset avsätts för ceremonier och riter. Men i Uppåkra fortsätter man likväl att använda och vidmakthålla byggnaden. Den blev ett vittnesbörd för platsens långvariga centrala funktion såväl sakralt som profant.

Först efter mer än ett halvt årtusende överges byggnaden. Den har oåterkalleligt blivit ett alltför omodernt uttryck för platsens styrande skikt. Sannolikt har vissa av de markörer som fanns vid, på och i byggnaden inte längre fungerat som symboler för den makt som utgick från Uppåkra eller till de nya religiösa föreställningar som utvecklades. Detta antyds redan i samband med nedmonteringen av den näst yngsta byggnaden. Under golvlagret i detta hus placerades bågaren i brons och silver liksom glasskålen. Dessa var vid nedläggningen av betydande ålder och har utgjort viktiga föremål i samband med handlingar under generationer av

ceremoniell natur. Lämningarna antyder att kultusets sista fas nedrevs under ordnade former som anger att platsen medvetet övergavs. Några indikationer på ett yngre kulthus har inte framkommit. Stora Uppåkras kyrka är belägen ungefär trehundra meter mot norr. Vid utgrävning i koret påträffades grundmurar till den romanska kyrkan som nedrevs i mitten av 1800-talet.³² Dess grundmurar hade skadat gravar som var placerade enligt kristet gravskick. En radiometrisk datering visar att gravläggningen tillhör vikingatid. Den romanska kyrkan kan därför ha föregåtts av en eller flera träkyrkor.

Vapennedläggningarna och den märkliga byggnaden markerar ett ceremoniellt betydelsefullt

område inom den stora bebyggelsen vid Uppåkra. Här tycks man ha en tidig gästbudshall som med åren fick en allt större betydelse inom kultutövelsen. Först under tidig vikingatid då anläggningen existerat under ungefär sexhundra år kom den att överges.

Lars Larsson är professor i arkeologi vid Lunds universitetet.

lars.larsson@ark.lu.se

Noter

1. Adam av Bremen 1984: s. 681; Olsen 1969: s. 26.
2. Andersson et al. 2004: s. 14–15.
3. Nielsen 1997: s. 381–284.
4. Jørgensen 1998: s. 243–247; 2002: s. 229.
5. Christensen 1997: s. 47–53.
6. Hansen 1996: s. 224.
7. Østergaard Sørensen 1994: s. 31–34.
8. Vifot 1936; Sternquist 1996.
9. Larsson 2002.
10. Hårdh 2001, 2002, 2003; Larsson 2002, 2003.
11. Larsson & Lenntorp 2004: s. 29–30.
12. Artursson 2005: s. 112–113.
13. Larsson & Lenntorp 2004: s. 6–13.
14. Hårdh 2004: s. 52–55, 63–65.
15. Stjernquist 2004b: s. 108–111.
16. Simek 1993: s. 262.
17. Ström 1985: s. 93; Bertell 2003: s. 124.
18. Watt 2004: s. 170.
19. Larsson & Lenntorp 2004: Fig. 18:g–i.
20. Capelle 1995: s. 30–33.
21. Ödman 2003: s. 92–93.
22. Ödman 2003: s. 89–90.
23. Stjernquist 2004a: s. 153–156.
24. Beowulf: l. s. 78.
25. Olsen 1966: s. 106.
26. Nordberg 2003: s. 199–201.
27. Snorres Edda 1997: s. 140.
28. Vang Petersen 1994: s. 36.
29. Watt 2004: s. 169.
30. Helgesson 2004: s. 24–26.
31. Ilkjær 1990.
32. Siemak 1993: s. 124; Kitzler 2000: s. 17–18.
33. Vifot 1936: s. 107–108.
34. Zachrisson 2004: s. 154–156.
35. Adam av Bremen: s. 687–688.
36. Fabech 1994: Fig. 1.
37. Zachrisson 1998: s. 79–82; Hedeager 1999: s. 237–240.
38. Enright 1996: s. 53.
39. Hultgård 1996: s. 41–42.
40. Vierck 1981: s. 78.
41. Herschend 1993: s. 184–186.
42. Kaliff & Sundqvist 2004.
43. Brunaux 1988; Derks 1998: s. 145–158; Wells 1999: s. 163–169.
44. Lund 2003: s. 169.
45. Herschend 1993: s. 184–188.
46. Herschend & Mikkelsen 2003: s. 65–66.
47. Herschend & Mikkelsen 2003: Fig. 6A.19.
48. Anker 1997.
49. Anker 1997: s. 184–190; Jensenus 2001: s. 105–109.
50. Bartholin 1976: s. 158; Mårtensson 1981: s. 25.
51. Herschend 1993.
52. Anglert & Jansson 2001: s. 31–33.

Käll- och litteraturförteckning

- Adam av Bremen (1984). *Historien om Hamburgstiftet och dess biskopar*. E. Svenberg (transl.). Stockholm: Proprius.
- Andersson, G., Beronius Jörpeland, L., Dunér, J., Fritsch, S. & Skyllberg, E. 2004. *Att föra gudarnas talan*. Riksantikvarieämbetet Arkeologiska Undersökningar Skrifter 55. Stockholm: Riksantikvarieämbetet.
- Anglert, M. & Jansson, P. 2001. Kyrkplatsen i Uppåkra – undersökningarna 1997–1999. Larsson, L. (red.). *Uppåkra – Centrum i analys och rapport*, s. 23–40. Acta Archaeologica Lundensia. Series in 8°, No. 36. Stockholm: Almqvist & Wiksell International.
- Anker, P. 1997. *Stavkirkene deres egenart og historia*. Oslo: Arfo.
- Artursson, M. 2005. Böndernas hus. Carlie, A. (red.), *Järnålder vid Öresund*. Band 1. Skånska spår – arkeologi längs Västkustbanan. Riksantikvarieämbetet. Lund.
- Bartholin, T. S. 1976. Dendrokronologiske og vedanatommiske undersøgelser af træfundene. Mårtensson, A. W. (red.), *Uppgrävt förflutet för PKbanken i Lund*. En investering i arkeologi, s. 145–169. Archaeologica Lundensia VII. Lund: Kulturhistoriska museet i Lund.
- Beowulf. 1998. Översatt i originalets versmått av Björn Colinder. Stockholm: Natur och Kultur.
- Bertell, M. 2003. *Tor och den nordiska åskan*. Föreställningar kring världssaxeln. Stockholm.
- Björhem, H. & Säfvestad, U. 1993. *Fosie IV*. Bebyggelsen under brons- och järnålder. Malmöfynd 6. Malmö: Malmö museer.
- Brunaux, J. L. 1988. *The Celtic Gauls: Gods, Rites and Sanctuaries*. London.
- Capelle, T. 1995. *Anthropomorphe Holzidole in Mittel- und Nordeuropa*. Scripta Minora 1995–1996:1. Stockholm: Almqvist & Wiksell International.
- Christensen, T. 1997. Hallen i Lejre. Callmer, J. & Rosengren, E. (red.), "... Gick Grendel att söka det höga huset...". *Arkeologiska källor till aristokratiska miljöer i Skandinavien under yngre järnålder*. Hallands Läns museers Skrifter 9, s. 47–54. Halmstad: Hallands Läns museers.
- Derks, T. 1998. *Gods, temples and ritual practices: the transformation of religious ideas and values in Roman Gaul*. Amsterdam.
- Enright, M. J. 1996. *Lady with a mead cup. Ritual, Prophecy and Lordship in the European Warbands from La Tène to the Viking Age*. Dublin: Four Courts Press.
- Fabech, C. 1994. Reading Society from the Cultural Landscape. South Scandinavia between Sacral and Political Power. Nielsen, P. O., Randsborg, K. & Thrane, H. *The Archaeology of Gudme and Lundeborg*. Papers presented at a Conference at Svendborg, October 1991, s. 169–183. København: Akademisk Forlag.
- Hansen, T.D. 1996. Et jernalderhus med drikkeglas i Dejbjerg, Vestjylland. *Kuml* 1993–94, s. 211–237.
- Hedeager, L. 1999. Sacred topography. Deposition of wealth in the cultural landscape. Gustafsson, A. & Karlsson, H. (red.), *Glyfer och arkeologiska rum – en vänbok till Jarl Nordbladh*, s. 229–252. Gotic Series Vol. 3. Göteborg: Department of Archaeology.
- Helgesson, B. 2004. Tributes to be Spoken of. Sacrifice and Warriors at Uppåkra. Larsson, L. (ed.) *Continuity for Centuries. A ceremonial building and its context at Uppåkra, southern Sweden*. Uppåkrastudier 10, s. 223–239. Acta Archaeologica Lundensia, Series in 8°, No. 48. Stockholm: Almqvist & Wiksell International.
- Herschend, F. 1993. The Origin of the Hall in Southern Scandinavia. *Tor* 25, s. 175–199.
- Herschend, F. & Mikkelsen, D. K. 2003. The Main Building at Borg. Munch, G. S., Johansen, O. S. & Roesdahl, E. (eds.), *Borg in Lofoten. A chieftain's farm in North Norway*, s. 41–76. Arkeologisk skriftserie 1. Bøstad.
- Hultgård, A. 1996. Fornskandinavisk kult – finns det skriftliga källor? Engdahl, K. & Kaliff, A. (red.), *Religion från stenålder till medeltid*. Artiklar baserade på Religionsarkeologiska nätverksgruppens konferens på Lövstabruk den 1–3 december 1995, s. 25–57. Riksantikvarieämbetet Arkeologiska undersökningar Skrifter nr 19.
- Hårdh, B. 2001. Offerplatser och samhällsstrukturen. Hårdh, B. (red.), *Uppåkra. Centrum och sammanhang*. Uppåkrastudier 3, s. 71–86. Acta Archaeologica Lundensia, Series in 8°, No 34. Stockholm: Almqvist & Wiksell International.
- , 2002. Uppåkra in the Migration and Merovingian Periods. Hårdh, B. & Larsson, L. (eds.), *Central Places in the Migration and Merovingian Periods*. Papers from the 52nd Sachsensymposium Lund, August 2001. Uppåkrastudier 6, s. 41–54. Acta Archaeologica Lundensia Series in 8°, No 39. Stockholm: Almqvist & Wiksell International.
- , 2003. The Contacts of the Central Place. Larsson, L. & Hårdh, B. (eds.), *Centrality – regionalaity*. The Social Structure of Southern Sweden during the Iron Age. Uppåkrastudier 7, s. 27–66. Acta Archaeologica Lundensia Series in 8°, No 40. Stockholm: Almqvist & Wiksell International.
- , 2004. The Metal Beaker with Embossed Foil Bands. Larsson, L. (ed.) *Continuity for Centuries. A ceremonial building and its context at Uppåkra, southern Sweden*. Uppåkrastudier 10, s. 49–91. Acta Archaeologica Lundensia, Series in 8°, No 48. Stockholm: Almqvist & Wiksell International.
- Ilkjær, J. 1990. *Illerup Ådal 1. Die Lanzen und Speere*. Jutland Archaeological Society Publications XXV:1. Aarhus: Jutland Archaeological Society.
- Jensenus, J. H. 2001. *Trekirkene før stavkirkene*. En undersøkelse av planlegging og design av kirker før ca. år 1100. Context avhandlingar 6. Oslo.
- Jørgensen, L. 1998. En storgård fra vikingetid ved Tissø, Sjælland – en foreløbig præsentation. Larsson, L & Hårdh, B. (red.), *Centrala platser, centrala frågor. Sambandsstrukturen under Järnåldern*. Uppåkrastudier 1, s. 233–248. Acta Archaeologica Lundensia, Series in 8°, No. 28. Stockholm: Almqvist & Wiksell International.
- Jørgensen, L. 2002. Kongsgård – kultsted – marked. Overvejelser omkring Tissøkomplekssets struktur og funktion. Jennbert, K., Andréén, A & Raudvere, C. (red.) *Plats och praxis. Studier av nordisk förkristen ritual*. Vägar till Midgård 2, s. 215–247. Lund: Nordic Academic Press.
- Kaliff, A. & Sundqvist, O. 2004. *Oden och Mithraskulten*. Religionsackulturation under romersk järnålder och folkvandringstid. Opia 35. Uppsala.
- Kitzler, L. 2000. Odensymbolik i Birkas garnison. *Fornvännen* 2000, nr. 1, s. 13–21.

- Larsson, L. 2002. Uppåkra – Research on a Central Place. Recent Excavations and Results. Hårdh, B. & Larsson, L. (eds.), *Central Places in the Migration and Merovingian Periods*. Papers from the 52nd Sachsensymposium Lund, August 2001. Uppåkrastudier 6. 1s. 9–30 Acta Archaeologica Lundensia Series in 8°, No 39. Stockholm: Almqvist & Wiksell International.
- , 2003. The Uppåkra Project. Preconditions, Performance and Prospects. Larsson, L. & Hårdh, B. (eds.), *Centrality – regionality*. The Social Structure of Southern Sweden during the Iron Age. Uppåkrastudier 7, s. 3–26. Acta Archaeologica Lundensia Series in 8°, No 40. Stockholm: Almqvist & Wiksell International.
- , 2004. Neue Untersuchungen auf dem Siedlungsplatz Uppåkra in Schonen, Südschweden. *Bodendenkmahlplege in Mecklenburg-Vorpommern Jahrbuch* 2003, s. 449–463.
- Larsson, L. & Lenntorp, K-M. 2004. The Enigmatic House. Larsson, L. (ed.) *Continuity for Centuries. A ceremonial building and its context at Uppåkra, southern Sweden*. Uppåkrastudier 10, s. 3–48. Acta Archaeologica Lundensia, Series in 8°, No 48. Stockholm: Almqvist & Wiksell International.
- Lund, J. 2003. Ve de besejrede! *Sejrens triumf*. Norden i skyggen af det romerske Imperium. København. s. 166–171.
- Mårtensson, A. W. 1981. *S:t Stefan i Lund*. Ett monument ur tiden. Gamla Lund, föreningen för bevarande av stadens minnen årsskrift 62. Lund: Gamla Lund.
- Nielsen, A-L. 1997. Pagan Cult and Votive Acts at Borg. An Expression of the Central Significance of the Farmstead in the Late Iron Age. Andersson, H., Carelli, P. & Ersgård, L. (eds.) *Visions of the Past. Trends and Traditions in the Swedish Medieval Archaeology*. Lund Studies in Medieval Archaeology 19, s. 373–392. Stockholm: Almqvist & Wiksell International.
- Nordberg, A. 2003. *Krigarna i Odins sal. Dödsföreställningar och krigarkult i fornordisk religion*. Stockholm: Religionshistoriska institutionen.
- Olsen, O. 1966. Hørg, hov og kirke. Historiske og arkæologiske vikingetidsstudier. *Aarbøger for nordisk oldkyndighed og historie* 1965, s. 1–307.
- Simek, R. 1993. *Dictionary of Northern Mythology*. Suffolk: Brewer.
- Snorres Edda*. (1997). Översatt av Karl G. Johansson och Mats Malm. Stockholm: Natur och Kultur.
- Stjernquist, B. 1996. Uppåkra, a Central Place in Skåne during the Iron Age. *Lund Archaeological Review* 1995, s. 89–120.
- Stjernquist, B. 2004a. A Glass Beaker with Cut Decoration, Found at Uppåkra. Larsson, L. (ed.) *Continuity for Centuries. A ceremonial building and its context at Uppåkra, southern Sweden*. Uppåkrastudier 10, s. 153–166. Acta Archaeologica Lundensia, Series in 8°, No. 48. Stockholm: Almqvist & Wiksell International.
- Stjernquist, B. 2004b. A Magnificent Glass Bowl from Uppåkra. Larsson, L. (ed.) *Continuity for Centuries. A ceremonial building and its context at Uppåkra, southern Sweden*. Uppåkrastudier 10, s. 103–151. Acta Archaeologica Lundensia, Series in 8°, No 48. Stockholm: Almqvist & Wiksell International.
- Ström, F. 1985. *Nordisk hedendom*. Tro och sed oi förkristen tid. Göteborg.
- Vang Petersen, P. 1994. Excavation at Sites of Treasure Trove Finds at Gudme. Nielsen, P-O., Randsborg, K. & Thrane, H. (eds.), *The Archaeology of Gudme and Lundeborg*. Papers presented at a Conference at Svendborg, October 1991, s. 30–40. Arkæologiske Studier X. København: Akademisk Forlag.
- Vierck, H. 1981. Imitatio imperii und interpretatio Germania vor der Wikingerzeit. Zeitler, R. (ed.), *Les Pays du Nord et Byzance (Scandinavie et Byzance)*, s. 64–113. Actes du colloque nordique et international de byzantinologie tenu à Upsal 20–22 avril 1979. Uppsala.
- Vifot, B.-M. 1936. Järnåldersboplatsen vid Uppåkra. *Meddelanden från Lunds universitets historiska museum* 1936: s. 97–141.
- Watt, M. 2004. The Gold-Figure Foils ("Guldgubbar") from Uppåkra. Larsson, L. (ed.) *Continuity for Centuries. A ceremonial building and its context at Uppåkra, southern Sweden*. Uppåkrastudier 10, s. 167–221. Acta Archaeologica Lundensia, Series in 8°, No 48. Stockholm: Almqvist & Wiksell International.
- Wells, P. 1999. *The Barbarians Speak*. How the conquered peoples shaped Roman Europe. Princeton
- Zachrisson, T. 1998. *Gård, gräns, gravfält*. Sammanhang kring ädelmetalldepåer och runstenar från vikingatid och tidig medeltid i Uppland och Gästrikland. Stockholm Studies in Archaeology 15. Stockholm: Department of Archaeology.
- , 2004. The holiness of Helgö. s. 143–175. Gyllensvärd, B. Harbison, P., Axboe, M., Lamm, J. P., Zachrisson, T. & Reisborg, S. *Excavation of Helgö XVI*. Exotic and Sacral Finds from Helgö. Stockholm.
- Ödman, A. 2003. Tankar kring två ringhandtag från Uppåkra. Hårdh, B. (ed.), *Fler fynd i centrum. Materialstudier i och kring Uppåkra*. Uppåkrastudier 9, s. 89–96. Acta Archaeologica Lundensia Series in 8°, No 45. Stockholm: Almqvist & Wiksell International.
- Østergaard Sørensen, P. 1994. Gudmehallerna. Kongeligt byggeri fra jernalderen. *Nationalmuseets Arbejdsmark* 1994, s. 25–39.

Room, space and area

A cult building and its immediate surroundings in a ceremonial perspective

By Lars Larsson

Summary

The Uppåkra settlement site, located 5 km south of Lund, has turned out to be the biggest and probably most enduring among the south Swedish settlements of the Iron Age. Finds from the approximately 40-hectare site show the settlement to have been established c. 100 BC and abandoned c. 1000 AD.

Archaeological investigations in recent years have concentrated on a central portion of the site. A distinct house plot was immediately observed beneath the topsoil. The house, measuring 13 x 6.5 metres, was relatively small by Iron Age standards. It had three entrances – two along the south side and one from the north – and the roof had been supported by two pairs of inner posts. A metal beaker and a wide-mouthed glass bowl were found at the commencement of the excavation. Both had been deliberately buried in a central position inside the house, close together near the hearth. The other finds from in and around the house present a distinctive mix and among other things include a hundred or so figures of gold foil.

The structure of the house and the exceptional finds suggest that this building served a very special purpose. While in use it was rebuilt no fewer than six times. The whole structure was considerably oversized. The beaker and bowl suggest that guests entering the house were met with a bowl

of welcome, or that oaths and agreements were sealed. But the presence of these things in the house can also be due to their having been used in votive acts.

Despite the six rebuilds, the principal floor plan changed little. Chronologically the building presents a long continuity. It was erected during the Roman Iron Age, c. 200 AD, and only demolished at the beginning of the Viking era, presumably in the 9th century AD. It was used on special occasions when guests were received and great banquets held. Votive acts were probably performed inside the building on these occasions. South and north of the house, hundreds of weapons were found, mostly spearheads and lance tips. The majority were deliberately deformed, their points bent or twisted. The different types of weapon occurring in the find material show that weapons were sacrificed on repeated occasions in the course of several centuries, for as long as the house remained standing here.

Accumulations of animal bones also occurred, near the weapon caches. This material also includes human bones, suggesting that these remains derive from sacrificial acts of a very special kind. The structure served as a cult building, with votive acts and sacrifices taking place both within its walls and outside.

Från vikingatida aristokratiska hallar till medeltida stormannakyrkor

av Olof Sundqvist

BJÄLBO ÄR EN LITEN BY SOM LIGGER nära sjön Tåkern i Östergötland.¹ Denna plats var under tidig medeltid ett betydelsefullt maktcentrum inte bara för landskapet utan också för hela riket. I Bjälbo fanns under 1100- och 1200-talet Bjälboättens stamgods. Från Bjälboätten kom Birger Jarl och hans far Magnus Minnessköld. De tillhörde den absoluta eliten i det medeltida Sverige. Det enda synliga minnesmärket från byns forna storhetstid är kyrkan och då framförallt det stora stentornet (Fig. 1). Kyrkan byggdes troligen redan under 1100-talet, men då som en tornlös absidkyrka. Det mäktiga tornet restes först under 1200-talet. Det som är bäst bevarat av den romanska medeltidskyrkan är just tornet.² Ursprungligen hade det sex våningsplan, men idag finns bara fyra bevarade. 1981 gjorde Länsmuseet en undersökning och murverksdokumentation där man upptäckte att tornet och kyrkan brunnit under

1200-talet. Troligen förstördes två av våningsplanen som sedan aldrig återuppbyggdes. I samband med undersökningen hittades en rad fynd, framförallt från andra våningen. Där fanns ett rum som kallats "Ingrid Ylvas kammare" efter Birger jarls mor som enligt sägnen skulle ha bott där. Här fanns en ugn, matavfall, träslevar, men också personliga ägodelar. Fragment från en ljuskrona kunde spåras, vilket tyder på att rummet varit upplyst på kvällarna. Man hittade också ett slags kassaskåp med mynt, varav det äldsta var en så kallad lejonbrakteat, daterad till slutet av 1100-talet. I den tredje våningen hittade man förkolnade rester av kraftiga inmurade golvbjälkar. Här har alltså funnits ett trägolv liggande ovanpå stengolvet. Den vanligaste förklaringen till detta är att rummet fungerat som ett magasinsutrymme för säd där det luftiga förvaringsklimatet är viktigt. De tunnvälvda rummen i bottenvåningen och första våningen har tolkats som salar för politiska möten och andra sammankomster.

För en nutida människa kan det uppfattas som märkligt att kyrkor kan ha fungerat som mat- och rådsal och även inrymt ett sädesmagasin. Men historiker har länge iakttagit just detta, att kyrkor och då framförallt västtornen kan ha haft funktioner som många idag skulle klassificera som profana.³ Våningen ovan markplan i dessa torn har stundtals tjänstgjort som en så kallad empor (*emporium*). Dessa rums exakta funktion och symbolik är omdiskuterade.⁴ Mycket talar för att de med sina galerier och balkonger, placerade i tornet och vända mot kyrkorummet har haft en politisk betydelse. De romanska västtornen har sannolikt även stundtals haft en militär funktion. Husaby kyrka vid Kin-

FIGUR 1. Bjälbo kyrka, Östergötland. FOTO: Sune Zachrisson, 2007.

nekulle i norra Västergötland, till exempel, har ett västverk som troligen använts som en kastal (Fig. 2). Förutom Husaby, har till exempel Örberga kyrka i Östergötland, daterad till 1100-talet, ett så kallat västverk (Fig 3). Intressanta västtorn har också Askeby och Hagebyhöga kyrka i samma landskap. Tornen i dessa kyrkor blev i dessa sammanhang symboler för både makt och beskydd.

Historiker anser ofta att dessa kyrkor med västtorn/-verk i huvudsak följer ett västeuropeiskt mönster – tyskt, anglosaxiskt och normandiskt.⁵ Det är säkert riktigt. I följande framställning ska jag försöka ge en ytterligare förklaring till varför Bjälbo kyrka och andra medeltida stormannakyrkor i Sverige ibland har sädesmagasin, måltidsrum, rådssalar, galleri in mot kyrkrummet med mera. Jag gör detta ur ett religionshistoriskt perspektiv, där jag betonar kontinuitetsaspekter från äldre tider.⁶ Vid religionsskiftet fanns enligt min mening en rad föreställningar och strukturer som levde kvar från den äldre inhemska kulturen in i det kristna medeltida samhället, både i Sverige och övriga Central- och Västeuropa. Genom att sätta in den offentliga kulten i en samhällskontext, där framförallt spelet mellan makt, religion, ekonomi och politik

iaktas, ska jag argumentera för att de tidiga medeltida stormannakyrkorna och deras västtorn delvis uppfyllde samma härskarideologiska funktioner som de aristokratiska representationshallarna hade i det förkristna samhället.⁷

Den vikingatida aristokratiska hallen

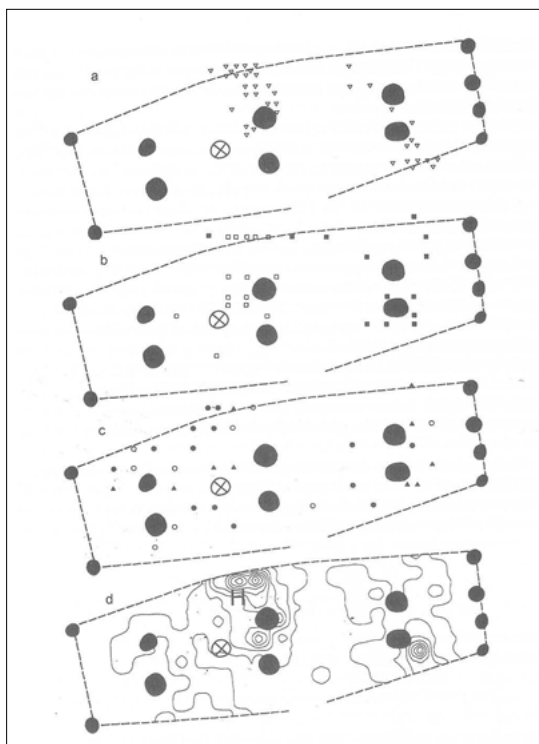
Under det senaste decenniet har man betonat hallbyggnadens centrala betydelse för vikingatidens elit och den offentliga kulten.⁸ Arkeologer har funnit spåren av dem till exempel på Helgö och i Uppsala, vid Lunda i Södermanland och Slöinge i Halland (Fig 4–6).⁹ Hallarna var ofta strategiskt lokaliserade vid platser där kommunikationsvägar möttes, ofta vid större byar.¹⁰ Dessa centralplatser hade många funktioner gentemot det omkringliggande samhället och bebyggelsen, till exempel då det gällde handel och marknad, rätts- och kultutövning, hantverk och militära aktiviteter. I hallen hade härskaren ett slags offentligt rum där han kunde bjuda in prominenta gäster och på olika sätt demonstrera sin makt. Samtidigt var hallen ett rum för religiös aktivitet. Delar av offerkulten utfördes där. Efter den

FIGUR 2. Husaby kyrka, Västergötland.
FOTO: ATA, Riksantikvarieämbetet.

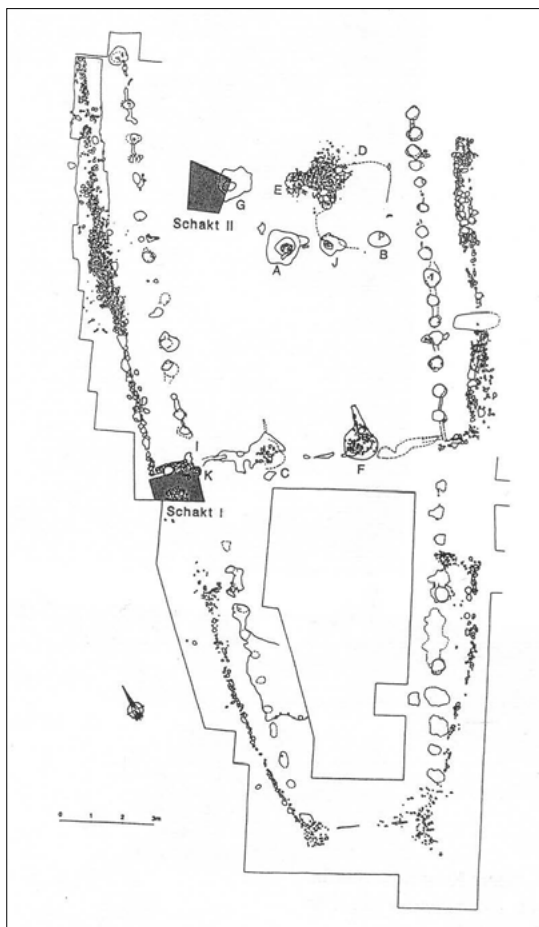
FIGUR 3. Örberga kyrka, Östergötland.
FOTO: Sune Zachrisson, 2006.

FIGUR 4. Fyndspridning i yngre järnåldershallen på Foundation 1a på Helgö, Ekerö sn, Uppland. (a) Fragment reticellaglas, snabel- och spetsbägare = öppen triangel. (b) Guldgubbar = öppen kvadrat; vapen = fylld kvadrat. (c) Knivar = fylld triangel; vävtyngder = ring; brynen, prick. (d) Isaritmkarta över fyndspridningens tyngd. Den första isaritmiska kurvan markerar områden med ett fynd per m^2 . Den fyndrikaste kvadratmetern innehåller 8 fynd och hela huset ($125 m^2$) 90 fynd. Bild och text från Herschend 1997. Det exklusiva och ceremoniella glaset samt guldgubbarna ger klara indikationer på rituell verksamhet i denna hall.

FIGUR 5. (Nedan t v) Spåren av järnåldershallen på Södra Kungsgårdsplatan i Gamla Uppsala. Efter *Arkeologi och miljögeologi i Gamla Uppsala, Vol. 1* (1993), fig. 33. Renritning Alicja Grenberger.

rituella slakten utomhus och gåvooffret i den heliga lunden, firades en kommuniionsmåltid inne i hallen. Man åt av offerköttet och drack ceremoniella skålar till gudarnas ära.

I de medeltida och delvis problematiska skriftliga källorna får vi en del upplysningar om de vikingatida hallarna. Islänningen Snorre Sturlasson rapporterar i *Hákonar saga góða* (ca 1230) att härs-karen under 900-talet uppträdde i centrala rituella roller i kulthallen (fyn. *hof*) vid de förkristna offerfesterna i Lade och Mære, Trøndelagen.¹¹ Hövdingen skulle bära en skål runt härden, välsigna den och blotmaten, och sedan utbringa ceremoniella skålar till gudarna där han och de övriga

FIGUR 6. Plan över Hus II och Hus III i Slöinge, Halland. GG = guldgubbar och D = dendrokronologiska resultat. Från Lundqvist 1996.

reciterade rituella formler, till exempel ”för ett gott år och fred” (*til års ok friðar*). Då kungen var närvarande skulle han sitta i högsätet och delta i mat- och dryckesriterna. Högsätet hade helt klart en religiös rituell betydelse. Snorres beskrivning av kulten i Tröndelagen har lett till en omfattande diskussion. Forskare har hävdade att den inte beskriver förkristna förhållanden.¹² Andra menar att det finns autentiska inslag i texten, till exempel beskrivningen av kultbyggnaden, det rituella drickandet och reciterandet av formler.¹³ Arkeologiska undersökningar i Mære stödjer Snorres uppgifter att förkristen kult förekommit där. Under nuvarande kyrka, som är daterad till slutet av 1100-talet, fann man spår av en nerbrunnen vikingatida byggnad med risflätade väggar och kraftiga stolphål. I anslutning till stolphålen hittade man 19 guldgubbar, som vittnar om förkristen kult i en aristokratisk miljö.¹⁴ Guldgubbarna ger dessutom klara indikationer på att den vikingatida byggnaden varit ett kulthus och att vi här står inför ett exempel på kultplatskontinuitet.

Enligt det fornengelska kvädet *Beowulf* (700-talet)¹⁵ hade den danske kungen Hrodgar en stor hall (feng. *heall* eller *sele*) som kallades Heorot.¹⁶ Här satt krigarna och andra gäster i social rangordning i hallens långbänkar. Det var drottningens uppgift att hålla i mjöd åt deltagarna. Även det skedde under rituella former i en bestämd ordning efter rang.¹⁷ *Beowulf* kan naturligtvis inte betraktas som en pålitlig historisk källa för dansk forntid. Men den speglar troligen en mentalitet som fanns i järnålderssamhället. Enligt vissa forskare låg Heorot vid den berömda kultplatsen i Lejre på Själland.¹⁸ Där har man funnit spåren av en stor järnåldershall.¹⁹

Genom att utföra dryckesriter och ceremonier i hallen inför kultförsamlingen (främst eliten) fick kungamakten legitimitet. Den rituella inramningen av sådana uppträdanden påverkade troligen deltagarna på många olika sätt – socialt, psykologiskt och emotionellt.²⁰ Det är högst troligt att den hierarkiska strukturen vidmakthölls genom dessa riter. Samtidigt verkar härskarens deltagande fylla ett religiöst behov. Flera trovärdiga texter vittnar om att kultmenigheten verkligen ville att kungen skulle utföra offret å deras vägnar.²¹ I hallen förekom också många andra typer av aktiviteter som jag ska återkomma till nedan.

Ideologisk och funktionell kontinuitet

När stormännens stenkyrkor började resas i Sverige på 1100-talet fanns delvis förebilderna till dem på kontinenten och de brittiska öarna, till exempel St Denis, Lorsch, Centula, Aachen och Corvey.²² Men eftersom de kom att fylla ideologiska funktioner som hallen tidigare haft kan en anpassning ha skett även till inhemska fenomen. Jag ska peka på några områden där stormannakyrkor kan ha tagit upp funktioner som tidigare var knutna till hallen.

Under tidig medeltid utvecklades det så kallade privatkyrkoväsendet (*Eigenkirchenwesen*).²³ Det innebar att enskilda stormän lät uppföra kyrkobyggnader. Stormannen hade stort inflytande i kyrkans verksamhet och kunde till exempel själv tillsätta präst till sin kyrka. Det kunde vara hans slav eller någon annan. Kyrkan var alltså en privatpersons egendom som kunde köpas och säljas. De östgötska kyrkorna Herrestad och Örberga var troligen sådana privata stormannakyrkor, liksom Kaga, Östra Skrukeby och Bjälbo med flera.²⁴ Husaby i Västergötland var rest med stöd av kungliga medel, liksom Vreta i Östergötland.²⁵ I Östgötalagens kyrkobalk kan vi läsa: ”Konungen låter kyrkobygge börja, bönderna föra det till slut”.²⁶ Hur man ska tolka detta är omdiskuterat, men en trovärdig uppfattning är att det ska sättas samman med härskarens rätt att resa kyrkor och bestämma dess utformning eller möjligen ge tillstånd till kyrkobygge.²⁷

Bakom privatkyrkoväsendet fanns stora ekonomiska intressen. Från England rapporteras det att den privata kyrkoägaren hade rätt att uppbära sockentionde under 1000-talet.²⁸ Säkert tog man ibland också ut avgifter för dop, bröllop och begravningar med mera. I Polen fanns samma system långt in på 1200-talet. I Böhmen tycks praktiskt taget alla kyrkor ha tillhört kronan och privata furstar. Liknande förhållanden rådde även i andra delar av Europa.²⁹ Den romersk-katolska kyrkan kom efterhand att reagera mot detta. Redan vid konciliet i Braga 572 kom en bestämmelse om att man inte fick resa kyrkor av vinningslystnad, utan endast av religiösa skäl. Senare kom också den så kallade gregorianska reformrörelsen att motarbeta privatkyrkor och lekmannainflytandet, bland annat genom att ställa krav på kyrkans frihet (*libertas ecclesiae*). Denna konflikt mellan kyrkan och stormännen löstes på

en officiell nivå på 1200-talet, då den så kallade patronatsrätten infördes. Det innebar en kompromiss som reducerade kyrkoägarens möjlighet att själv tillsätta präster.³⁰

För europeiska feodala stormän var alltså kyrkobyggandet och alla de tillhörande funktionerna en väsentlig del av inkomsten. Det har säkert rätt en liknande situation här i Sverige under 1100- och 1200-talet. Kanske vittnar det möjliga sädesmagasinet i Bjälbo kyrka om tribut eller tionde till stormannen. Rikard Holmberg har påpekat att de sädesmagasin som man funnit i skånska medeltidskyrkors västtorn kan ha haft en sådan funktion.³¹ Även vindar över långhus och kor har där fungerat som sädesmagasin. I Gumlösa kyrka har svicklarna över valven fyllts ut så att vinden har erhållit en plan golvyta och gjort rummet lämpligt för förvaring. Här kan stormannen ha förvarat den säd han fått som tribut av folket i samband med kulten. Marit Anglert menar att även i Möre, Småland, och på Öland har kyrkorna fungerat som magasin för indrivna skatter, ofta *in natura*.³² Hon menar också att försvarsmässiga anordningar i tornen, skyttevåningarna, i första hand uppfördes för att skydda det gods som fanns i kyrkorna. Genom att förvara tributen i kyrkan fick man också symbolisk legitimitet för den maktutövning som tillämpades. Om vi följer detta resonemang kan man tänka sig att även Örberga fungerat som förvaringsplats av tribut. I västverkets översta våning finns muröppningar åt vardera håll som givit möjlighet till försvar med kast eller pilskott. Liknande förhållanden fanns kanske också vid Husaby.

Privatkyrkoväsendet speglar troligen en slags förvaltningsrättslig kontinuitet.³³ Under förkristen tid var det den lokale härskaren som reste kultbyggnaden på sin privata gård. Det var han som administrerade och kontrollerade de aktiviteter som förekom där. Flera trovärdiga källor nämner också att härskaren skulle skydda och försvara helgedomarna och kulten. I 900-talskvädet Ynglingatal kallas en Uppsalakung för "helgedomsaltarets [eg. den heliga stallens] beskyddare" (fvn. *vörðr véstalls*).³⁴ En liknande benämning har hövdingen Sibbe i den berömda inskriften på Rökstenen, Östergötland, från 800-talet: "helgedomens (eller helgedomarnas) vårdare" (rsv. *viaværi*).³⁵ På samma sätt som den kristna stormannen ägde och skyddade kyrkor styrde vikingahövdingen över helgedomen och hallen.

Det kan finnas religiösa motiv bakom detta förfarande. Av tradition uppträdde den förkristna härskaren i viktiga religiösa och rituella roller. Kanske berodde det på att han hade en speciell relation till de övernaturliga makterna. Det är möjligt att man av detta skäl förväntade sig att härskaren skulle ta hand om kultbyggnaden också under kyrkans första århundraden. Som ett resultat av detta restes kyrkor på de platser där offerplatserna och härskarmakten tidigare funnits, till exempel i Uppsala och Mære.³⁶ Kanske handlar det mer krasst om maktstrukturer som institutionaliserats och ärvts genom tradition.

Även de ekonomiska aspekterna som finns i anslutning till stormannakyrkorna kan ha en bakgrund i den gamla kulten och hallmiljön. Den tyske kyrkomannen Adam av Bremen konstaterar följande då han skildrar den förkristna kulten hos svearna cirka 1075:

Vart nionde år brukar man dessutom i Uppsala fira en gemensam fest med deltagande av folk från alla sveonernas landskap. Ingen har lov att utebli från denna fest. Kungar och folkstammar, alla och envar sänder sina gåvor till Uppsala, och de som redan antagit kristendomen måste köpa sig fria från deltagande i dessa ceremonier. Något som är grymmare än varje annat straff.³⁷

Man har påpekat att Adams upprördhet i denna passage antyder att hans uppgifter är riktiga.³⁸ Det verkar här som om kulten var del av ett slags obligatoriskt redistributionssystem där bygdehövdningar och folkgrupper som tillhörde kultförsamlingen var tvungna att medföra gåvor och tribut till helgedomen, det vill säga hallen (eller hallarna) i Uppsala. Kanske bidrog man med de djur som användes vid offret. Adam nämner nämligen att man under nio dagar offrade nio stycken av varje levande varelse av manligt kön, "med vilkas blod man brukar blidka gudarna".

Det var inte bara kultmenigheten som gav härskarmakten tribut under sammankomsterna. Även kungen delade ut gåvor under rituella former i hallen. I Ynglingatal kallas en kung för "smyckeslösaren" (fvn. *menglōtuðr*)³⁹ och i dikten Vellekla (990) benämndes Håkon jarl på ett liknande sätt, "den som slösar på rikedom" (fvn. *auðrýrir*).⁴⁰ Det finns även en fornengelsk härskarbenämning, "ring-givare" (feng. *bēag-gifa*), som vittnar om en liknande ideologi.⁴¹ I både Skandinavien och England kallades kungar stundtals "brödgivare". Det

nämns redan på en runsten i Norge från 400-talet (urnord. *witandahlaiba*, 'Brotwart'; jfr feng. *blāford* > eng. lord).⁴² På Helgö i Mälaren har man funnit en mängd malstenar och vridkvarnar i anslutning till en hallbyggnad daterade till yngre järnåldern. Bara i långhus III, som ligger nedanför hallbyggnaden, har man funnit 43 löpare och 38 liggare till malstenar. Man har också hittat fynd av bröd och bakugnar. Säden till bröden kan ha lagrats i en rund förrådsbyggnad (Rutenberge) som ligger i anslutning till långhuset. Kanske kom den säden som tribut från bönderna i samband med den offentliga kulten. Arkeologer har antagit att man bakade bröd som offrades vid foten av en klippa nära hallbyggnaden.⁴³ I en medeltida norsk lag kommer det indirekt fram att mat och kanske också bröd var viktigt i den förkristna kulten. Där finns ett förbud mot att äta och offra fvn. *matblót* 'matblot' och *leirblot* som eventuellt kan översättas till 'blotbröd'.⁴⁴ Man har också funnit rikligt med glas vid hallen på Helgö, som indikerar att storslagna dryckesceremonier förekommit där.⁴⁵

Det finns texter som mer utförligt informerar om hur den förkristne härskaren delade ut gåvor rituellt under fester, till exempel ringar, svärd och andra vapen, men också mat och dryck.⁴⁶ När kungen delade ut gåvor och mat ville han troligen ha arbetskraft och lojalitet i gentjänst. I det vikingatida samhället var en gåva något ömsesidigt och förpliktigande, som med nödvändighet krävde en gengåva.⁴⁷ Man kan fråga sig om det också funnits ett liknande redistributivt system i samband med de kristna gudstjänsterna i kyrkan, det vill säga ett system som har kontinuitet från den förkristna gåvobytesinstitutionen. Man kan således spekulera över huruvida den medeltida härskarmakten lät baka bröd av säden i Bjälbo-tornet och ställa till en fest i tornets salar (se nedan) för vissa gäster under högtiderna, på ett liknande sätt såsom hövdingen gjort vid hallen i äldre tider.⁴⁸

Politiska och sociala aspekter

Man har iakttagit att den medeltida härskaren på kontinenten och i England årligen hade ett slags reseprogram (*itinerarium*), där han besökte vissa kyrkor då de stora högtiderna skulle firas. Vid dessa besök uppträdde härskaren i ritualer under mässan och gudstjänsten, där han också firades

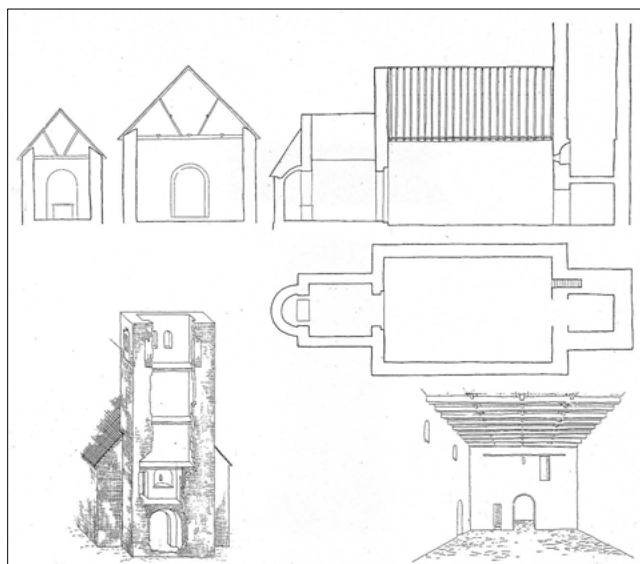
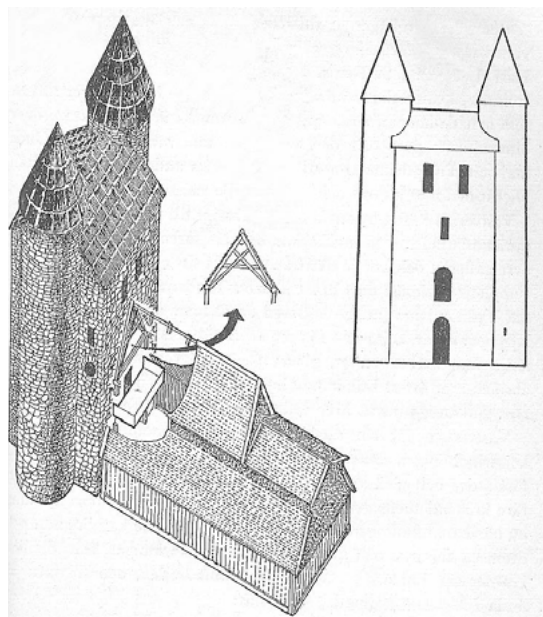
med liturgiska hyllningar (*laudes regiae*) (se vidare nedan). Dessa framträdande hade naturligtvis inte bara en religiös funktion, utan var också politiskt viktiga. I ett ambulerande kungadöme var maktens fysiska närvaro på olika centrala platser nödvändig. Uppträdandet i kyrkan blev ett medel för eliten att symboliskt konstruera makt. Man visade upp sin härlighet under pompa och ståt. Vid dessa tillfällen höll man också rådslag och utförde administrativ verksamhet. Möjligen hölls dessa möten i direkt anslutning till kyrkan. Detta system bör ha förekommit också i Sverige.⁴⁹ I Östergötland kan kyrkorna i Örberga och Ödeshög ha varit sådana centrala platser för kungens framträdande i ett ambulerande system. Det förekom inte uteslutande på kunglig nivå. Även andra stormän kan ha haft liknande system, till exempel jarlarna i Bjälboätten. Som redan nämnts fanns en liten kammare på andra våningen i Bjälbos kyrktorn, som troligen fungerat som ett slags måltidsrum. I samband med gudstjänst kunde prominenta gäster inbjudas till måltider, kanske under ceremoniella former. De tunnvalvda rummen på bottenvåningen och första våningen har närmast karaktär av salar i en medeltidsborg. Här har som Gunnar Redelius påpekat Bjälboättens medlemmar kunnat hålla rådslag och politiska sammanträden väl skyddade mot insyn från omvärlden.⁵⁰ Även Thomas Lindkvist poängterar att tornet i Bjälbo använts för rent världsliga sammankomster, för fester, rådslag och intrigspel.⁵¹ Tornet har också varit en tillflyktsort vid oroliga tider då det lätt kunde försvaras.⁵² Även i Askeby kyrka finns en tornkammare utformad som en rådssal för en huvudperson och bisittare. Utanför de smala dörrar som leder in till rummet finns bänkar för väktare och personer som väntade på att få komma in i salen.

Det ambulerande kungadömet, där stormannakyrkor med västverk/-torn utgjorde en slags samlingsplatser, boningar och kontaktpunkter i ett politiskt system, kan ha en bakgrund i det förkristna gästningssystemet. I det systemet hade de aristokratiska hallarna en central funktion. Härskaren for runt sitt rike med sin hird från gård till gård och togs emot med tribut och gille vid ankomsten i hallen.⁵³ Snorre berättar i Ynglingasaga (ca 1230) att den svenske kungen Granmar for med Hjörvard på gästning till den ö som heter Selaön i Mälaren där kungen hade sina gårdar.⁵⁴ På dessa gästningar

utfördes dryckesceremonier i hallen. Man höll också rådslag och gjorde upp om giftermål. Snorres text kan naturligtvis inte betraktas som en pålitlig historisk källa. Men vi kan notera att det finns ortnamn på Selaön som indikerar både centralitet och kult i ett ambulerande system med politiska implikationer, till exempel Tuna, Husaby, Fröberga, Fröslunda och Ullunda med flera.⁵⁵

Det finns andra indicier på att den förkristna hallen och helgedomen fungerat som mat- och rådssal precis som Bjälbo kyrka. I Adam av Bremens skildring av svearnas kult nämns ett tempel (*templum*) kallat Uppsala med bilder av tre gudar, Oden, Tor och Frö.⁵⁶ Man har diskuterat om termen *templum* i texten verkligen syftar på en exklusiv religiös byggnad. Det finns visst stöd för att begreppet egentligen betecknar en multifunktionell byggnad, det vill säga ett slags hallbyggnad som inte bara var ämnad för religiösa ritualer och symboler, utan också användes för andra aktiviteter, till exempel matrum vid gästabad, rum för politiska-juridiska möten och samlingsplats för hirden. Det rum inne i 'templet', som gudabilderna stod uppställda i, kallar Adam för *triclinium*. Såväl i medeltidslatin som i klassiskt språk betyder det 'måltidssal' eller 'gästabadssal'.⁵⁷ Man kan dessutom notera att de latinska

FIGUR 7. Rekonstruktion av västverket i Husaby. Västverket till vänster var byggt av sten just intill den gamla stavkyrkan. I tornet finns en öppning ut mot långhuset till härskares galleri. Efter Palme 1959.

FIGUR 8. Hagebyhöga kyrka, Östergötland. Emporievåningen har en dörröppning in mot långhuset. Efter Lundberg 1940.

termer som beskriver offerhandlingarna, till exempel *libare* 'att utföra ett dryckesoffer' och *libatio* 'dryckesoffer', syftar på de dryckesceremonier som förekom där.⁵⁸ Arkeologer har hittat spår av järnåldershallar i Gamla Uppsala, det vill säga byggnader som troligen har haft flera funktioner.⁵⁹ Namnet på den medeltida marknaden i Uppsala, *Disaping*, som omnämns i Upplandslagen (1296),⁶⁰ ger indikationer på ett samband mellan förkristen kult och ett stort rådsmöte i Uppsala. Förleden *disir* syftar på ett kollektiv av feminina gudomliga väsen, medan efterleden (*ping*) rör de juridiska-politiska sammankomsterna. Ett liknande samband antyds i en randanmärkning till Adams text. Enligt scholion 140 blev kung Anund fördriven ur sitt rike, då han vägrade fullgöra folkets offer åt "avgudarna". Sammanhanget visar att denna händelse ägde rum under den offentliga offerfesten i Uppsala, då även tingsförsamlingen (*concilium*) var på plats.

Det finns alltså kopplingar mellan stormannakyrkorna och hallarna. De har varit centrala platser i landskapet, där det funnits rum för makten med möjlighet att äta, dricka och föra viktiga politiska samtal. Kanske har man också övernattat i dessa byggnader.

Ceremoniella och rituella aspekter

Den medeltida härskares möjlighet att äga kyrkor skapade naturligtvis ett skimmer av makt och

glans, som dessutom gav honom en religiös legitimitet. De pampiga tornen i till exempel Örberga och Husaby var helt klart politiska maktsymboler. Det är typiskt att dessa västverk finns just vid privatkyrkorna. Västverken hade troligen under dop, vigsel, mässa, påskkommunion och kyrkorättslig dom rituella, ideologiska och maktpolitiska funktioner. Man har föreslagit att härskaren framträdde offentligt i en empor med öppning eller på ett läktargalleri som fanns vid västtornet och som vätte in mot kyrkrummet.⁶¹ Där satt han under ritualen i upphöjt majestät och blickade ut mot altaret, avskild från menigheten. Inne i tornet fanns ibland privata kapell för stormannen. På våningen ovan markplan i Husabys västverk finns en öppning in mot långhuset. Här finns hål efter bjälkar som burit upp en balkong som vetter mot altaret i öst (Fig. 7). Även i övre tornkammaren på västtornet i Örberga finns en öppen rundbågig portal mot långhuset. I öppningen finns ett språng i murverket. Inne i tornet finns ett andaktsrum.⁶² Det finns också en öppning i emporievåningen in mot långhuset i Hagebyhöga, Östergötland. Inne i långhuset finns rester av en träbalkong till vilken man haft tillträde genom emporiets dörröppning (Fig. 8).⁶³

Kontinentala källor rapporterar att kejsaren/kungen hyllades med härskarprisningar (*laudes regiae*) vid till exempel kröning, synoder, ankomst till staden eller under ceremonierna i kyrkan.⁶⁴ Dessa härskarprisningar ingick till och med i liturgin. Ernst Kantorowicz har utförligt undersökt dem.⁶⁵ I ett manuskript från Metz daterat till 800-talet sägs det att Karl den skallige hyllades på följande sätt:

<i>Ave sacer et alme, Imperator Carole</i>	Var hälsad, helige och gode Kejsare Karl
<i>[Ave sacer et alme, Imperator] excelse.</i>	[Var hälsad, helige och gode Kejsare] du upphöjde
<i>Deus rex coeli Te conservet.</i>	Gud, himmelens konung, bevara dig. ⁶⁶

Dessa härskarprisningar ingick efterhand i en märklig ritual där man upprepade kröningsceremonin (*coronamenta*) för den redan krönte konungen. Medeltida europeiska härskare uppsökte ofta vid jul, påsk och pingst den kyrka de krönts i. Med krona på huvudet mottog härskaren återigen folkets jubel (*vox populi*).⁶⁷ Mycket talar väl för att liknande härskarlegitimerande ceremonier och prisningar även förekommit i Sverige. Tornen med portaler in mot kyrkrummet i Örberga och Husaby

kan mycket väl ha utgjort bakgrund och miljö för sådana härskarprisningar.

Förebilden till de liturgiska och ceremoniella härskarprisningarna finns enligt Kantorowicz att söka i den gamla romerska kejsarkulten.⁶⁸ Men frågan är om de inte fyllt samma ideologiska-rituella funktion som framförandet av skaldeverser hade i den förkristna hallen hos germanerna. Härskarna hade hirdskaldar (t.ex. fvn. *skáld*, *þulr*) vars uppgift var att skapa dikter till härskarens heder och ära. I dessa dikter prisades kungarna för deras bravader på slagfältet och det talas ofta om deras generositet. Det förekommer också religiösa referenser. I Ynglingatal, till exempel, talas det om Uppsalaättens gudomliga ursprung. Kungarna benämns där med epitet som "Frös avkomma" (*Freys afspringr*) och "gudens avkomma" (*týs öttungr*).⁶⁹ Även döda kungar brukade ihågkommas med minnesdikter, där deras hjältemod prisades. I vissa dikter uppträdde kungarna i mytiska sammanhang där de träffade gudarna.⁷⁰ Dessa dikter kan kanske beskrivas som ett slags liturgier, där den verbala framställningen samspelade med ritualen, till exempel det ceremoniella drickandet då härskaren satt i högsätet. Högsätet hade då en religiös och maktsymbolisk betydelse,⁷¹ som kanske motsvarar

FIGUR 9. "Biskopsstolen" från Suntaks kyrka, Västergötland. Kanske finns förebilden i det förkristna högsätet. FOTO: Konstvetenskapliga institutionen, Stockholms universitet.

galleriet eller emporen i kyrkans västtorn, eller de så kallade västbänkarna som stod på podier vid västväggen i tornlösa kyrkor.⁷² Det förkristna högsätet var rikt dekorerat med bilder och symboler som refererade till den mytiska världen (se fig. 9).⁷³ Det var placerat i de övre delarna av hallen vid en kortsida, likt en scen. Det verkar som om det fanns en särskild ingång till denna del av hallen bakom högsätet där härskaren och de prominenta gästerna kunde ta sig in direkt till högsätetsområdet utan att passera folket som satt i långbänkarna. Hallen i till exempel Lejre på Själland har en sådan dörr.⁷⁴ Lovprisningsdikter framfördes kanske vid en speciell talarstol (jfr fvn. *pularstóll*) i denna del av hallen.⁷⁵ Hyllningarna var integrerade i den religiösa ritualen. Samtidigt var de ett propagandistiskt medel för makten.⁷⁶ De var alltså en viktig del av den maktkonstruktion som etablerades under de gemensamma sammankomsterna och påminner funktionellt om *laudes regiae*-ritualerna.

Inte bara högsätet, utan också hela hallen har kopplingar till de mäktiga västverken. På samma sätt som västtornen symboliskt markerat sig på långt avstånd i landskapet, har även hallarna legat på en upphöjd position och varit synliga från vida vidder. De hallar som troligen fanns i Uppsala låg på konstgjorda platåer. Hallarna vid Slöinge låg till exempel på en utstickande höjdrygg.⁷⁷ Likaså har hallbyggnaderna på Birka (inklusive garnisonen) kunnat ses på långt avstånd från sjön.⁷⁸ Med hjälp av hallar och senare mäktiga västverk har eliten gjort sig synlig i landskapet.

Om man studerar det vikingatida och medeltida samhället upptäcker man snart att det religiösa livet var starkt integrerat i andra kulturella aktiviteter. Här fanns inte den skarpa uppdelning mellan heliga och profana sfärer som moderna västerlänningar ofta gör. Kulten var samordnad med ekonomiska och politiska-juridiska aktiviteter. Helgedomarna var lokaliserade till de allmänna samlingsplatserna, där också härskarens boning fanns. Samhällets allmänna härskare fungerade också som religiös ledare. Det verkar som om denna grundläggande struktur avspeglar sig i vikingatida aristokratiska hallar och sedan lever kvar i stormannakyrkorna, till exempel Herrestad, Örberga och kanske Bjälbo. Helgedomarna har här varit ett led i den politiska maktkonstruktionen. De har utgjort centrala platser i det sociala och politiska landskapet och haft funktion som arena för härskaren och hans intresseområden, till exempel det som rör ekonomi, juridik, politik, religion och ceremonier.

Olof Sundqvist är universitetslektor i religionsvetenskap vid Högskolan i Gävle. Hans forskning har främst berört den fornskandinaviska religiösa härskarideologin, präster och kultledare samt den romerska religionens inflytande på germansk religion.

olof.sundqvist@hig.se

Noter

1. Om Bjälbo kyrka, se Redelius 1972, men också Moströms (1997) fina framställning om det medeltida Bjälbo.
2. Vapenhuset, absiden, koret och det mesta av långhuset raserades 1786 och kyrkorummet byggdes om i gustaviansk stil. Det bör dock påpekas att det funnits en tidigare huskonstruktion före tornet anlades på 1200-talet som enligt Gunnar Redelius (1972) hade en ”profan” funktion.
3. Marit Anglert (1993), t.ex., talar om flerfunktionella kyrkor. Om västtornens profana och härskarideologiska betydelse, se t.ex. I.-M. Nilsson 2003.
4. Man har bl.a. föreslagit att de kan ha tjänstgjort som magasin, tillflyktsrum, herrskapsgalleri, men också som privatkappell, körens plats eller andaktsstation vid processioner. Se vidare Ing-Marie Nilsson 2003, 32. Se också fig. 7–8. Det sista ordet om de så kallade emporena är troligen ännu inte sagt. Jag vill tacka Christian Lovén för flera värdefulla synpunkter.
5. Kyrkor med västverk uppträder på kontinenten. De svenska medeltida tornen är väl endast inspirerade av dessa västverk. Erik Lundberg (1940) betraktar de äldsta stenkyrkorna i t.ex. Västergötland som anglo-normandiska import. I senare studier har dock t.ex. Gunnar Redelius (1972) och Marit Anglert (1993) visat att inomnordiska och lokala förutsättningar också påverkat de tidiga svenska stenkyrkorna då det gäller formspråk, funktion och ideologi. Se även Ing-Marie Nilsson (2003).
6. När föreliggande artikel låg i korrektur blev jag medveten om att Mats Anglert nyligen publicerat en artikel ”De tidigaste kristna kulthuset” (2006) där han bl.a. studerar förhållandet mellan förkristna kultbyggnader och tidiga kyrkor. Han har dock som arkeolog ett delvis annat perspektiv än mitt. Så även Hansson 2006.
7. Jag är fullt medveten om att utvecklingen kan ha varierat på olika håll i Sverige. Mina exempel är till stor del hämtade från Östergötland där kungamakt och några av Sveriges mest inflytelserika ätter fanns under äldre medeltid. Frågan är hur pass representativ situationen i Östergötland är i förhållande till övriga landet.
8. Förutom hallbyggnaderna har det troligen också funnits mindre kulthus, som i Borg (Östergötland). Se t.ex. Nielsen 1996. Dessa mindre hus kan ha haft en mer specifik rituell funktion. Ibland har de små kulthuset också uppträtt i anslutning till de stora järnåldershallarna, som till exempel i Lejre och Tissø på Själland, Järrestad i Skåne och Sanda i Uppland. Se t.ex. Christensen 1991; Jørgensen 2002; Söderberg 2005; Åqvist 1996. Se även det originella kulthuset i Uppåkra, Skåne. Larsson & Lenntorp 2004.
9. Se t.ex. Herschend 1995; 1999; Nordahl 1996; Andersson et al. 2004; Lundqvist 1996.
10. Se t.ex. Brink 1996.
11. Hkr I, Ísl. Fornr. 26, s. 167–173. Genom utgrävningarna i Hofstaðir, vid Mývatnssveit, har vi goda indikationer på att hallbyggnader vid stormannagårdar på Island stundtals benämndes fvn. *hof*. Det är möjligt att begreppet *hou/hof* har betecknat andra typer av byggnader i andra miljöer. Se Vikstrand 2001, s. 256ff., 267ff. Om förkristna germanska kultbyggnader i skriftliga källor, se Sundqvist 2005.
12. T.ex. Düwel 1985.
13. Dillmann 1997; Hultgård 1993.
14. Lidén 1969. Om guldgubbar och religiös härskarideologi, se Steinsland 1991.
15. Mitchell & Robinson, 1998, s. 3ff.
16. *Beowulf* 1015; 1640ff.
17. *Beowulf* 612ff. Se Enright 1996, s. 21f.
18. Se t.ex. Susaneck 1999. Thietmar av Merseburg (ca 1000) beskriver i sin *Chronicon* I, 17 de kultfester som firades i Lejre vart nionde år.
19. Christensen 1991.
20. Sundqvist 2002, s. 208ff.
21. Se t.ex. Adam av Bremen, schol. 140. Det kommer även fram i sena fornvästnordiska källor, se t.ex. Hvervarar saga, red. Jón Helgason, s. 160.
22. Palme 1959, s. 117.
23. Nilsson 1998, s. 99.
24. Palme 1959, s. 119f., 149f.; Redelius 1972, s. 42ff. Jfr Nilsson 1998, s. 104ff.; Ullén 1998, s. 206.
25. Palme 1959, s. 116ff., 149f.; Redelius 1972, s. 42ff. Jfr Nilsson 1998, s. 93, 117; Ullén 1998, s. 206.
26. *Kunungær latær kirkiu byria böndær til lukins gæra*. Ögl. Kk. SSGL 2, s. 3.
27. Se Lovén 2000.
28. Brink 1990, s. 75.
29. Se t.ex. Hansson 2006, s. 161–182.
30. Nilsson 1998, s. 99f.
31. Holmberg 1990.
32. Anglert 1993.
33. Nilsson 1998, s. 99f.
34. Sundqvist 2002.
35. Se Peterson (1989) 1994.
36. Se t.ex. Gräslund 1992.
37. *Solet quoque post novem annos communis omnium Sueoniae provinciarum sollempnitas in Ubsola celebrari. Ad quam videlicet sollempnitate nulli prestatu immunitas. Reges et populi, omnes et singuli sua dona transmittunt ad Ubsolam, et, quod omni pena crudelius est, illi, qui iam induerunt christianitatem, ab illis se redimunt cerimoniais*. Adam IV, 27.
38. Hultgård 1997, s. 29.
39. Skj. BI, s. 7. Se även Ísl. Fornr. 26, s. 29.
40. Skj. BI, s. 120.
41. Clark Hall 1916, s. 30.
42. Krause 1966, s. 165; Enright 1996, s. 20f.
43. Zachrisson 2004a; 2004b.
44. T.ex. NGL 1, Eids. I, 24. För olika betydelse av dessa termer, se Fritznér 1954 (1883–96).
45. Kvarnar, malstenar och bröd kan även ha haft en ceremoniell och symbolisk betydelse på andra håll. Arkeologen Mats Anglert har påpekat för mig att säd och kvarnstenar hittades i en möjlig byggnad ca 30 m väster om kulthuset i Uppåkra. Den byggnaden var troligen rund. En liknande rund byggnad hittades också i den rituella inhägnaden vid kulthallen på Tissø. Dessa runda byggnader påminner om den runda förrådsbyggnaden (Rutenberge) vid Helgö. Brev från Mats Anglert 21 december, 2006. Se även Jørgensen 2002; Lindell & Thomasson 2003, s. 51ff.
46. Se Sundqvist 2002, s. 204–208.
47. Den franske antropologen Marcel Mauss, 1997 (1950), har ingående studerat gåvans roll i traditionella samhällen, bland annat det förkristna Skandinavien.
48. På kontinenten under medeltiden var kvarnar och bakugnar

- en av feodalherrens främsta inkomstskällor jämte tiondet. Se Duby 1981, s. 232. Relationen kyrkor, huvudgård och kvarnar har även varit central i Danmark. Ett kvarnmonopol kan också beläggas i Skåne, t.ex. i Vä. Brev från Mats Anglert 21 december, 2006. Se även Thun 1982.
49. Den så kallade Eriksgatan som utfördes av medeltida härs-kare vid tronfällträdet enligt landskapslagarna talar också för det. Den rituella procession som utfördes där kan ha haft en förkristen bakgrund. Jag har behandlat detta på annat håll och tar inte upp det här. Se Sundqvist 2002, s. 306–333.
 50. Redelius 1972.
 51. Lindkvist 1989.
 52. Både Redelius (1972) och Lindkvist (1989) påpekar att Bjälbotornet inte byggts för ceremonier med anknytning till kyrkan. Det hör hemma i ett annat socialt och ideologiskt sammanhang än vad som är fallet med Örberga.
 53. Jfr fvn. *taka veizlu* = 'att taga gåva'. Se Sundqvist 2002, s. 206.
 54. Ísl Fornr. 26, s. 70.
 55. Om namnen på Selaön, se Brink 2001, s. 93f.
 56. Adam IV, 26.
 57. Se Dillmann 1997, s. 66.
 58. Dillmann 1997.
 59. Nordahl 1996. Se även de nya resultaten gjorda med markradarundersökningar i Gamla Uppsala, i Alkarp & Price 2005. Under grävningar 2005 vid Gamla Uppsala kyrka hittades nya stolphål som kan härröra från hallbyggnader. Muntligt meddelande Hans Göthberg.
 60. T.ex. UL *þingmalæ* XIV. SSGL 3, s. 274f. Se också de fornsvenska termerna *Disæþing*, *Disaþing*, *Disaþings dagher*, *Disaþings friþer* som nämns hos Schlyter 1887.
 61. Palme 1959, s. 116–120; I.-M. Nilsson 2003.
 62. För liknande fenomen på andra håll i landet, se S. Zachrisson 1955; 1984.
 63. Lundberg 1940, s. 374f.; I.-M. Nilsson 2003, s. 33.
 64. Kantorowicz 1946, s. 65–111. Det svenska liturgiska materialet från tidig medeltid är fragmentariskt och det finns ingen text där som stöder förekomsten av *laudes regiae*. Mycket talar dock för att dessa riter och propagandistiska manifestationer förekommit också i Sverige.
 65. Kantorowicz 1946.
 66. Citat från Kantorowicz 1946, s. 73.
 67. Kantorowicz 1946, s. 53f., 67f., 85ff., 92ff.; Palme 1959, s. 118f.
 68. Kantorowicz 1946, s. 65ff.
 69. Sundqvist 2002, s. 156ff.
 70. Se t.ex. Hákonarmál och Eiríkismál, Skj. B1, s. 57ff. och 164ff.
 71. Sundqvist 2002, s. 266ff.
 72. I.-M. Nilsson (2003) menar att de så kallade "västbänkarna" ämnade för lokala honoratiore kan bygga på kontinuitet från det vikingatida högsätet i hallen. Då härskaren satt i västbänkarna var han en *primus inter pares*, men då han satt i en empor var han kung över undersåtar. Se även Hansson 2006, s. 171, 175f.
 73. Se till exempel skildringen av Torolfs högsätets stolpar i Eyrbyggjasaga, Ísl. Fornr. 4, s. 6ff. Se även Bertell 2003, s. 126ff.
 74. Se Herschend 1999.
 75. Sundqvist 2003a; 2003b.
 76. Se Ström 1981.
 77. Lundqvist 1996.
 78. Kitzler 2000.

Käll- och litteraturförteckning

Otryckta källor

Zachrisson, Sune, 1955, *Västverket och den romanska landskyrkan i Sverige – En kritisk studie*. I. Text.

Källor och litteratur

- Adam av Bremen, *Magistri Adam Bremensis Gesta Hamburgensis Ecclesiae Pontificium*, Scriptores rerum germanicarum in usum scholarum. Ex Monumentis Germaniae Historicis. Editio Tertia. Red. B. Schmeidler, Hanover–Leipzig 1917.
- Alkarp, Magnus & Neil Price, 2005, "Tempel av guld eller kyrka av trä? Markradarundersökningar vid Gamla Uppsala kyrka", *Formvännen* 100 (s. 261–272).
- Andersson, Gunnar et al., 2004, *Att föra gudarnas talan. Figrinerna från Lunda* (Skrifter/Riksantikvarieämbetet, Arkeologiska undersökningar nr. 55), Stockholm.
- Anglert, Marit, 1993, "Kyrkorna i Möre", *Möres kristnande* (Projektet Sveriges kristnande. Publikationer. 2), red. Henrik Williams, Uppsala (s. 145–170).
- Anglert, Mats, 2006, "De tidigaste kristna kulthusen", *Kulthus och dödshus. Det ritualiserade rummets teori och praktik*, red. Mats Anglert et al., s. 167–180.
- Beowulf with the Finnesburg Fragment*, Exeter Medieval English Texts and Studies, utg. C. L. Wrenn & W. F. Bolton, Exeter 1996 (1953).
- Bertell, Maths, 2003, *Tor och den nordiska åskan. Föreställningar kring världssaxeln*. Stockholm.
- Brink, Stefan, 1990, *Sockenbildning och sockennamn: Studier i äldre territoriell indelning i Norden* (Acta academiae regiae Gustavi Adolphi. LVII. Studier till en svensk ortnamnsatlas utgivna av Thorsten Andersson. 14), Uppsala–Stockholm.
- , 1996, "Political and Social Structures in Early Scandinavia. A Settlement-Historical Pre-Study of the Central Place", *Tor* 28 (s. 235–281).
- , 2001, "Mythologizing Landscape. Place and Space of Cult and Myth", *Kontinuitäten und Brüche in der Religionsgeschichte. Festschrift für Anders Hultgård zu seinem 65. Geburtstag am 23.12.2001*, red. Michael Stausberg, Olof Sundqvist & Astrid van Nahl, Berlin–New York (s. 76–112).
- Christensen, Tom, 1991, "Lejre Beyond Legend – The Archaeological Evidence", *Journal of Danish Archaeology* 10 (s. 163–185).
- Clark Hall, J.R., 1916, *A Concise Anglo-Saxon Dictionary for the Use of Students*, Cambridge.
- Dillmann, François-Xavier, 1997, "Kring de rituella gästabuden i fornskandinavisk religion", *Uppsalakulten och Adam av*

- Bremen, red. A. Hultgård, Nora (s. 51–73).
- Duby, Georges, 1981, *Krigare och bönder. Den europeiska ekonomins första uppsving 600–1200*, Stockholm.
- Düwel, Klaus, 1985, *Das Opferfest von Lade. Quellenkritische Untersuchungen zur germanischen Religionsgeschichte* (Wiener Arbeiten zur germanischen Altertumskunde und Philologie 27) Wien.
- Enright, Michael J., 1996, *Lady with a Mead Cup: Ritual, Prophecy and Lordship in the European Warband from La Tène to the Viking Age*, Dublin.
- Eyrbyggja saga. *Eyrbyggja saga, Grœnlendinga sogur, (Brands þáttir orva. Eiriks saga rauða. Grœnlendinga saga. Grœnlendinga þáttir)*, Íslenzk fornrit 4, utg. Einar Ól. Sveinsson och Matthías Þórðarson, Reykjavík 1985.
- Fritzner, Johan 1954 (1883–96), *Ordbog over det gamle norske sprog*. Vol. 1–3. Omarb., forøget og forbedret, Oslo.
- Gräslund, Anne-Sofie, 1992, "Kultkontinuitet – myt eller verklighet? Om arkeologins möjligheter att belysa problemet", *Kontinuitet i kult och tro från vikingatid till medeltid* (Projektet Sveriges Kristnande. Publikationer. 1), red. Bertil Nilsson, Uppsala (s. 129–150).
- Hansson, Martin, 2006, *Aristocratic Landscape. The Spatial Ideology of the Medieval Aristocracy* (Lund Studies in Historical Archaeology 2), Lund.
- Herschend, Frands, 1995, "Hus på Helgö", *Fornvännen* 90, (s. 221–228).
- , 1997, *Livet i hallen. Tre fallstudier i den yngre järnålderns aristokrati* (OPIA. 14. Institutionen för arkeologi och antik historia. Uppsala universitet) Uppsala.
- , 1999, "Halle", *Reallexikon der Germanischen Altertumskunde* Band. 13, red. H. Beck et al., Berlin-New York (s. 414–425).
- Hervarar saga. Heiðriks saga*. Utg. Jón Helgason, København 1924.
- Holmberg, Rikard, 1990, *Kyrkobyggnad, kult och samhälle. Landskyrkan i Lunds forna ärkestift genom tiderna*, Stockholm.
- Hultgård, Anders, 1993, "Altskandinavische Opferrituale und das Problem der Quellen", *The Problem of Ritual* (Scripta Instituti Donneriani Aboensis XV), red. Tore Ahlbäck, Stockholm, s. 221–259.
- , 1997, "Från ögonvittnesskildring till retorik. Adam av Bremens notiser om Uppsalakulten i religionshistorisk belysning", *Uppsalakulten och Adam av Bremen*, red. Anders Hultgård, Nora (s. 9–50).
- Jørgensen, Lars, 2002, "Kongsgård – kultsted – marked. Overvejelser omkring Tissøkompleksets struktur og funktion", *Plats och praxis – studier av nordisk förkristen ritual* (Vägar till Midgård 2), red. Kristina Jennbert, Anders Andrén & Catharina Raudvere, Lund (s. 215–247).
- Kantorowicz, Ernst H., 1946, *Laudes Regiae. A Study in Liturgical Acclamations and Mediaeval Ruler Worship*, Berkeley-Los Angeles.
- Kitzler, L. 2000. "Odensymboliken i Birkas garnison". I: *Fornvännen* 95 (s. 13–21).
- Krause, Wolfgang, 1966, *Die Runeninschriften im älteren Futhark 1* (Text. Mit Beiträgen von Herbert Jankuhn. Abhandlungen der Akademie der Wissenschaften in Göttingen, Philologisch-historische Klasse, 3. Folge 65), Göttingen.
- Larsson, Lars & Karl-Magnus Lenntorp, 2004, "The Enigmatic House", *Continuity for Centuries. A Ceremonial Building and its Context at Uppåkra, Southern Sweden* (Uppåkrastudier 10), red. L. Larsson, Stockholm (s. 3–48).
- Lidén, Hans-Emil, 1969, "From Pagan Sanctuary to Christian Church. The Excavation of Mære Church in Trøndelag", *Norwegian Archaeological Review* 2 (s. 3–32).
- Lindell, Maria & Joakim Thomasson, 2003, "Tell me more'. Om karaktären av kulturlagerkonstruktionen i Uppåkra i jämförande och tematiska perspektiv", *Landskapsarkeologi och tidig medeltid* (Uppåkrastudier 8), Stockholm, (s. 13–70).
- Lindkvist, Thomas, 1989, "Östgötska kungar och kloster i Sveriges medeltid", *Historiska nyheter* 46, (s. 6–7).
- Lovén, Christian, 2000, "Östgötalagens bestämmelse om kyrkobygge", *Historisk Tidskrift* 120, (s. 325–341).
- Lundberg, Erik, 1940, *Byggnadskonsten i Sverige under medeltiden 1000–1400*, Stockholm.
- Lundqvist, Lars, 1996, "Slöinge – en stormansgård från järnåldern", *Slöinge och Borg. Stormansgårdar i öst och väst* (Riksantikvarieämbetet arkeologiska undersökningar skrifter nr. 18), Linköping (s. 9–52).
- Mauss, Marcel, 1997 (1950), *The Gift. The Form and Reason for Exchange in Archaic Societies*. Orig. titel *Essai sur le Don*, övers. W.D. Halls, London.
- Mitchell, Bruce & Fred C. Robinson (utg.), 1998, *Beowulf. An Edition with Relevant Shorter Texts*. Including "Archaeology and Beowulf" by Leslie Webster, Oxford.
- Moström, Jerker, 1997, "...*tha war eth hoff i Bialbo – världslig makt och kyrklig utveckling i det medeltida Bjälbo*, C-uppsats. Inst. för arkeologi, Stockholms universitet.
- NGL = *Norges Gamle Love indtil 1387*. I–III, (red. R. Keyser & P. A. Munch), Christiania 1846–49.
- Nielsen, Ann-Lili, 1996, "Hedniska kult- och offerhandlingar i Borg", *Religion från stenålder till medeltid* (Riksantikvarieämbetet. Arkeologiska undersökningar. Skrifter nr 19), red. Kerstin Engdahl & Anders Kaliff, Linköping (s. 89–104).
- Nilsson, Bertil, 1998, *Sveriges kyrkohistoria. I. Missionstid och tidig medeltid*, Stockholm.
- Nilsson, Ing-Marie, 2003, "Härskarsymbol och högsäte – om betydelsen av västmarkeringar i romanska kyrkor", *META* 2003:1, (s. 31–49).
- Nordahl, Else, 1996, "... *templum quod Ubsola dicitur ... i arkeologisk belysning*, Aun. 22, Med bidrag av Lars Gezelius och Henrik Klackenborg, Uppsala.
- Palme, Sven Ulric, 1959, *Kristendomens genombrott i Sverige. Den stora omvälvningen i svensk historia: vikingatågen, missionen och det svenska rikets uppkomst*, Stockholm.
- Peterson, Lena, 1994 [1989], *Svenskt runordsregister* (Runrön 2. Runologiska bidrag utgivna av Institutionen för nordiska språk vid Uppsala universitet), red. Lennart Elmevik & Lena Peterson. Uppsala.
- Redelius, Gunnar, 1972, *Kyrkobygge och kungamakt i Östergötland* (KVHAA 45), Stockholm.
- Schlyter, C. J., 1887, *Ordbok till Samlingen af Sweriges Gamla Lagar*. Glossarium ad Corpus Iuris Sueo-Gotorum Antiqui, Lund.
- Skj = *Den Norsk-Islandske Skjaldedigtning* 800–1400. AI–II, BI–II, utg. Finnur Jónsson. København 1967–1973 (1912–15).
- Snorre Sturlasson. *Heimskringla* I–III. Íslenzk fornrit 26–28, utg. Bjarni Aðalbjarnarson, Reykjavík 1979 (1941, 1951).
- SSGL = *Samling af Sweiges Gamla Lagar. Corpus Iuris Sueo-Gotorum Antiqui* 1–13. Red. [H.S. Collin &] C.J. Schlyter. Stockholm. 1827–1877.
- Steinsland, Gro, 1991, *Det hellige bryllup og Norrøn Kongeideologi. En analyse av hierogami-myten i Skírnismál, Ynglingatal, Háleygjatal og Hyndluljóð*, Oslo.

- Ström, Folke, 1981, "Poetry as an Instrument of Propaganda. Jarl Hákon and his Poets", *Speculum norroenum. Norse Studies in Memory of Gabriel Turville-Petre*, red. Ursula Dronke et al., Odense, (s. 440–458).
- Sundqvist, Olof, 2002, *Freyr's Offspring. Rulers and Religion in Ancient Svea Society* (Acta Universitatis Upsaliensis. Historia Religionum 21), Uppsala.
- , 2003a, "The problem of religious specialists and cult performers in ancient Scandinavia", *Zeitschrift für Religionswissenschaft* 2003/1 (s. 107–131).
- , 2003b, "Priester und Priesterinnen", *Reallexikon der Germanischen Altertumskunde*. Band 23, red. Heinrich Beck et al., Berlin-New York (s. 424–435).
- , 2005, "Tempel", *Reallexikon der Germanischen Altertumskunde*. Band 30, red. Heinrich Beck, et al., Berlin-New York (s. 327–338).
- Susanek, C. 1999, "Heorot", *Reallexikon der Germanischen Altertumskunde*. Band 14, red. Heinrich Beck, et al., Berlin-New York (s. 392–394).
- Söderberg, Bengt, 2005, *Aristokratiskt rum och gränsöverskridande. Järrestad och sydöstra Skåne mellan region och rike 600–1100* (Riksantikvarieämbetet Arkeologiska undersökningar Skrifter No 62), Lund.
- Thietmar av Merseburg, *Chronik. Thietmari Merseburgensis Episcopi Chronicon*, utg. och övers. W. Trillmich, Darmstadt 1957.
- Thun, Egon, 1982, "Vattenkraften och de äldsta städerna", *Bebyggelsehistorisk tidskrift* 3, (Den medeltida staden), (s. 123–136).
- Ullén, Marian, 1998, "Kyrkobygge i trä och sten", *Sveriges kyrkohistoria. I. Missionstid och tidig medeltid*, Stockholm (s. 199–207).
- Vikstrand, Per, 2001, *Gudarnas platser. Förkristna sakrala ortnamn i Mälardalsregionen* (Acta academiae regiae Gustavi Adolphi. LXXVII. Studier till en svensk ortnamnsatlas utgivna av Thorsten Andersson. 17), Uppsala.
- Zachrisson, Sune, 1984, "Försunna småkyrkor på Närkeslätten", *Från Bergslag och Bondebygd*, (s. 83–108).
- Zachrisson, Torun, 2004a, "Det heliga på Helgö och dess kosmiska referenser", *Ordning mot kaos – studier av nordisk förkristen kosmologi* (Vägar till Midgård 4), red. Anders Andrén, Kristin Jennbert & Catharina Raudvere, Lund (s. 343–388).
- , 2004b, "The holiness of Helgö", *Excavations at Helgö XVI. Exotic and sacral finds from Helgö* (Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien, Stockholm), red. Helene Clark & Kristina Lamm, Stockholm, (s. 143–175).
- Åqvist, Cecilia, 1996, "Hall och harg – det rituella rummet", *Religion från stenålder till Medeltid* (Riksantikvarieämbetet. Arkeologiska undersökningar. Skrifter, nr. 19) red. Kerstin Engdahl & Anders Kaliff, Linköping (s. 105–120).

From Viking halls to medieval magnate churches

By Olof Sundqvist

Summary

Scholars have often maintained that early, west-towered Romanesque churches in central Sweden mostly conform to a western European pattern – German, Anglo-Saxon and Norman. This is no doubt correct. The following account offers a further explanation as to why certain medieval magnate churches, especially in Östergötland, sometimes included a granary, a dining room, council chambers, an emporium and gallery overlooking the church interior, and so forth. The perspective employed is that of the history of religion, emphasising continuity aspects from earlier periods.

At the shift of religion, a variety of notions and structures from the earlier native culture lived on into medieval Christian society, both in Sweden and elsewhere in central and western Europe. By relating the public cult to a societal context, focusing above all on the interplay between power, religion, economy and politics, the author argues that the early medieval magnate churches and their west towers partly performed the same functions in the ideology of governance as the aristocratic banqueting halls of Viking society.

Jerusalem mitt i byn

Det tidigmedeltida kyrkobyggandet ur rituellt perspektiv

av Ing-Marie Nilsson

SOCKENKYRKAN VAR UNDER MEDELTIDEN en samlingspunkt i bygden, ett centrum i både social och ideologisk bemärkelse. Både i byggnadens rumsliga och arkitektoniska gestaltning och genom dess rituella användning synliggjordes och bekräftades den rådande andliga och samhälleliga ordningen. När man talar om kyrkan som ceremoniellt rum avser man vanligen själva kyrkobyggnaden som sådan och dess liturgiska bruk. I det följande är i stället avsikten att förskjuta uppmärksamheten till kyrkans uppförande, och diskutera vad själva byggnadsprocessen kan ha haft för innebörd och fått för konsekvenser.¹

Synen på kyrkobyggandet i nyare forskning

Om det tidigmedeltida kyrkobyggandet tidigare förknippats med en idé om ett relativt egalitært bondesamhälle,² anses byggandet av romanska stenkyrkor numera vanligen höra samman med ett stratifierat och aristokratiskt dominerat samhälle. Under de senaste decennierna har åtskilliga studier gjorts utifrån dessa premisser. Anders Andréén har exempelvis uppfattat de kyrktäta tidigmedeltida städerna som resultat av en feodal expansion, och Mats Anglert har hävdats att det romanska kyrkobyggandet på den skånska landsbygden generellt dominerats av stormän.³ Olle Ferm och Sigurd Rahmqvist har i Uppland påvisat ett samband mellan lokala stormän och tidigt kyrkobyggande, och Ann Catherine Bonnier har menat att flertalet romanska stenkyrkor i landskapet varit stormannakyrkor.⁴ I Västergötland har Eivind Claesson hävdats att samtliga romanska stenkyrkor där uppförts på initiativ av stormän.⁵ Axel Bolvig har gjort gällande att de romanska stenkyrkorna i nuvarande östra Danmark uppförts på aristokratiskt initiativ, och i

Norge har Jan Brendalmo likaledes argumenterat för en kraftig aristokratisk dominans i kyrkobyggandet i Trøndelag.⁶

Perioden 1000–1200 har alltså i detta forskningsperspektiv uppfattats som en tid då ett äldre vikingatida elitskikt efter kontinentala mönster omvandlades till ett medeltida ståndssamhälle med feodala förtecken. Byggandet av tidiga eller påkostade kyrkor i sten har setts som en viktig del i denna process, i den bemärkelsen att byggnaderna manifesterade det ”nya” elitskiktets anspråk på lokal överhöghet. Samhällseliten ses alltså som drivande i kyrkobyggandet, och de kyrkliga monumenten som bärare av ett symboliskt budskap om denna sociala grupps hegemoni.

Sockenkyrkan som monument

Kyrkobyggandet kan i denna forskningstradition alltså sägas uppfattas som en strategi tillämpad av samhällseliten, med det explicita syftet att befordra en asymmetrisk maktrelation. Denna idé om kyrkobyggandet har tydligast formulerats av Leif Gren. Han ser monument som en form av kommunikation mellan icke jämbördiga parter: en avsändare i besittning av maktresurser och en eller flera receptiva mottagare. Monument visar på närvaron av en konfliktsituation, och den mäktigare partens önskan att med monumentet som medel styra mottagaren i önskad riktning.⁷ Utifrån detta monumentperspektiv uppfattar Gren stenkyrkobyggandet som den förenade andliga och världsliga elitens försök att lansera en kristen hierarkisk världsbild hos ett motsträvt bondesamfund, som önskade hålla fast vid hävdvunna sedvänjor och tänkesätt.⁸

Grens tankar om monument som instrument för maktsymbolisk kommunikation är i många avseenden tänkvärda, men innehåller dock proble-

FIGUR 1. Den romanska kyrkan i Suntak. FOTO: Margareta Kempff Östlind, 1985.

matiska aspekter. För att idén om arkitektur som budskap i denna bemärkelse skall fungera, krävs att monumentets ”mening” reduceras i både socialt, ideologiskt och kronologiskt hänseende: socialt i det att det endast är en individ eller grupp (initiativtagarens) handlingar som framhålls, ideologiskt genom att det endast är denna grupp värderingar som beaktas, och kronologiskt i det att det endast är monumentet i dess ursprungliga gestaltning som är intressant. Problemet är dock att monument sällan är entydiga eller lätta att tolka. Det finns otaliga sätt på vilka en kyrkobyggnads symboliska uttryck kan kombineras och skapa mening, och monumentet är därmed öppet för en lång rad tolkningar. Mottagaren behöver alltså ingalunda ha uppfattat kyrkobyggnadens ”budskap” på det sätt som avsändaren avsett. Därtill bör fogas att uppförandet av även den ringaste stenkyrka är ett projekt som löpt över flera år, och involverat en stor mängd människor i olika kapaciteter, som rimligtvis bör ha gjort sig tankar om meningen av det byggnadsverk man uppförde.

Byggherrens makt

Syftet är här inte att argumentera mot hypotesen om tidigmedeltida stenkyrkor som aristokratiskt präglade byggnadsverk, utan snarare att ge perspektiv på vad detta kan innebära. Tonvikten i det

tidigare nämnda perspektivet ligger på *intentionen* bakom kyrkobygget, men en idé är inte samma sak som ett färdigt byggnadsverk. Byggnadsprojektets praktiska genomförande inbegriper medverkan av en rad olika sociala grupper. I tidigare forskning har detta inte rönt särskilt stor uppmärksamhet, och frågan verkar ha uppfattats som relativt oproblematis: allmogen har helt enkelt genom tvång eller andra former av påtryckningar förmåtts utföra de nödvändiga arbetena. Vid sidan av detta diktatoriska maktutövande kan det dock ha existerat andra former av ledarskap, som mer gått ut på att försöka styra utvecklingen i önskad riktning. Detta innebär att man tillerkänner inte bara byggherren, utan även de som deltog i byggnadsprojektet ett visst handlingsutrymme.⁹ Genom att framhålla arbetets positiva värden, kan eliten ha fått de underlydande att villigt identifiera sig med det hierarkiska system som den romanska kyrkan konnoterar.¹⁰ Sett på detta sätt blir alltså monumenten inte enbart en *konsekvens* av specifika sociala strukturer, utan också en integrerad del i *skapandet* av dem.

Kyrkan som religiöst monument

I de senaste decenniernas forskning har tonvikten legat på kyrkobyggnaderna som sociala monument. Kyrkornas religiösa bakgrund har härvid tenderat att reduceras till en fråga om funktion eller symbo-

lik: funktion i form av liturgisk praktik, och symbolik i form av ikonografiskt innehåll. För en historiskt mer nyanserad förståelse av kyrkobyggnaderna krävs dock, menar jag, att man försöker se bortom vår sekulariserade dikotomi mellan sakralt och profant. Även om vi omöjligt kan säga vilken betydelse religionen haft för enskilda individer, torde den dock ha varit en faktor som präglat samhällsklimatet under både äldre och yngre medeltid. Därför menar jag att i den mån religionen använts som medel för utövande av social dominans (vilket den sannolikt gjort), så bör detta ha skett inom en struktur präglad av kristendomen och utifrån en kristen självuppfattning.

Att bygga kyrka

Att bygga kyrka var ett betungande projekt, som medförde avsevärda investeringar i både kapital och arbete. Om betydelsen av de ekonomiska satsningarna vittnar inte minst de romanska kalkmålningarna. På framträdande platser i kyrkan avbildas

personer som bekostat eller substantiellt bidragit till kyrkobygget. Förutom donatorsbilderna har också motiv som Abel och Kains offer och de heliga tre konungars tillbedjan uppfattats som bibliska illustrationer av gåvogivandets värde, och som uppmaningar till tiondebetalning och annan gåvogivning till kyrkan.¹¹ Det romanska kalkmålningmaterialet understryker alltså vikten av att kyrkan erhölet ekonomiskt stöd från breda grupper i samhället. Donationerna var emellertid inte bara av vikt för kyrkan, utan även för givarna själva. Avbildningarna av välbeställda donatorer, som uppvisar både sitt överflöd och sin givmildhet, kan alltså till del ha skett i prestigesyfte,¹² men gåvogivandets religiösa betydelse bör inte underskattas. Romanska donatorsbilder visar hur gåvan (ofta en kyrkomodell eller annat föremål med symbolisk betydelse) överlämnas till Gud, vars välvilliga acceptans framgår av en nedsträckt välsignande högerhand. Att ge till kyrkan torde alltså ha uppfattats som en ytterst rationell handling, både med avseende på detta livet och det kommande. Tillförseln av ekonomiska

FIGUR 2. På triumfbågen i Fjenneslev kyrka på Själland finns kanske den mest berömda donatorsbilden av alla. Givarna, förmodligen Asser Røg av Hvideätten och hustrun fru Inge, överlämnar en kyrkomodell respektive en ring till Gud, som välvilligt välsignar gåvan. FOTO: författaren.

medel var en nödvändig förutsättning för kyrkans tillkomst. Samtidigt framställdes (och förmodligen även uppfattades) det generösa givandet till kyrkan som ett ideal, och något som var förenat med positiva värden för den enskilde individen. (Fig. 2.)

Kyrkobyggandet krävde emellertid resurser även i form av betydande arbetsinsatser av många människor under lång tid. Även om själva konstruktionsarbetet måste ha utförts av specialister, bör huvuddelen av de manuella sysslorna, som t.ex. fällning och framforsling av timmer och sten, ha utförts av bondebefolkningen i bygden. En intressant reflektion avseende arbetets värdering under medeltiden har gjorts av Anders André. Av Gutalagen framgår att den rätt en bonde hade till produkter från skogen berodde på vilket arbete denne lagt ner i densamma.¹³ I förlängningen av detta resonemang menar André att det arbete som lades ner på många kyrkor under äldre medeltid vittnar om att byggnaderna värdesattes högt.¹⁴

Utifrån vår invanda distinktion mellan sakral och profant, är vi benägna att uppfatta den prestigefulla donationshandlingen som händelse med ceremoniell tyngd, medan det praktiska arbetet med kyrkobyggandet ses som en prosaisk och världslig verksamhet i avsaknad av djupare rituell innebörd. Jag vill emellertid framkasta möjligheten att inte bara donationen av ekonomiska medel, utan också bidragandet med arbetsinsatser, kan ha setts som handlingar med religiös mening. Liksom penninggåvor innebar arbetet på kyrkan en uppoffring, samtidigt som även en förhoppning om en belöning hinsides kan ha hägrat. Det tidigmedeltida kyrkobyggandet skall självklart inte ses som uttryck för en väckelse liknande 1800-talets, men detta innebär inte att man måste utesluta möjligheten att den enskilde individen kan ha förknippat kyrkobygget med positiva ting.

Ett gemensamt projekt

Kyrkobyggandet inbegrep alltså medverkan (i en eller annan form) av ett stort antal människor. Utan överdrift torde man kunna säga att hela bygden där kyrkan uppfördes påverkades direkt eller indirekt. Även om tankarna kring vad kyrkobygget representerat skiftat, innebar projektet att olika sociala grupper slöt upp kring ett gemensamt mål: färdigställandet av en kyrka. Sannolikt ledde detta också

till att nya gemenskapsformer skapades i byarna, eller att redan existerande former ombildades och tydliggjordes. Byggandet av en sockenkyrka skulle kunna ses som ett viktigt incitament i konstituerandet av, eller ett tidigt utslag av, den by- och sockengemenskap som landskapslagarna senare ger så tydliga uttryck för.¹⁵ Genom de ekonomiska uppoffringarna, det fysiska arbetet och de många beslut som byggnadsföretaget innebar, lades grunden för en lokal samhörighet, som under de följande århundradena kontinuerligt skulle komma att befästas genom sockenkyrkan. Byggnaden blir inte bara socknens religiösa och sociala samlingspunkt, utan församlingsmedlemmarna har även fortsättningsvis haft del i ansvaret för kyrkans vidmakthållande. En viktig konsekvens av kyrkobyggandet bör således ha varit skapandet av nya, och förmodligen tätare, samarbetsformer i lokalsamhället.

Många romanska kyrkobyggnadsprojekt, särskilt i Sydsandinavien, torde dock ha tillkommit på initiativ från samhällseliten, och allmogens medverkan kan därför ha varit mer eller mindre motvillig. Även här menar jag dock att kyrkobyggandet bör ha spelat en roll för att medvetandegöra böndernas sociala position, både som individer, men framför allt som grupp. Kyrkobyggandet kan ses som en del i en större tidigmedeltida samhällsomvandling, där en av följderna varit att bidra till skapandet av ett kollektivt medvetande hos bönderna. Det vore ohistoriskt att betrakta det tidigmedeltida kyrkobyggandet som uttryck för en demokratisk strävan, men i det stora företaget att bygga kyrka har dock sociala relationer både förstärkts och synliggjorts.

Skapandet av ett centrum

Kyrkobyggandet innebar emellertid inte enbart förändringar på det sociala planet, utan också på det rumsliga. Uppförandet av kyrkor har ibland setts som uttryck för en vilja att transformera förkristna rumsuppfattningar.¹⁶ Man skulle här kunna dra paralleller till Mircea Eliades religionsfenomenologiska resonemang. Eliade menar att för det arkaiska samhället skapas "världen" genom helgandet av en plats. Den stad eller tempel som uppförs har kosmogonin som förebild, och syftar till att sammanbinda de tre kosmiska planen himlen, jorden och underjorden genom en världsspelare, en *axis mundi*.¹⁷ I viss mån skulle dessa idéer även

kunna belysa kyrkobyggandet under äldre medeltid. Genom kyrkobyggandet skapas en helig plats, och denna handling skulle också kunna uppfattas som ett grundande av världen, nämligen den nya, kristna världen. Genom kyrkan skapas ett centrum både i rumslig och sakral bemärkelse. Den utgör en mötesplats inte bara för människor utan också med det gudomliga. Kyrkobyggandet innebär således en kvalitativ förändring av rummet, och denna förändring berörde inte bara kyrkans omedelbara närhet utan hela det omgivande landskapet.

I skapandet av ett centrum ligger också en önskan om stabilitet. Genom kyrkobyggandet kan platsen sägas tas i anspråk, och rätten till området befastas. Kyrkan kan i detta avseende liknas vid förhistoriska monument som megalitgravar och storhögar. Byggandet av storslagna gravar har ofta tolkats som elitens sätt att markera territoriell överhöghet. Även om tonvikten även här ligger på samhällets övre skikt, menar jag att monumentet även för andra sociala grupper kan ha symboliserat ett slags samhörighet med landskapet, en idé om att man hör till någonstans. Och precis som de förhistoriska anläggningarnas betydelse aktualiserats

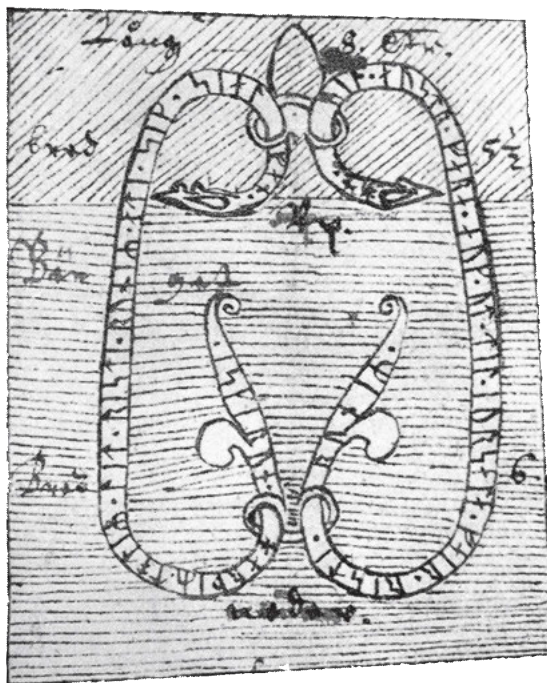
genom handlingar och riter, bekräftas och förnyas också kyrkans betydelse kontinuerligt genom byggnadens användning. Till slut blir också användarna rent fysiskt ett med monumentet genom att de gravläggs i anslutning till detsamma, vilket också understryker anläggningens bestående och "eviga" karaktär. Kyrkan kan i denna bemärkelse sägas bilda ett nav i tillvaron, den kristna världens mitt.

Jerusalem mitt i byn

I det föregående har tre aspekter av kyrkobyggandets konsekvenser tagits upp. Trots ansträngningar och uppoffringar kunde kyrkobyggandet vara förknäp med positiva värden, det var något som utfördes i gemenskap och det innebar skapandet av ett centrum. I allt detta kan kyrkobyggnadsföretaget liknas vid en annan av tidens stora rörelser, nämligen korstågsrörelsen.

Under 1000-talet ökade pilgrimstrafiken till Jerusalem, som allt mer kom att begripas som inte bara en mytisk, utan också en fysisk plats. Den förebådade inte bara det nya Jerusalem som i den yttersta tiden skulle komma ner från himlen, utan

FIGUR 3. Äldre avbildning av en nu försvunnen runsten från 1000-talet vid Stäket i Uppland (U 605). Inskriften i översättning: "Ingerun, Hårds dotter, lät rista runorna efter sig själv. Hon vill fara österut och till Jerusalem. Fot ristade runorna" (Wessén & Jansson 1949, s. 6).
BILD: Wessén & Jansson 1949, s. 5).

var också det ställe på jorden där Kristus levte och verkat. Jerusalem kom mer allmänt att uppfattas som kristenhetens centrum. Medan vissa kyrkomän menade att man i stället för att resa till den jordiska staden borde sträva efter det himmelska Jerusalem, växte intresset för det heliga landet bland lekmännen. Detta utnyttjades av påven Urban II i dennes uppmaning till det första korståget 1095. Korstågen predikades genom en kombination av skrämseleffekter (i form av kraftigt överdrivna skildringar av muslimernas förföljelse av kristna) och belöningar, genom att tagandet av korset gav indulgens. Korståget framställdes som ett offer, en storslagen fromhetsgärning som renade från all synd. Målet att vinna det himmelska Jerusalem ansågs genom korstågen kunna förverkligas genom befriandet av den jordiska staden.¹⁸ Det första korstågets stora uppslutning visade att människor kommit att uppfatta tillvaron efter döden som lika reell som den före, och i säkrandet av en angenäm vistelseort hinsides var inga ansträngningar för stora. Genom att acceptera korstågets försakelser, faror och strapatser demonstrerades viljan att följa Gud – religionen förverkligades genom handling.

Även om kontakten med kristendomen måste ha varierat i olika delar av Skandinavien, visar runstensmaterialet att tanken på Jerusalemsfärder under 1000-talet inte varit främmande här. I mitten av detta århundrade kungjorde exempelvis kvinnan Ingerun på en numera försvunnen runsten i Uppland sin avsikt att ”fara österut och till Jerusalem”.¹⁹ (Fig. 3). Främmande var heller inte idéen om att frälsning kunde vinnas genom meriterande handlingar som t.ex. brobyggande.²⁰ I delar av Skandinavien hade man också vid denna tid kommit igång med att bygga kyrkor. Även om Adams av Bremen uppgift om att Skåne omkring 1070 hade 300 kyrkor bör tas med en nypa salt,²¹ kan man ändå anta att det vid denna tid pågick en allmän och kraftfull kyrkobyggnadsaktivitet i Skåneland. När det första korståget proklamerades, blev följden i Skandinavien inte ett allmänt Jerusalemsfarande, men detta innebär inte att de bärande idéerna bakom korståget inte vunnit gehör här.²² Jag menar att korstågstanken bör ha varit en kraftigt pådrivande faktor i den enorma satsning på stenkyrkobyggande som gjordes under det följande århundradet. De kyrkor som byggdes under denna tid har sannolikt uppfattats som en representation av den kristna stadsvisionen²³, och

den främsta av alla jordens städer var Jerusalem. Precis som Jerusalem låg i världens mitt, uppfördes kyrkan mitt i lokalsamhället. På samma sätt som Jerusalem kunde erfaras med sinnena genom pilgrimsfärder, och intas med svärd i hand, kunde det också erövas i hembygden, förutsatt att man var villig att underkasta sig de uppoffringar som detta innebar.

Kyrkobyggandet som samhällsbygge

Med denna artikel har jag velat bredda bilden av det tidigmedeltida kyrkobyggandet, genom att se fler sociala grupper än enbart byggherren som aktiva när det gäller skapandet av ”mening” i monumentet. Byggandet av romanska kyrkor må i flertalet fall höra samman med ett hierarkiskt strukturerat samhälle, men jag har här försökt visa att verksamheten också bör ses som en del i *skapandet* av detta samhälle. I stället för att se böndernas medverkan i kyrkobyggandet enbart som ett resultat av tvång, har jag försökt lyfta fram de vinster, både religiösa och sociala, som dessa grupper gjort, eller kan ha ansett sig göra, genom att ta del i projektet. Byggnadsarbetet kan visserligen sägas ha bekräftat böndernas underordnade roll, men det torde också ha bidragit till skapandet av ett kollektivt medvetande hos denna grupp.

Jag menar även det vara viktigt att kyrkorna betraktas som *både* sociala *och* religiösa monument. Den prestige som samhällseliten kan ha vunnit genom byggnadsprojektet bör inte betraktas som frikopplad från monumentets religiösa innebörd: den kommer sig just av att man låtit sig associeras med, och legitimeras genom, religionen. Det tidigmedeltida kyrkobyggandet kan alltså ses som en akt med rituella implikationer, varigenom ett samhälles religiösa och sociala strukturer inte bara bekräftas, utan också förändras.

Ing-Marie Nilsson, f. 1969, fil. mag, doktorand i historisk arkeologi vid Institutionen för arkeologi och antikens historia vid Lunds Universitet. Forskar om medeltida kyrkobyggnader och har särskilt arbetat med material från Halland.

ing-marie.nilsson@ark.lu.se

Noter

1. De teman som här berörs behandlas mer utförligt i författarens kommande doktorsavhandling om medeltida kyrkoarkitektur.
2. Uppfattning som återfinns hos t.ex. Hal Koch (Koch 1936).
3. Andrén 1985, Anglert 1995.
4. Ferm & Rahmqvist 1985, Bonnier 1987.
5. Claesson 1989.
6. Bolvig 1992, Brendalsmo 2001.
7. Gren 1989, 1994.
8. Gren 1989, s. 68f.
9. Genom influenser från bl.a. Anthony Giddens och Michel Foucault har idéerna om handlingsutrymme och aktörskap (på engelska *agency*) i hög grad kommit att förknippas med makt (Dobres & Robb 2000). Giddens skiljer mellan två former av makt: makten att utöva herravälde över andra, respektive förmågan att genom medvetna handlingsval påverka sin omgivning (Giddens 1984, s. 14f, Cassell 1993, s. 226ff). Detta kan t.ex. jämföras de av Daniel Miller och Christopher Tilley använda begreppen *power over* respektive *power to* (Miller & Tilley 1984, s. 7). Tillämpat på ovanstående resonemang skulle man kunna säga att byggherren var i besittning av den förra formen av makt, och de grupper som utförde det praktiska arbetet med kyrkobygget den senare.
10. Klätt i handlingsteoretisk språkdräkt skulle man kunna säga att kyrkobygget kan ha bidragit till att individen integrerade de behärskande strukturerna i sin habitus. Pierre Bourdieu har utvecklat habitusbegreppet, som i hans definition avser en individs internaliserade handlingsdispositioner, vilka präglas av de omedvetna tanke- och handlingsmönster som råder i den grupp vari han eller hon ingår, och som påverkar vilka val individen gör (Bourdieu 2000).
11. Kaspersen 1983, Fischer Jonge 1984, s. 17, Gotfredsen & Frederiksen 1993, s. 296ff.
12. Detta skulle kunna ses som ett uttryck för det som Thorstein Veblen kallat *conspicuous consumption*, dvs. överdådig konsumtion av varor eller tjänster i avsikt att visa upp rikedom för att uppnå eller vidmakthålla social status (Veblen 1931, s. 68ff). Teorin har applicerats på det medeltida kyrkobyggandet av Jan Brendalsmo (Brendalsmo 2001, s. 17ff).
13. Holmbäck & Wessén 1943, s. 226.
14. Andrén 1999, s. 391f.
15. Jfr. Schmidt Sabo 2001, s. 85f.
16. Gren 1989, Andrén 1999, s. 391.
17. Eliade 1968, s. 14ff, 1991, s. 27ff.
18. Raedts 1991, Riley-Smith 1993.
19. Wessén & Jansson 1949, s. 4ff. Ett tack framföres till Torun Zachrisson, som fäste min uppmärksamhet på denna runsten.
20. Sawyer 2000, s. 124ff.
21. Adam av Bremen IV:7, Anglert 1995, s. 65ff.
22. Det finns skriftliga belägg för att flera ur det andliga och världsliga elitskiktet i Danmark deltog i det första korståget, och korstågsideologin kom också tidigt under 1100-talet att knytas till danska erövrings- och kolonisationssträvanden på vendiskt område (Møller Jensen 2000, s. 291ff, Villads Jensen 2000).
23. Andrén 1998, s. 156.

Käll- och litteraturförteckning

- Adam av Bremen, 1978: *Beskrivelse af øerne i Norden. Oversat og kommenteret af Allan A. Lund. Højbjerg.*
- Andrén, Anders, 1985: *Den urbana scenen. Städer och samhälle i det tidigmedeltida Danmark.* Acta Archaeologica Lundensia, Series in 80 Nr 13. Bonn/Malmö.
- , 1998: *Från antiken till antiken. Stadsvisioner i Skandinavien före 1700. Staden himmel eller helvete. Tankar om människan i staden.* Stockholm.
- , 1999: *Landscape and settlement as utopian space. Settlement and Landscape. Proceedings of a conference in Århus, Denmark May 4–7 1998.* Red Charlotte Fabech & Jytte Ringved. Højbjerg.
- Anglert, Mats, 1995: *Kyrkor och herravälde. Från kristnande till sockenbildning i Skåne.* Lund Studies in Medieval Archaeology 16. Stockholm.
- Bolvig, Axel, 1992: *Kirkekunstens storhedstid. Om kirker og kunst i Danmark i romansk tid.* København.
- Bonnier, Ann Catherine, 1987: *Kyrkorna berättar. Upplands kyrkor 1250–1350.* Upplands fornminnesförenings tidskrift 51. Uppsala.
- Bourdieu, Pierre, 2000: *Outline of A Theory of Practice.* (1 uppl. 1977). Cambridge.
- Brendalsmo, Jan A., 2001: *Kirkebygg og kirkebyggere. Byggherrer i Trøndelag ca. 1000–1600.* Tromsø Universitet.
- Cassell, Philip, 1993: *The Giddens Reader.* London.
- Claesson, Eivind, 1989: *Cuius ecclesiam fecit. Romanska kyrkor i Västergötland.* Licentiatavhandling i medeltidsarkeologi, Lunds Universitet. (stencil).
- Dobres, Marcia-Anne & Robb, John E. (eds), 2000: *Agency in Archaeology.* London/New York.
- Eliade, Mircea, 1968: *Heligt och profant.* Stockholm.
- , 1991: *Images and Symbols. Studies in Religious Symbolism.* Princeton.
- Ferm, Olle & Rahmqvist, Sigurd, 1985: "Stormannakyrkor i Uppland under äldre medeltid." *Studier i äldre historia tillägnade Herman Schück* 5/4 1985. Stockholm.
- Fischer Jonge, Ingrid, 1984: *Romanske og tidlige gotiske stifterfremstillinger i danske kalkmalerier.* ICO 1984:4.
- Giddens, Anthony, 1984: *The Constitution of Society. Outline of the Theory of Structuration.* Cambridge.
- Gotfredsen, Lise & Frederiksen, Hans Jørgen, 1993: *Troens billeder. Romansk kunst i Danmark.* Herning.
- Gren, Leif 1989: *Platon mitt i byn. Kyrksöcknens uppkomst från monumentologisk synpunkt. Människlighet genom millenier. En vänbok till Åke Hyenstrand.* Stockholm.
- , 1994: *Petrified Tears. Archaeology and Communication Th-*

- rough Monuments. *Current Swedish Archaeology*, Vol 2.
- Holmbäck, Åke & Wessén, Elias, 1943: *Svenska landskapslagar tolkade och förklarade för nutidens svenskar. Fjärde serien: Skånelagen och Gutalagen*. Stockholm.
- Kaspersen, Søren, 1983: Kain och Abels offer i dansk, romansk vægmaleri. *Imagines Medievales. Studier i medeltida ikonografi, arkitektur, skulptur, måleri och konsthantverk*. Red. Rudolf Zeitler & Jan O. M. Karlsson. Acta Universitatis Upsaliensis Ars Suetica 7. Uppsala.
- Koch, Hal, 1936: *Danmarks kirke i den begyndende højmiddelalder II*. København.
- Miller, Daniel & Tilley, Christopher, 1984: Ideology, power and prehistory: An introduction. *Ideology, power and prehistory*. Ed. Daniel Miller & Christopher Tilley. Cambridge.
- Møller Jensen, Janus, 2000: Danmark og den hellige krig. En undersøgelse af korstogsbevægelsens indflydelse på Danmark ca. 1070–1169. *Historisk tidskrift* (Udg. af Den danske historiske Forening) Bind 100.
- Raedts, P., 1991: Jerusalem: Purpose of History or Gateway to Heaven? Apocalypticism in the First Crusade. *Church, Change and Revolution: transactions of the fourth Anglo-Dutch church history colloquium, Exeter, 30 August–3 September 1988*. Ed. J. van den Berg & P.G. Hoftijzer. Leiden.
- Riley-Smith, Jonathan, 1993: *The First Crusade and the Idea of Crusading*. London.
- Sawyer, Birgit, 2000: *The Viking-Age Rune-Stones. Custom and Commemoration in Early Medieval Scandinavia*. Oxford.
- Schmidt Sabo, Katalin, 2001: *Vem behöver en by? Kyrkheddinge, struktur och strategi under tusen år*. Riksantikvarieämbetet arkeologiska undersökningar, Skrifter 38. Lund.
- Veblen, Thorstein, 1931: *The Theory of the Leisure Class. An Economic Study*. (1 uppl. 1899). New York.
- Villads Jensen, Kurt, 2000: Danmark som en korsfarerstat. *Den jyske Historiker* 89, 2000.
- Wessén, Elias & Jansson, Sven B.F., 1949: *Sveriges runinskrifter, åttonde bandet: Upplands runinskrifter, tredje delen*. Uppsala.

Jerusalem in mid-village – early medieval church building in a ritual perspective

By Ing-Marie Nilsson

Summary

The stone churches of the early medieval period are commonly supposed to have been built at the instance of society's upper echelon, the buildings themselves being seen as symbolic proclamations of the social hegemony of the class concerned. The present article seeks to broaden the perspective regarding both the prime movers of church building and their motives. The building of a church required the participation of a number and variety of social groupings, and the possibility is suggested of the parish farmers, as well as the patron, having found aspects of the building project attractive. True, the building enterprise – a strain on both economic and manpower resources – can be said to confirm the fundamentally hierarchic structure of society, but at the same time it helped to reshape that structure. Church building and the

liturgical practices of the Church articulated the inferior social standing of the peasants but can also be seen as part of the creation of a collective consciousness on the part of this group. The article also points to the importance of understanding church building in relation to a society infused with Christian norms and ideals. Lastly, parallels are drawn between early medieval church building and the crusades. Both were regarded as deeds conferring religious merit, both involved rallying a huge number of people in pursuit of a specific objective, to achieve which they were prepared to make a variety of sacrifices. The crusaders were intent on making their way to Jerusalem in the Holy Land, the early medieval church builders on creating their own Jerusalem back home in the village.

Visuell maktlegitimering i Sverige och i det Osmanska riket under tidigmodern tid

av Malin Grundberg

Inledning – överhetens visuella uttrycksmedel

Under den svenska Vasatiden var de kungliga ceremonierna en viktig del av regenternas maktmanifestation. I min avhandling *Ceremoniernas makt. Maktöverföring och genus i Vasatidens kungliga ceremonier* (2005) visar jag hur de svenska ceremonierna – som kröningar och kungliga begravningar – utformades, vad de hade för funktion och hur de förändrades under 1500- och 1600-talen. Ceremonierna, de rum där de utspelade sig och de föremål som förekom i dem, (exempelvis kungliga regalier, insignier och krigstroféer) var väsentliga inslag i kungamaktens maktlegitimering. De var redskap som överheten kunde använda för att förmedla sitt budskap.

I *Ceremoniernas makt* betraktade jag de svenska kungliga ceremonierna från Vasatiden som visuella maktmedel. De fungerade både genom en påkostad manifestation och genom en kommunikation med folket som deltog. Detta skapade legitimitet för hela samhällsordningen: främst för regentens makt, men även för hierarkin mellan olika grupper av män i samhället och för maktförhållandet mellan män och kvinnor. I en kultur där få människor var läskunniga, som under den svenska Vasatiden, fick den visuella kommunikationen särskilt stor betydelse. Budskap som kunde betraktas och förstås rent visuellt slog lättare igenom.¹

Hur allmängiltiga var då överhetens visuella uttrycksmedel? Man kan anta att det finns en vilja hos de styrande att bevara och legitimera sitt makt-

innehav. Mönstret torde ha återkommit även på andra platser under den tidigmoderna tiden. Men gjorde man alltid detta på samma sätt? Påverkade till exempel religionstillhörighet sättet att legitimera maktinnehavet? Den här studiens syfte är att jämföra regenternas visuella kommunikations- eller maktmedel i två olika kultur- eller religionsfärer under en del av den tidigmoderna tiden, närmare bestämt det svenska och det osmanska riket under tiden kring 1500-talet.

Jämförelsen mellan det svenska och det osmanska riket är särskilt intressant, eftersom avståndet i tid är litet, men det geografiska avståndet är desto större. En fråga för studien är vilka likheter och skillnader det fanns mellan den visuella maktlegitimeringen i det protestantiska Sverige och det muslimska osmanska riket. En undersökning som visar det fruktbara i att använda en maktanalys i studiet av ceremonier och arkitektur på det osmanska området är Gülrü Necipoglus *Architecture, ceremonial, and power*. Författaren visar hur sultanens makt och det osmanska samhällets hierarkiska uppbyggnad speglades i Istanbul's Topkapipalats.²

Den här artikeln belyser hur visuella uttrycksmedel under 1500-talet användes för att skapa legitimitet för regentens makt i de båda länderna.³ Vad gäller det svenska området bygger artikeln på resultat som framkommit i arbetet med min avhandling. Vad gäller det osmanska området fick jag genom ett stipendium från Svenska forskningsinstitutet i Istanbul under december 2005 och januari 2006 möjlighet att tillbringa en månad i Istanbul för

FIGUR 1. *Gustav Vasas rikssvärd från 1541. Skattkammaren. Svärdet var ett viktigt attribut för regenterna både i Sverige och i det osmanska riket.*
 FOTO: Alexis Daflos, Kungliga husgerådskammaren.

att på plats studera Topkapipalatset och dess föremål.

Först sätter jag in det svenska och det osmanska riket i sitt 1500-talssammanhang för att klargöra varför just denna period valts ut. Därefter diskuterar jag arkitekturens makt i de båda länderna. Sedan behandlas den svenska visuella maktlegitimeringen under Vasatiden, genom de ceremonier man använde sig av och genom de föremål som finns i skattkammaren på kungliga slottet i Stockholm. Därefter undersöker jag vad som var viktigt i den osmanska visuella maktlegitimeringen. Slutligen diskuteras vad det finns för likheter och skillnader i formerna för maktlegitimering i det svenska riket och i det osmanska.

Sverige och det osmanska riket under 1500-talet

Varför då 1500-talet? Jo, jag menar att både Sverige och det osmanska riket under perioden kring och under 1500-talet utvecklade ett nytt sätt för överheten att uttrycka sin makt. Detta berodde på sam-

hällsförändringarna i de båda länderna. Rikenas allt större maktanspråk ledde till att regenternas överhöghet poängterades allt starkare. Efter erövrandet av Konstantinopel år 1453 fjärmade sig de osmanska härskarna successivt från folket.⁴ Det skedde både genom en ökad materiell lyx och genom ett ökande fysiskt avstånd. Under 1500-talet hölls några av de mest luxuösa ceremonierna, men sultanen visade sig så småningom för folket bara vid vissa ceremoniella tillfällen.⁵ Sverige gick 1544 från att ha varit ett valrike till att bli ett arvrrike, där Vasaätten i fortsättningen gjorde ensamt anspråk på kronan. Gustav Vasa etablerade släktens makt och hans söner förde den vidare. Vasaättens ensamrätt till tronen skulle även framställas och legitimeras i ceremonierna, vilket främst gjordes från och med Erik XIV:s maktinträde 1561 genom inrättandet av helt nya ritualer och genom tillverkandet av många nya rituella föremål.

Vad var det då för samhällsförändringar som skedde? 1500-talet kan för båda länderna betraktas som århundraden när den så kallade statsbildningen är påtaglig. Statsbildningsprocessen inne-

bär förenklat bland annat en militär organisering, en territoriell expansion och en effektivisering av administration och förvaltning. Slutligen ingår även en nödvändig legitimering av dessa förändringar.⁶ Denna legitimering kunde ske genom bland annat visuell kommunikation som arkitektur och ceremonier.

Det osmanska rikets förändringar av detta slag ligger tidsmässigt något före det svenska, med Mehmet II:s erövrande av Konstantinopel 1453 som den symboliska startpunkten. Det osmanska riket var under 1500-talet en mera stabil stat än den svenska. Den osmanska territoriella expansionen hade då redan pågått en period, medan det svenska riket var i en tydlig uppbyggnadsfas under de första Vasakungarna. För Sveriges del inleddes anspråken på territoriell expansion snarare i början på 1560-talet genom Nordiska sjuårskriget som inleddes 1563. Trots skillnaden i tid var den övergripande gemensamma nämnaren för de båda rikena det ökande behovet av legitimering och skapande av stabilitet. Båda rikena genomgick en process med statsbildning och stormaktsträvanden.

De båda länderna strävade efter stabilitet men uppvisade ändå en viss oro i maktskiftena under den studerade perioden. Tronen gick inte alla gånger från far till son på det sätt som var eftersträvansvärt. Gustav Vasas äldste son Erik XIV blev avsatt av sin egen bror Johan III och dennes son Sigismund utmanövrerades av sin farbror Karl IX. Gustav II Adolf efterträdde sin far, men hans dotter Kristina abdikerade 1654 efter tio år vid makten och Vasaätten efterträddes av den pfalziska. I det osmanska riket hölls regentskapet hela tiden inom släkten, men maktkamper pågick och efterträdare utmanövrerades även här. Det fanns ingen entydig successionsordning, vilket bidrog till maktkamp mellan sultanens söner eller mellan fäder och söner. För att omöjliggöra hot från sina bröder lär exempelvis Mehmet III ha låtit döda sina 19 bröder då han efterträdde sin far Murad III 1595.⁷

Regenternas faktiska roll gick mot allt större anspråk på enväldig makt. Framför allt gäller detta Sverige, som genom övergången till arvriket bädade för regentens oinskränkta makt och obrutna maktinnehav (även om detta alltså inte alltid lyckades så väl). I båda rikena användes religionen som ett sätt att motivera regentens allt starkare makt. Det var för att sultanen respektive monarken

beskyddade den sanna läran som denne kunde ges makt att styra riket. Men hur påverkades maktmanifestationen av att det två olika religioner som gav regenten makt?

Föreställningen om hur en regent skulle vara verkar ha uppvisat vissa likheter, vilket naturligtvis hör ihop med de faktiska förändringarna i regenternas roller. Machiavellis fursteideal, formulerat i hans verk *Fursten* från år 1513, är väl känt i Europa. I Sverige är bland andra Erik XIV omtalad för sina "machiavelliska" drag,⁸ men även Mehmet II (som regerade 1451–1481) har beskrivits på detta sätt. De båda regenterna uppvisade drag som har kopplats till Machiavellis fursteideal. Men Machiavelli hade en motsvarighet, eller snarare föregångare. Redan på 1300-talet formulerade den arabiske historikern och filosofen Ibn Khaldun sig på ungefär samma sätt. Han underströk, precis som Machiavelli, vikten för härskaren att ingjuta fruktan och respekt i sina undersåtar, genom att uttrycka sin styrka och storslagenhet.⁹ Detta var alltså något som kan sägas ha legat i tidens fursteideal och som kan ha påverkat utformandet av den visuella maktlegitimeringen.

Rumslig maktmanifestation

Frågan är då hur regenterna gjorde för att tydliggöra sin överhöghet. I båda rikena var arkitektur och byggnadskonst något överheten satsade på under perioden. Vasakungarna låg bakom flera om- eller nybyggnationer av ståtliga renässanspalats, som Gripsholm och Kalmar slott för att nämna ett par. Den stora slottsbyggnationen i Sverige hörde dock snarare till 1600-talet, även om det då främst inte gällde kungliga utan privata byggnader. Uppförandet av det kungliga slottet i Stockholm kan ses som en sorts kulmen i slutet av århundradet.¹⁰ I det osmanska riket var satsningen på arkitektur under perioden mera markant. Det osmanska riket i allmänhet och Istanbul i synnerhet karakteriserades av en omfattande byggnadsverksamhet som pågick från andra halvan av 1400-talet och under 1500-talet. Topkapipalatset började byggas under Mehmet II:s regering under andra halvan av 1400-talet och under Süleyman I:s tid (1520–1566) uppfördes en mängd påkostade moskéer och andra byggnader av den berömde hovarkitekten Mimar Sinan.¹¹

Anslående direkthet eller successiv otillgänglighet

Men de europeiska (och svenska) palatsen och de osmanska konstruerades inte på samma sätt. De europeiska kan generellt sägas satsa på det första intrycket genom att uppföra en enda stor byggnad med anslående fasad. De osmanska var däremot mera horisontellt konstruerade kring olika gårdar. Den europeiska byggnaden skulle imponera i sin anslående direkthet och massivitet, medan den osmanska maktmanifestationen var mera successiv och handlade om att gestalta tillgänglighet och otillgänglighet.

Då Mehmet II erövrade Konstantinopel 1453 lät han i princip omedelbart börja bygga ett palats. När det var uppfört beslöt han sig emellertid för att bygga ännu ett och det är detta som är Topkapipalatset, eller det nya palatset som det också kallas. Topkapipalatset konstruerades som ett byggnads-komplex med tre huvudportar och tre borggårdar. De två första gårdarna utgjorde de publika delarna. Där fanns sådant som reglerade kontakten med yttrevärlden, som administration och förvaltning. Ju längre in man kom i palatset desto mera privat blev det. Denna konstruktion handlade således om att visualisera sultanens upphöjdhed och otillgänglighet. Den tredje gården besöktes inte av många och äldre beskrivningarna av dem bygger ofta på hörsägen.¹² Här fanns sultanens bostad och även haremet (dit också sultanen själv flyttade i slutet av 1500-talet). Längst in fanns den hängande trädgården.¹³

Topkapipalatsets första gård kom man till genom den kejserliga porten. Denna gård kallades ofta för processionsgården, eftersom den utgjorde början och slutet på de statliga paraderna. Till den andra gården kom man genom mellanporten. Här hölls ceremonier flera gånger i veckan och det var hit de utländska ambassadörerna kom. Till den tredje gården, som var den avskilda, kom man genom lycksalighetens port. Det var i själva verket där det kungliga palatset tog sin början. Där skedde representationen av den dynastiska makten, och där levde sultanen med familjen och det inre hushållet. Det var också där som unga män och kvinnor utbildades till sina särskilda uppgifter i riket. Den tredje gården kan sägas ha varit både ett hushåll och en elitskola.¹⁴

En viktig ceremoniell plats var audienssalen, en

separat byggnad placerad direkt innanför lycksalighetens port. Detta var skiljelinjen mellan det yttre och det inre både rent konkret och ceremoniellt, och för besökarna var detta det slutgiltiga målet, eftersom det var här som sultanen tog emot sina besökare: "It was the culmination of every embassy's passage across the increasingly secluded thresholds and forecourts of the palace, the site of the final encounter with the sultan in majesty".¹⁵ På den tredje gården fanns även andra platser och rum där ceremonier kunde utspela sig, som den inre skattkammaren och *Has Oda*-komplexet, där sultanen från början bodde. När sultanen i slutet av 1500-talet flyttade in i haremet gjordes hans sovrums i komplexet om till ett tronrum, där en guldtron och flera religiösa relikier placerades.¹⁶

Men det var inte bara Topkapipalatset som byggdes under perioden. Erövrandet av Konstantinopel innebar en stor förändring av hela staden i form av nya byggnader av olika slag. Staden skulle öka den osmanska dynastins makt och prestige. Palatset var ett sätt att göra det, men de mest synliga byggnaderna för en ankommande besökare längs Bosporen var förmodligen de stora moskéerna som uppfördes: "Sailing into the city from either north or south, the newcomer could not help but notice the cathedral mosques which dominated its skyline [...]. Istanbul became synonymous with the central state and its power".¹⁷ Moskéerna med tillhörande byggnader, som medrese, skola, bibliotek och så vidare uppfördes inte bara av sultanen utan också av dem som hade medel att göra det. Det var självklart ett sätt även för dem att visualisera sin maktposition.¹⁸

All arkitektur var dock inte lika beständig. I både det osmanska och det svenska riket uppfördes också flera tillfälliga arkitektoniska konstruktioner i samband med de kungliga ceremonierna. Detta förekom även i resten av Europa under perioden: "As in European festivals of the Renaissance period, Ottoman celebration featured 'edifices' of plywood and tent canvas, hung with silks and velvets and places upon barges, in order to provide a special setting for the occasion".¹⁹ För Sveriges del förekom sådana tillfälliga byggnader exempelvis vid Erik XIV:s kröning 1561 men även vid Kristinas kröning 1650. Då Erik efter sin kröning i Uppsala återvände till Stockholm hade man vid den norra stadsporten rest en tillfällig triumfport med

inskriftioner i form av sentenser på latin. Inför Kristinas kröning 1650 hade tre triumfportar av tillfälligt slag byggts. Den finaste hade bekostats av riksrådet och var ritad i romersk stil av Jean de la Vallée. Rådets triumfport var rikt dekorerad, både med statyer och med latinska texter. Dessa triumfportar var byggd i trä och papp men skulle likna sten. De uppfördes som tillfälliga konstruktioner, men rådets triumfbåge från Kristinas kröning stod faktiskt kvar i tio år.²⁰

De svenska och de osmanska byggnadsverken var alltså olika varandra till sin konstruktion, men skapades i en snarlik samhällskontext där det var behovet av maktlegitimering som var styrande för arkitekturens utformning. Både den europeiska regenten och sultanen skulle leva i ett palats som motsvarade och gestaltade dennes makt. I det ena fallet handlade det om att lyfta fram en sorts grandiositet medan det i det andra snarare var otillgängligheten som skapade legitimiteten för maktinnehavet. För Sveriges del var det dock 1600-talet och stormaktstiden som innebar den största förändringen vad gäller byggnadskonsten. Frågan är hur det såg ut vad gällde de ceremonier och föremål som regenterna omgärdade sig med.

Ceremonier som makt

Ceremonier i Sverige

I Sverige var det under Vasatiden som de kungliga ceremonierna fick den form som de sedan kom att ha ända fram till våra dagar. Ceremonieet till Erik XIV:s kröning var normgivande fram till dess att man valde att upphöra med att kröna de svenska regenterna. De religiösa ceremonierna var viktiga för överföring och legitimering av regenternas maktinnehav. Den allra mest framträdande av dessa var kröningen. Det var där regenten fick religiös sanktion för sitt regemente och blev kung av Guds nåde. Det var också i samband med kröningen som undersåtarna svor sin trohet till den nya kungen.

Men även begravningen var en viktig ceremoni ur maktlegitimeringssynpunkt. Det var där som kungamakten först överfördes från den döde till den tillträdande kungen. Vid Gustav Vasas begravning 1560 skildes den döde kungen från regementet för att det skulle föras vidare till sonen Erik. Vid

kröningen året därpå inkorporerades Erik i regementet. Dessa religiösa ceremonier utspelade sig under 1500-talet oftast i Uppsala domkyrka, som var den traditionella ärkebiskopskyrkan. Under 1600-talet kom man allt mera att förlägga ceremonierna till Stockholm, till Storkyrkan när det gällde kröningar och till Riddarholmskyrkan när det gällde begravningar.²¹

Även de kungliga bröllopen var tillfällen där mer eller mindre storslagna ceremonier utspelade sig. Särskilt då det var en redan krönt kung som skulle gifta sig, och alltså den blivande hustrun genom giftermålet omedelbart även skulle bli drottning, var ceremonierna utvecklade och påkostade. Till Maria Eleonoras och Gustav II Adolfs bröllop 1620 tillverkades det exempelvis nya regalier – krona, äpple, spira – till drottningen. Dessa var så dyrbara att kronan senare har använts som kungaregalie.²²

Kröningarna, begravningarna och bröllopen var alla religiösa ceremonier som utspelade sig i religiösa rum, men också världsliga ceremonier skulle fungera maktlegitimerande. I samband med en kröning hölls oftast en riksdag, där stånden skulle ge sitt stöd till maktskiftet. När Erik XIV avsattes och efterträddes av sin bror 1569 var det en riksdag som utgjorde ceremonin där avsättningen visualiserades och formaliserades. Även drottning Kristinas abdikation 1654 utformades som en världslig ritual. De världsliga ceremonierna gick av stapeln i en icke-sakral miljö. Det kunde vara i någon sal på slottet i Uppsala eller Stockholm, i någon annan byggnad, eller utomhus på något torg eller borggård. Förutom ceremonierna förekom även ståtliga intåg i städerna. Från 1500-talet är inte särskilt många kända, men när Erik återvänt från sin påbörjade färd till England efter att ha nåtts av budet om sin fars död, gjorde han ett intåg. Den 30 november 1560 gjorde Erik och hans följe ett intåg i Stockholm och möttes av stadens borgmästare som överräckte stadens nycklar till den blivande kungen.²³ Från 1600-talet finns det flera exempel på intåg i huvudstaden.

Ett framträdande element både i de religiösa och de världsliga ceremonierna var de processioner som gick av stapeln i samband med dem. Deltagarna gick eller red (under 1600-talet började man åka i vagn) i procession på väg till och från kyrkan på själva ceremonidagen, men det kunde också förekomma en intågsprocession några dagar

FIGUR 2. Erik XIV:s krona från 1561. Skattkammaren. Kronan var en svensk regalie, den osmanske sultanen använde istället en turban med dyrbara utsmyckningar.
FOTO: Alexis Daflos, Kungliga husgerådskammaren.

före själva ceremonin. Dessa processioner var inte bara ett sätt att ta sig fram till platsen för ceremonin. Den var ett sätt att visualisera både regentens makt och de hierarkiska relationerna mellan olika grupper i samhället, såväl de som deltog som de som inte deltog i processionen. Här kunde var och en se vilken position man hade i samhället, från de högt uppsatta riksämbetsmännen som placerades närmast regenten till allmogen vars roll var att beskåda.²⁴

Ceremonier i det osmanska riket

Liksom i Sverige ledde statsbildningsprocessen och behovet av legitimering till att de osmanska ceremonierna förändrades. Ceremonielet för de osmanska ritualerna formulerades under slutet av 1400-talet av Mehmet II och utvecklades under 1500-talet av Süleyman I. I Mehmet II:s skrift *Kanunname* formulerades detaljerade instruktioner för vem som

skulle delta i de olika ceremonierna, hur de skulle vara klädda och så vidare.²⁵ Ceremoniernas syfte var att visa sultanens upphöjda status, både gentemot undersåtarna och gentemot de utländska gäster som kom. Här sammanfaller inhemska och europeiska beskrivningar av de osmanska ceremonierna. Detta beror, enligt Suraiya Faroqhi, på betraktarnas gemensamma syn på överheten: "The authors describing these events tended to write from the same perspective, legitimizing the rule of the sultan or, if European visitors, referring to the ideal of the absolute monarchy".²⁶ Upphöjandet av sultanen i ceremonierna sammanföll således med den absolutistiska ideologin och dess uttrycksformer i Europa.

Från ungefär slutet av 1400-talet utspelade sig de osmanska kungliga ceremonierna främst i Topkapalatset. Det var alltså inte, som i Sverige, övervägande religiösa byggnader som utgjorde de

ceremoniella rummen. Palatset ledde besökaren från en ceremoniell station till en annan, de olika gårdarna utgjorde scener för olika ceremonier. Den första gården, processionsgården, var start- och slutpunkt för paraderna och det var här som sultanens processionsväg från palatset till moskén på fredagarna gick. På den andra gården, dit de utländska ambassadörerna kom, hölls ceremonier flera gånger i veckan, dock ofta utan sultanens deltagande. Det var snarare den hierarkiskt organiserade militärstaten som visades upp i dessa ceremonier, vilket liknar de svenska processionernas funktion i samband med ceremonierna. Strax innanför porten till den tredje, avskilda, gården fanns audienssalen där sultanen tog emot besök, omgiven av en mängd insignier. Audienssalen fungerade också som bakgrund för ceremonier som utspelade sig mellan den och själva porten. Där kunde sultanen stå och ta emot hyllningar vid exempelvis de religiösa högtiderna.²⁷

Precis som i Sverige var maktskiftena ett tillfälle som i det osmanska riket krävde ceremonier. Enligt Necipoglu kan man inte tala om någon egentlig kröningsceremoni i det osmanska riket. När Süleyman I gjort om sitt sovrum till tronrum och istället börjat bo i haremet, blev det dock en sed att sultanen före sin tillträdesceremoni skulle sitta på tronen.²⁸ Vid sultanernas trontillträde hölls det alltså en ceremoni, även om de inte kröntes med en krona.

Maktskiftet kan antas ha varit särskilt känsligt i det osmanska riket, eftersom det kunde finnas flera tronpretendenter. Det förekom alltid en viss tid av interregnum efter en sultans död, i väntan på att en ny sultan skulle tillträda. Eftersom sultanens död innebar en potentiell oroshård hölls den ofta hemlig fram till att efterträdaren blivit tillsatt. Det fanns således ingen självklar eller organiserad överföring av makten från den ena regenten till den andra, utan det nya maktinnehavet måste etableras varje gång.

En beskrivning av Mehmet III:s tronbestigning 1595 visar hur ett maktskifte kunde gå till. När företrädaren Murad III dog varskoddes sonen Mehmet, som var guvernör i Manisa, av sultanens mor och han begav sig till Istanbul. När han anlände till staden sköts salut för att delge för stadens invånare att en ny sultan hade tillträtt. Moskéerna uppmanades att nämna Mehmeds namn under fredagsbönens

predikan. Rikets alla dignitärer kallades därefter till palatset och efter bönen svor de trohetseden till den nya sultanen. Mehmet III satt då klädd i sorgdräkt på en tron framför lycksalighetens port. Där tog han emot löften om trohet från sina undersåtar. Därefter deltog Mehmet III vid sin fars likbegängelse och begravning.²⁹

Då en ny sultan tillträtt skulle han bege sig till den inre skattkammaren för att vörda sin förfäders ägodelar och de muslimska relikerna som fanns där, vilket även Mehmet III gjorde.³⁰ Även andra rituella inslag märktes vid hans makttillträde. Två veckor efter tillträdet gick den nyblivne regenten iklädd särskilda kläder tillsammans med sina ministrar i procession längs Gyllene hornet till Eyyub Ensariis grav, där sultanen rustades med anfadern Osmans svärd. På tillbakavägen besökte han flera andra av sina förfäders gravar. "The recital of prayers and the distribution of alms concluded the coronation ceremonies. With the *bias* – the oath of allegiance – the sultan was considered legally enthroned".³¹

Omskärelseceremonin var en annan viktig ceremoni som firades storslaget. Det var sultanens söner som skulle omskäras, ofta höll man en gemensam ceremoni för flera pojkar i olika åldrar. Ceremonin konstruerades som en sorts festival, som varade under flera dagar. Under festivalens första dag fick sönerna följa med sin far sultanen för att se hur dekorationerna för festen gjordes i ordning. Vanligt var att man tillverkade en sorts pålar eller pyramider (*nabils*) av trä, dekorerad med frukter och förgylld eller försilvråd. Dessutom gjordes så kallade sockerträdgårdar, växter och kiosker uppbyggda i socker.³² Här ser vi ytterligare en motsvarighet till de svenska tillfällighetsbyggnaderna, denna gång möjliga att äta!

Bröllopen inom sultanens familj firades i olika grad. Särskilt utvecklade ceremonier hölls vid sultanens döttrars bröllop, men inte vid sönernas. Sultanernas egna bröllop var publika ceremonier fram till och med 1400-talet. I mitten av århundradet firades exempelvis Mehmet II:s bröllop med Sitt Hatun, en Anatolisk prinsessa, i tre månader. Senare, när sultanen började ta slavkvinnor som konkubiner upphörde överdådet.³³

I många av ceremonierna var sultanens roll att betrakta den procession eller festival som utspelade sig. Ett undantag var den procession som hölls då sultanen återvände från en seger i strid. Men att

sultanen var betraktare betydde inte att han inte deltog. Hans närvaro var viktig och ofta placerades han i centrum, under en himmel av tyg, i ett tält eller på en balkong.³⁴ På så sätt såg han bra, men han blev också sedd av undersåtarna. Under 1500-talet distanserade sig emellertid sultanerna allt mer från folket. De utvecklade en sorts mytisk persona och visade sig bara vid vissa utvalda tillfällen, som ritualiserades in i minsta detalj. De utvalda tillfällena verkar trots allt ha förekommit tämligen regelbundet, varje vecka vid fredagsbönen visade sultanen upp sig för folket.³⁵

För Vasatidens regenter såg det något annorlunda ut. Källäget gör att vi inte kan veta så mycket om de vardagliga ritualerna, men de ritualer som vi vet förekom var de kungliga ceremonierna (kröningar, begravningar, bröllop), som naturligt nog inte gick av stapeln så ofta som en gång i veckan. Det har sagts att det finns en tydlig skillnad mellan de europeiska monarkerna och sultanerna. De förra har beskrivits som exhibitionistiska och de senare som dolda.³⁶ I fråga om de kungliga ceremoniernas frekvens i Sverige och det osmanska riket verkar det snarare ha varit tvärt om, sultanen deltog oftare i ceremoniella sammanhang än de svenska regenterna under 1500-talet.

Helt dold var sultanen alltså inte. I samband med fredagsbönen visade han upp sig för folket, ridande i procession. I processionen fanns, förutom sultanen själv, representanter från militären, palatsbyråkratin och domarkåren. Den var alltså en sorts visuell sammanfattning och personifikation av den styrande makten, precis som Vasatidens processioner. Det är värt att notera att det är just militären och administrationen som anses särskilt viktiga. Dessa aspekter brukar lyftas fram i en beskrivning av statsbildningen och är alltså det som framträder även här. Trots att processionen skedde varje vecka tycks den ha varit en imponerande syn, det fanns inget "vardagligt" över sultanens framträdande. Habsburgarnas ambassadör Busbecq skrev exempelvis i mitten av 1500-talet, då han såg en sådan fredagsprocession, att han aldrig sett något lika ståtligt i hela sitt liv.³⁷

Audienssalen i Topkapipalatset var, som nämnts, en viktig plats för ceremonierna. Det var nämligen där som besökaren kunde få träffa sultanen. Vid en audiens dekorerades salen med dyrbara textilier. Från och med Süleyman I satt sultanen på

'europeiskt' sätt upprätt på en guldtron, istället för att sitta med benen i kors. I nischerna i rummet visades kungliga föremål som svärd, bågar, pilkoger och pilar. Ceremonin var en spegling av sultanens otillgänglighet. Sultanen satt helt orörlig och yttrade inte ett ord. I slutet av 1500-talet fick besökaren oftast inte mer än en glimt av sultanen.³⁸ Den inre skattkammaren var en annan ceremoniell plats, dit sultanen begav sig efter sitt tillträde, men där man även hade särskilda ceremonier vid de religiösa Ramadan och Bayram-högtiderna, då skattkammaren dekorerades och de dyrbara föremålen visades upp.³⁹

Ceremoniella föremål

De svenska regalierna och deras betydelse

Under 1500- och 1600-talen tillverkades ett antal föremål som var särskilt avsedda för de kungliga ceremonierna. Föremålen som användes vid de kungliga ceremonierna i Sverige var av olika slag, allt ifrån de så kallade riksregalierna som är bevarade än idag, till föremål som användes i ceremonierna men som inte längre finns kvar. Föremålen tillverkades till stor del under en ganska begränsad period under andra halvan av 1500- och första halvan av 1600-talet. De svenska riksregalierna tillkom inför Erik XIV:s kröning 1561, men ett par föremål fanns redan tidigare och några har tillkommit sedan dess. Av skattkammarens 23 föremål är 18 från Vasatiden, varav de flesta är gjorda före 1607. Sedan 1561 och ända fram till 1970 var dessa regalier något som få personer hade möjlighet att beskåda. Föremålen var inlåsta och plockades fram enbart vid de stora kungliga ceremonierna, som kröningar, bröllop och kungliga begravningar. Först 1970 öppnades skattkammaren i det kungliga slottet, vilket då gjorde regalierna tillgängliga för alla besökare.⁴⁰ Men vilka är då dessa föremål?

Gustav Vasas två rikssvärd är de äldsta regalierna i Sverige. Dessa fanns inte vid Gustav Vasas kröning 1528, som i mångt och mycket fortfarande var en medeltida kröning, utan är från 1541. Vid Erik XIV:s kröning 1561 benämndes de dock ändå som rikssvärd. Det ena tycks ha varit av högre dignitet är det andra, det talas om det lilla och det stora svärdet och så småningom blev det vanligare att

tala om rikssvärdet. Rikssvärdet var den regalie som symboliserade försvaret mot fienden samt beskyddandet av det goda och bekämpandet av det onda.⁴¹

Eriks kröning var den första protestantiskt influerade kröningen i Sverige och den brukar dessutom beskrivas som en renässanskröning, känd för sitt överdåd. Resurser satsades på en helt ny uppsättning regalien, som beställdes från Antwerpen. Regalierna tillverkades dock aldrig där, förmodligen blev det för dyrt. Istället tillverkades samtliga regalien i Stockholm. Kronan, som var den främsta regalien, utfördes av guldsmeden Cornelis ver Weiden. Kronan stod för den konungliga makten. Den avvek från de medeltida genom att vara en sluten krona, något som tidigare varit reserverat för kejsarna, som en anspelning på deras stora makt.⁴²

Spiran tillverkades av guldsmeden Hans Heidenrik. Den representerade kungens sekulära makt och förmågan att regera och döma över folket med rättvisa. Dessutom tillverkades ett riksäpple, med en troligtvis något senare ditsatt gravyr av en världskarta, som faktiskt råkade bli spegelvänd. Äpplet var en symbol för den territoriella makten och regentskapet över ett kristet rike. Slutligen tillverkades även en nyckel, vilket var en regalie utan motsvarighet i andra europeiska länder. Nyckeln skulle stänga ute det onda ur riket. Regaliernas betydelser hörde ihop med de uppgifter som regenten hade. Dessa framkom också i kungaeden som svors under kröningen: regenten skulle beskydda religionen, kyrkan och undersåtarna.⁴³

Under 1500- och 1600-talen användes ytterligare några föremål vid de kungliga ceremonierna. Vid sin kröning 1569 använde Johan III ordenskedja och sporrar. Senare tillverkades även nya drottningregalien, krona, spira och äpple, till Johans andra hustru Gunilla Bielke. Inför Karl IX:s kröning gjordes flera påkostade regalien, nämligen ring, kedja och slutligen ett smörjehorn. 1620 tillverkades ytterligare nya drottningregalien (krona, spira och äpple) till Gustav II Adolfs blivande hustru Maria Eleonoras kröning.⁴⁴ Förutom dessa har det ibland förekommit specialtillverkade begravningsföremål. För bland andra Gustav Vasa och hans två hustrur tillverkades slutna kronor och spiror, liksom för Johan III inför hans begravning 1594. Karl IX:s begravningsregalien från 1612 är de mest påkostade under Vasatiden. Även begravningsrustningar och

fanor var vanliga föremål vid kungarnas begravingar.⁴⁵

Monarkens roller

Min studie av kröningar och begravingar från Vasatiden visar att beskrivningarna av regenten kan sammanfattas i några särskilda roller. Rollerna kunde tillskrivas monarken på flera sätt. Det skedde under ceremonierna genom den betydelse föremålen gavs, genom kungaeden som regenten svor vid kröningen och genom den predikan som hölls under krönings- och begravningsceremonin i kyrkan.

Vasatidens regenter skulle uppfylla rollerna som *krigare, husbonde, make och fader* och slutligen som *religionens beskyddare*.⁴⁶ Regenten skulle alltså försvara sitt rike och den rätta läran, sköta om sitt rike på ett bra sätt och se till att det föddes en legitim tronarvinge. Rollerna eller uppgifterna var både ett sätt att beskriva regentskapets funktion och att legitimera det. Regenten var tvungen att försvara folket och hade därmed också makt över det. Det som kunde betraktas som en plikt var också en manifestation av makten.

Ceremoniella föremål i det osmanska riket

De ceremoniella föremålen i Topkapipalatset var, liksom de svenska regalierna, inte tillgängliga för vem som helst. Varken de svenska eller osmanska föremålen har varit synliga för allmänheten annat än under vissa speciella ceremonier. Föremålen i Topkapipalatsets skattkammare började dock visas tidigare för besökare än de svenska. I slutet av 1800-talet gjordes palatset om till museum. Topkapipalatsets skattkammare rymmer idag flera olika typer av föremål från många tidsperioder. Det är inte en sådan tidsmässigt begränsad samling som i den svenska skattkammaren. En del föremål i Topkapipalatsets skattkammare, så som ordnar, gåvor och dräkter, motsvaras snarare av det som finns i den svenska Livrustkammaren. Då palatset användes fanns det såväl en yttre som en inre skattkammare och även sådana föremål som dyrbara böcker och manuskript rymdes i dem. Det tycks ha funnits en större utbytbarhet i den osmanska skattkammaren jämfört med den svenska. Föremålen byttes ut efterhand, gavs bort som gåvor men kunde även så småningom återskänkas och på så sätt komma tillbaka till skattkammaren igen.⁴⁷

Vid exempelvis processionerna visade sultanen upp sig med en rad viktiga föremål, som kan liknas vid de kungliga insignierna i Sverige. Dessa var av en annan karaktär än de svenska; det var inte samma föremål och symboler som återkom. Sultanen var iklädd en mycket stor kaftan och hade en väldig turban med ornament (ägrett) på huvudet. Turbanen var den viktiga huvudbonaden för sultanen även i ceremoniella sammanhang. Den smyckades med särskilda ägretter eller plymer för att bli exklusiv.⁴⁸ Den i Sverige främsta regalien, kronan, fanns alltså inte i det osmanska riket, istället användes de stora turbanerna med dyrbara utsmyckningar.

Sultanen bar vidare en stav eller spira, en ceremoniell vattenflaska och ett svärd. Spiran och svärdet har sina direkta motsvarigheter i de svenska ceremonierna och var viktiga föremål för regenterna i båda rikena. Det fanns även andra viktiga symbolladdade ting, som hästrustningen och pilkogret. Jag menar att dessa föremål, liksom de svenska, visade regentens olika roller. I militära sammanhang omgärdades sultanen även med stav eller spira, sköld, svärd, hjälm, båge och koger. I de svenska kungliga ceremonierna finns motsvarigheter till sådana militära föremål. I båda länderna förekommer hästutrustning, som exempelvis trän, sadlar och sadeltäcken (eller schabrack som det också kallas). I Johan III:s kröning användes sporrar och stövlar som en sorts kungliga insignier och i de kungliga begravningarna visades den dödes rustning, svärd och utrustade häst upp i processionen.⁴⁹

Ett viktigt kungligt föremål var de berlocker eller hängen som hängdes i kedjor bland annat ovanför sultanens sittplats. De var symboler för rikets makt, ungefär på samma sätt som det svenska äpplet. Både äpplet och berlocken symboliserade det växande riket. Vid ceremonierna arrangerades dessa tillsammans med andra kungliga föremål som turbaner med ägretter, ceremoniella dyrbara vattenflaskor och pennskrin, runt sultanens tron.

I Topkapipalatset finns en rad kaftaner som burits av sultanerna.⁵⁰ Kaftanen var ett mycket viktigt ceremoniellt föremål. Här kan man dra en parallell till den kröningsmantel som de svenska regenterna bar. Kröningsmanteln kunde antingen vara en föregångares, eller tillverkas för det särskilda tillfället. De var dock alla i samma stil: purpurfärgad sammet med guldbroderade kronor och

med en hermelinsbräm.⁵¹ Kaftanen däremot var knuten till sultanen som person. När han dog togs kaftanerna om hand och sparades i en ceremoniell kista (*sanduka*) som placerades ovanpå hans grav.⁵² Vid sidan av kaftanen var den talismaniska skjortan ett viktigt ceremoniellt plagg. Den var en kaftanliknande dräkt gjord av mycket tunt tyg. På tyget fanns det mängder av kalligrafiska mönster och inskriptioner. Skjortan hade en speciell religiös laddning, eftersom inskriptionerna var citat ut koranen. Flera av dessa finns bevarade i Topkapipalatset.⁵³

Andra föremål som uttryckte makt och rank, inte bara för sultanen utan även för de högst uppsatta i samhället, var *tuğ*, en sorts hästplym eller hästfana. Under 1500-talet utvecklades också konsten att göra en *tuğbra* åt sultanen då han tillträtt. Den var sultanens särskilda monogram som kunde göras som stora blad att hängas i de ceremoniella rummen, bland annat finns Süleyman den stores monogram bevarad. *Tuğran* var en kombination av sultanens namn, hans fars och farfars namn. Genom denna symbol poängterades den dynastiska kontinuiteten. Fanor och sigill gjordes också inför en ny sultans tillträde.⁵⁴ Detta kan jämföras med de banér som gjordes för de svenska regenterna inför deras kröningar.⁵⁵

Det osmanska rikets religiösa makt manifesterades under 1500-talet och Süleyman I:s regeringstid genom att sultanen regelbundet bidrog med medel och skänkte föremål till religiöst viktiga platser som Mecka och Medina. Olika sorters utsmyckningar, men även symboliska lås och nycklar skickades till exempelvis Kaaba. Dessa föremål blev symboler för den osmanska kontrollen över de heliga platserna. Då föremålen använts skickades de tillbaka till Topkapipalatset, vilket är anledningen till att de finns där idag. Även dyrbara koranomslag och illuminerade koraner tillhörde de religiösa föremålen som var en del av sultanens sätt att visa sin rikedom och status.⁵⁶

Sultanens roller

Liksom i Sverige användes ceremonierna och föremålen, oavsett likheter och skillnader, för samma ändamål: de skulle understryka sultanens egenskaper och uppgifter eller roller. Turbanen och de stora kläderna visade sultanens grandiositet. Pennskrinet pekade inte bara på kalligrafins betydelse i allmänhet utan kan också kopplas till *tuğran*, som

var symbolen för sultanen och hans förfäder. Hästrustningen, pilkogret, bågarna och vattenflaskan kan alla kopplas till sultanens roll som ryttare och soldat.

Sammanfattningsvis kan man säga att sultanen skulle vara *krigare, dynast* (det vill säga se till att det föddes tronarvingar), *försvarare av de rättrogna* och en *skapare av storhet* (det vill säga rikets geografiska utbredning).⁵⁷ Sultanens roller tycks alltså vara tämligen lika den svenske kungens. Kan man därmed tala om en generaliserbarhet i överhetens roller i dessa båda skilda kulturella och religiösa sfärer?

Svensk och osmansk visuell maktmanifestation – sammanfattning

En jämförelse mellan de svenska och de osmanska föremålen visar att vissa saker återkommer i båda rikena medan andra är unika för respektive land. Någon krona används inte av sultanerna, men de använder ändå en huvudbonad i form av en turban. Nyckeln, som har benämnts en unik svensk regalie, hittar man faktiskt en motsvarighet till i de symboliska nycklar som skickades till Kaaba. Dessa var också en sorts laddade föremål.⁵⁸ De övriga svenska regalierna, spira, äpple och svärd, hade mera direkta paralleller i det osmanska riket i form av spiran eller staven, berlockerna och svärden. I det osmanska riket användes flera andra föremål i ceremonierna som inte finns i de svenska. Den talismaniska skjortan och den ceremoniella vattenflaskan är två exempel.

Under 1500-talet och tiden där omkring påverkade statsbildningen, den militära och territoriella expansionen och skapandet av den centraliserade staten den visuella maktmanifestationen i det svenska och i det osmanska riket. Gülrü Necipoglu har menat att det i det osmanska riket fanns en koppling mellan topkapipalatsets struktur, ceremonierna och den centraliserade staten som de tjänade. Denna koppling är dock mer allmängiltig än så. Inte bara det osmanska utan också det svenska rikets ceremonier och ceremoniella föremål var en del i legitimeringen av den centraliserade och allt mer absoluta staten. De gick hand i hand med statsbildningsprocessen.

Det var på de *militära, dynastiska* och *religiösa*

områdena som regenterna i de båda rikena hade ansvar, vilket i sin tur gav dem deras legitimitet för maktinnehavet. Det militära och det religiösa området framstod som särskilt viktiga delar. Trots de skilda religionerna gjorde båda regenterna anspråk på militär och religiös auktoritet, men på lite olika sätt. De militära och religiösa temana blev i det osmanska riket särskilt framträdande under Süleyman I:s regeringstid. Då hade riket utvidgats militärt och territoriellt och omfattade de flesta av de viktiga muslimska platserna, såsom Mekka och Medina. Sultanerna lät även tillverka religiösa föremål för att visa sitt inflytande på det religiösa området. Det kunde handla om exklusiva koranomslag och om dyrbara föremål specialgjorda för heliga platser som Kaaba. Jämfört med andra muslimska härskare gjorde dock inte sultanen lika mycket personliga religiösa anspråk som exempelvis den abbasidiske kalifen. Den osmanske sultanen var mera av en budbärare än en religiös gestalt i sig själv.⁵⁹

Även de svenska regenterna gjorde anspråk på det militära och det religiösa området. Regenternas uppgift enligt den svenska kungaeden – att beskydda riket och religionen – kan kopplas till dessa områden. Att *beskydda riket* innebar också att förmera det och erövrandet av andra länder och införlivandet av nya provinser var en del av den militära auktoriteten. 1500-talet var vad gäller detta början på något som kanske främst hör till 1600-talet. De territoriella ambitioner som Erik XIV haft kom att realiseras först under Gustav II Adolfs regeringstid och därefter. Under en stor del av 1600-talet var Sverige ett aktivt krigförande och expanderande rike.

Uppgift att *beskydda religionen* fick den svenska regenten genom den religiösa sanktion denne tilldelades i kröningen. Då smordes regenten av ärkebiskopen med den heliga oljan, fick kronan på sitt huvud och blev kung av Guds nåde. Därmed hade han blivit Guds ställföreträdare på jorden. De svenska ceremonierna utspelade sig dessutom för det mesta i ett religiöst sammanhang, eftersom kröningar och begravingar gick av stapeln i kyrkan och förrättades av en kyrkans man. Så var det inte i det osmanska riket, där var det Topkapipalatset som utgjorde rummet eller scenen för de kungliga ceremonierna. Rumslig var således de svenska ceremonierna starkare knutna till religionen än de osmanska. Men i den svenska skattkammaren finns

inga religiösa föremål som biblar, krucifix eller liknande. Trots det anspelade de svenska föremålen på kristendomen genom att exempelvis vara dekorerade med kors.

Maktlegitimering på de militära och religiösa områdena kan kopplas till de roller som den svenska kungen och den osmanske sultanen tillskrevs. För den osmanske sultanen formulerades rollerna som krigare, dynast, försvarare av de rättrogna och som skapare av storhet, medan den svenske regenten skulle vara krigare, husbonde, make och fader och slutligen religionens beskyddare. Regentuppgifterna framstår alltså som mycket lika varandra. I båda fallen poängterades *krigarrollen*, ansvaret för *reproduktionen* (som här benämns dynastrollen och rollen som make), och *försvarandet av religionen*. Det finns även en parallell mellan sultanens uppgift att *förstora riket* och symboliken kring det svenska riksäpplet, vars betydelse var att bevara och förmera det kristna riket. Denna handfull regentroller var de viktigaste både i det osmanska och i det svenska riket, medan sätten att uttrycka dem skiftade.

Varför framträder just dessa roller i de båda rikena? Det var ju trots allt ett kristet och ett muslimskt rike, så skillnaderna hade kunnat förmodas vara större än vad som framkommit här. Jag menar att dessa roller var särskilt viktiga under ett statsbyggnadsskede. Likheterna i innehållet (regentens roller) men olikheterna i formen (det vill säga den visuella kommunikationen, föremålen –och –

utformandet av ceremonierna) tyder på att det var så.⁶⁰ Både Sverige och det osmanska riket genomgick en statsbildningsprocess, där legitimiteten för förändringarna i samhället och för regents maktinnehav måste slås fast. Oavsett kultur- eller religionsfär och sätt att uttrycka makt och legitimitet var det en *särskild sorts regent* som behövdes när riket expanderade, militärt, territoriellt och organisatoriskt. Den visuella maktlegitimeringen – de kungliga rummen, ceremonierna och föremålen – framställde en sådan regent.

*Malin Grundberg, f. 1972, Fil. Dr i historia. Grundberg disputerade 2005 vid Historiska institutionen i Stockholm med avhandlingen *Ceremoniernas makt. Maktöverföring och genus i Vasatidens kungliga ceremonier*. Efter disputationen har hon publicerat den populärhistoriska boken *Stormaktens ceremonier* och forskat om den osmanska och den svenska kungliga visuella maktlegitimeringen under 1500-talet. Grundberg har arbetat som universitetslektor på Historiska institutionen och på Centrum för genusvetenskap vid Stockholms universitet. För närvarande arbetar hon på Statens historiska museum.*

malin.grundberg@historiska.se

Noter

1. Grundberg 2005.
2. Necipoglu 1991.
3. Det är en av tre aspekter av maktlegitimering som jag studerade i *Ceremoniernas makt*. De båda andra aspekterna, hierarkin mellan grupper av män och maktförhållandet mellan män och kvinnor, berörs inte här.
4. *Palace of Gold and light. Treasures from the Topkapi, Istanbul*, 2000.
5. Clot 1992, s. 78.
6. Grundberg 2005, s. 11-12.
7. Necipoglu 1991, s. 175; Halil Inalcik, 1973, *The Ottoman empire. The classical age 1300-1600*, s. 59-61.
8. Andersson 1931.
9. Tülay Artan, 2000, "Accessing Ottoman history", *Palace of Gold and light. Treasures from the Topkapi*, s. 15; Walter B. Denny 2000, "The palace, power and the arts", *Palace of Gold and light*, s. 18.
10. Bedoire 2001.
11. Necipoglu 2005.
12. Denny 2000, s. 18, 19.
13. Den hängande trädgården var en del av den tredje gården men kallas ibland för den fjärde, Necipoglu 1991, s. 3-10.
14. Necipoglu 1991, s. xiv, 90.
15. Necipoglu 1991, s. 110.
16. Necipoglu 1991, s. 149-150.
17. Edhem Eldem, Daniel Goffman, Bruce Masters 1999, s. 207-208.
18. Faroqhi 2000, s. 33.
19. Faroqhi 2000, s. 174.
20. Grundberg 2005, s. 91-92, 182-183.
21. Grundberg, 2006, *Stormaktens ceremonier*.
22. Cederström 1942, s. 185-198.
23. Grundberg 2005, s. 51.
24. Grundberg 2005, kap. 8.
25. Necipoglu 1991, s. xvi; Clot 1992, s. 78.
26. Faroqhi 2000, s. 181.
27. Necipoglu 1991, s. xiv, 110.
28. Necipoglu 1991, s. 150.
29. Inalcik 1973, s. 61.
30. Necipoglu 1991, s. 140.
31. Inalcik 1973, s. 61, citatet, (bias eller biat); Tülay Artan, "Periods, functions, messages", *Palace of Gold and light*, s. 30.
32. Faroqhi 2000, s. 165.
33. Faroqhi 2000, s. 165.
34. Faroqhi 2000, s. 181.
35. Denny 2000, s. 22-23.
36. Necipoglu 1991, s. 257.
37. Denny 2000, s. 23; Ogier Ghislen de Busbecq, 2001, *Turkish letters*.
38. Necipoglu 1991, s. 102-106.
39. Necipoglu 1991, s. 140.
40. Astrid Tydén-Jordan, 2003, "Royal regalia of the Vasa Dynasty", i *The Vasa dynasty and the Baltic region. Politics, religion and culture 1560-1660*, red. Lars Andersson, s. 12.
41. Se Cederström 1942; Grundberg 2005, s. 75.
42. Se Cederström 1942; Grundberg 2005, s. 75-76.
43. Grundberg 2005, s. 76.
44. Grundberg 2005, s. 145.
45. Tydén-Jordan 2003, s. 16-17.
46. Grundberg 2005, s. 233.
47. Necipoglu 1991, s. 133-139; *Imperial Treasury*, <http://www.ee.bilkent.edu.tr/~history/topkapi3.html>.
48. *Aigrette*. 17th century. L (of the chain) 18,5 cm; d 16,5 cm. Topkapi palace museum, 2/205.
49. Tülay Artan, "Periods, functions, messages", *Palace of Gold and light*, s. 29, 36; *Sword/Scabbard of Süleyman I*. 16th century. L 93 cm, scabbard L 86 cm. Military museum, 19; *Jewelled mace*. 17th century, L 74 cm. Topkapi palace museum 1/2393; *Jewelled Zink (Tutya) flask*. Ca 1500, h 58,5 cm, d 22,5 cm. Topkapi palace museum, 2/2877; *Helmet*. 16th century. H. 28 cm.d.22 cm. Topkapi palace museum. 2/1192; Grundberg 2005, s. 51-53, 122-123.
50. Från 1500-talet finns exempelvis en kaftan från Selim I, *Short-sleeved Kaftan*, 16th century. l. 140,5 cm. Topkapi palace museum, 13/42.
51. Anne-Marie Dahlberg, 1995, *Kunglig prakt i Livrustkammaren*, s. 18-19.
52. Artan 2000, s. 39.
53. *Talismanic Shirt of the Conqueror, Mehmet II*. 15th century. l. 135,5 cm. Topkapi palace museum, 13/1408.
54. Artan 2000, s. 37. *Illuminated Tügra of Süleyman I*, Kara Memi, ca 1540-1550. H 158 cm, w 240 cm. Topkapi palace museum, G.Y. 1400.
55. Cederström 1942, t.ex. s. 159-163, 179-183.
56. *Koran box*. Second quater of 16th century. H. 115 cm; h. of the dome: 39 cm; w. 47 cm four sides. Museum of turkish and islamic arts, 6; Artan 2000, s. 40-41.
57. Artan 2000, s. 35.
58. Cederström 1942, s. 137-139.
59. Necipoglu 1991, *Architecture, ceremonial, and power*, s. 252.
60. För att fördjupa diskussionen kring detta resultat vore det intressant att närmare studera de kungliga rollerna i ett rike som *inte* befann sig i detta skede. Hur såg rollerna ut för en sådan regent?

Käll- och litteraturförteckning

Otryckta källor

- Aigrette*. 17th century. L (of the chain) 18,5 cm; d 16,5 cm. Topkapi palace museum, 2/205.
- Illuminated Tûgra of Süleyman I*. Kara Memi, ca 1540–1550. H 158 cm, w 240 cm. Topkapi palace museum, G.Y. 1400.
- Helmet*. 16th century. H. 28 cm.d.22 cm. Topkapi palace museum. 2/1192.
- Jewelled mace*. 17th century, l 74 cm. Topkapi palace museum 1/2393.
- Jewelled Zink (Tutya) flask*. Ca 1500, h 58,5 cm, d 22,5 cm. Topkapi palace museum, 2/2877.
- Koran box*. Second quarter of 16th century. H. 115 cm; h. of the dome: 39 cm; w. 47 cm four sides. Museum of turkish and islamic arts, 6.
- Short-sleeved Kaftan*, 16th century. r. 140,5 cm. Topkapi palace museum, 13/42.
- Sword/Scabbard of Süleyman I*. 16th century. L 93 cm, scabbard l 86 cm. Military museum, 19.
- Talismanic Shirt of the Conqueror, Mehmet II*. 15th century. r. 135,5 cm. Topkapi palace museum, 13/1408.

Tryckta källor och litteratur

- Aksit, İlhan, 1990, *The Topkapi palace*.
- Andersson, Ingvar, 1931, "Erik XIV och Machiavelli", *Scandia*.
- Bedoire, Fredric, 2001, *Guldålder. Slott och politik i 1600-talets Sverige*.
- de Busbecq, Ogier Ghislen, 2001, *Turkish letters*.
- Clot, André, 1992, *Suleiman the magnificent. The man, his life, his epoch*.

- Cederström, Rudolf, 1942, *De svenska riksgalierna och kungliga värdighetstecken*.
- Dahlberg, Anne-Marie, 1995, *Kungliga prakt i Livrustkammaren*.
- Eldem, Edhem, Goffman, Daniel & Masters, Bruce, 1999, *The Ottoman city between east and west. Aleppo, Izmir, and Istanbul*.
- Faroqhi, Suraiya, 2000, *Subjects of the sultan. Culture and Daily life in the Ottoman empire*.
- Grundberg, Malin, 2005, *Ceremoniernas makt. Maktöverföring och genus i Vasatidens kungliga ceremonier*.
- , 2006, *Stormaktens ceremonier*.
- Inalcik, Halil, 1973, *The Ottoman empire. The classical age 1300–1600*.
- Necipoglu, Gülrü, 1991, *Architecture, ceremonial, and power. The Topkapi Palace in the fifteenth and sixteenth centuries*.
- , 2005, *The age of Sinan. Architectural culture in the Ottoman empire*.
- Palace of Gold and light*, 2000. *Treasures from the Topkapi, Istanbul*.
- The sultan's portrait. Picturing the house of Osman* [utställning, Topkapi Palace Museum, 2000] (Istanbul, 2000).
- Tydén-Jordan, Astrid, 2003, "Royal regalia of the Vasa Dynasty", i *The Vasa dynasty and the Baltic region. Politics, religion and culture 1560–1660*, red. Lars Andersson.

Internet

- <http://www.ee.bilkent.edu.tr/~history/topkapi3.html>.

Visual legitimisation of power in Sweden and the Osman Empire in early modern times

By Malin Grundberg

Summary

This article studies the visual legitimisation of power in the Swedish kingdom and the Osman Empire in and around the 16th century. In both cases during this period, the formation of the state, military and territorial expansion and the creation of centralised government impacted on the visual manifestation of power. The visual legitimisation of power, for example, took place through royal rooms, ceremonies and ritual objects, which were part of the legitimisation of the centralised, evermore-absolute state and proceeded hand in hand with the process of state formation.

It was in the military, dynastic and religious fields that the rulers of both kingdoms had responsibilities which in turn legitimised their possession of power. The military and religious spheres were seen as particularly important. Despite the difference in religions, both rulers laid claim to military and religious authority, but in slightly different ways. In the Osman Empire, military and religious themes became especially prominent during the reign of Suleyman I. By then the empire had undergone both military and territorial expansion and included most of the important places of

Islam, such as Mecca and Medina. The Swedish monarchs too had pretensions in the military and religious spheres. Their task as defined in the Swedish regal oath – defence of realm and faith – can be linked to these spheres. *Defending the realm* also implied aggrandisement, and the conquest of other countries and the incorporation of new provinces were part and parcel of military authority. In this respect the 16th century marked the beginning of something which perhaps mainly belongs to the 17th. The territorial ambitions of Erik XIV were only realised in the reign of Gustavus Adolphus and thereafter.

Defending the faith was a task which the Swedish monarch incurred through the religious sanction imparted by his coronation, when he was anointed with sacred oil by the archbishop, the crown was placed on his head and he became king by the grace of God. This made him God's vicar on earth. The Swedish ceremonies mostly took place in a religious context, in that coronations and funerals were celebrated in church and conducted by a cleric. This was not the case in the Osman Empire, where the Topkapi Palace formed the room or setting for regal ceremonies. Spatially, then, the Swedish ceremonies were more closely linked to religion than the Osman ones. The diets held in conjunction with the ceremonies, however, were secular, both spatially and in content.

The legitimisation of military and religious power can be linked with the *roles* ascribed to the king of Sweden and the Osman sultan. The roles formulated for the Osman ruler were those of warrior, dynast, defender of the true believers and creator of greatness, while the Swedish monarch

was expected to be warrior, master, husband and father and, finally, defender of the faith. The two rulers, then, were very similarly tasked. In both cases attention was drawn to the *warrior role, reproduction* (here termed the dynast role and the role of husband), and *defence of religion*. There is also a parallel between the sultan's task of *enlarging the empire* and the symbolism of the Swedish orb, signifying the preservation and enlargement of the Christian kingdom. This handful of monarchic roles appears to have comprised the most important ones, both in the Osman Empire and in the Swedish kingdom, while the manner of their expression varied.

Why are these particular roles in evidence in both kingdoms? After all, one of them was Christian, the other Moslem, so surely the differences must have been greater than I have now made them seem? What it boils down to, I believe, is that these roles were particularly important during the build-up phase of state history. The similarity of content (the roles of the sovereign) but the differences in form (visual communication, objects and the design of ceremonies) suggest as much. Both kingdoms went through a process of state formation in which the legitimacy of changes and of the ruler's possession of power had to be driven home. Whatever the cultural or religious sphere and the manner in which power and legitimacy were expressed, a *special kind of ruler* was needed when the kingdom was expanding in military, territorial and organisational terms. The visual legitimisation of power – the regal rooms, ceremonies and objects – presented exactly that kind of ruler.

Begravningskapellet som ceremoniellt rum i 1900-talets Sverige

av Emilie Karlsmo

Varje tid har sin begravning

Nog finns det något oföränderligt över begravningar? Den rumsliga och psykologiska koncentrationen på kistan känns fundamental; de högtidliga orden länkar oss liksom bakåt i ett tidlöst förr. Nog ligger det också en tröst däri, att det går till som det alltid har gjort?

Dock har begravningen bara under det senaste århundradet genomgått stora och genomgripande förändringar. *Gravskicket* har skiftat från jordbegravning till kremation som dominerande bruk.¹ *Platsen* för akten är numera kyrkorummet eller ett särskilt kapell, och inte som tidigare vid graven. Och begravningen är idag en närmast *privat* angelägenhet för den närmaste kretsen medan den "förr", i det agrara Sverige kunde samla hela socknen.² Just vad gäller vår egen tid, talar man om en önskan om mera individualiserade eller personliga begravningar. Valet av texter, sånger, kistblommor – rentav också förtäringen på den efterföljande samlingen – sker i enlighet med hur man vill minnas den döde. Ett exempel på detta, som dagligen gör sig påmint, är den rika floran av symboler i tidningarnas dödsannonser.³

Mot dessa pågående förändringar kontrasterar valet av ritual. Ännu några år in på 2000-talet är närmare nio av tio begravningar begravningstjänster enligt Svenska kyrkans ordning. Resten av begravningarna sker enligt andra kyrkors och konfessioners ritual, eller är icke-konfessionella ("borgerliga").⁴ Också orden är i stort desamma. Formeln som uttalas när de tre skovlarna mull öses på kistan, "Av jord är du kommen och jord skall du åter bli igen ..." utgör det centrala innehållet i ritualen ända sedan Olaus Petris tid. Med dessa

ord – överlåtelsen – uttalas det kristna uppståndelshoppet och den döde vigs till jordens vila.⁵

Begravningen befinner sig således i ständig förändring samtidigt som inslaget av tradition är påfallande.

Med begravningskapellet som ledsagare genom 1900-talets begravning

I det följande får begravningskapellet fungera som ledsagare genom 1900-talets begravning i Sverige. Redan här måste sägas att majoriteten av begravningarna ingalunda har tagit sin plats i detta specifika rum. Vid 1900-talets slut ägde omkring tre av tio begravningstjänster rum i begravningskapell enligt Svenska kyrkans ordning, återstående sju tog sin plats i kyrkorummet.⁶ Nej, rollen som "berättare" får denna begravningens yttre ram för att det så utmärkt belyser aspekter på det gångna seklets begravning - modernitet och sekularisering, förändringen mot ett mångkulturellt samhälle för att nämna några. Givetvis är begravningskapellets arkitektur och konstnärliga utsmyckning exponent för skiftande formideal, men den långa tidrymden – ett helt sekel – innebär också att man kan följa förhållandet mellan bruk och rum.

En offentlig byggnad för enskilt bruk; ett kyrkligt rum som samtidigt är neutralt

Begravningskapellet är uppfört för att fungera som inramning för en enda ceremoni. Till detta kommer funktionen som rum för bisättning av kistorna med de dödas stoft inför begravningsakt och grav-

sättning. Om det finns en teknisk anläggning för kremation, kallas byggnaden för krematorium, men ett begravningskapell är det likväl. Av de uppskattningsvis 500 begravningskapell som har uppförts i landet är idag ett sjuttioal krematorier.⁷ ”Krematorium” har dock kommit att beteckna både kapellrummet och den tekniska delen; i formell mening är det dock ett begravningskapell.⁸ Avseende det ceremoniella rummet finns det alltså inte någon skillnad mellan begravningskapellet och krematoriet, även om det senare beträffande omfattning är betydligt mera komplext.

Begravningskapellet är en kyrklig byggnad. Det är dock inte en kyrka, varken i juridisk eller i praktisk mening; det har inte någon församling och ingår inte i kyrkans löpande verksamhet; vanligen är det också beläget på en begravningsplats utan kyrka. Under 1900-talets senare årtionden har allt tydligare uttalats att begravningskapellet ska kunna användas för *alla* former av begravningar. Frekvensen för icke-konfessionella begravningar har dock aldrig varit särskilt hög.⁹ Under de senaste årtiondena är det istället möjligheten att begrava enligt sedvänjor hörande till andra kyrkor och konfessioner som är aktuellt. Att kapellrummet därför ska vara neutralt är givetvis en självklarhet.

Utöver sådana funktionärer som personal, entreprenörer och officianter är det få som blir förtrogna med begravningskapellet. Begravningsgästen kommer möjligen tillbaka för ännu en begravning. Det som äger rum därinne hör till människans mera privata ögonblick. Samtidigt som begravningskapellet är tillgängligt för alla, är det också offentligt i den meningen att det är uppfört och bekostat med allmänna medel – via församlingen/samfälligheten eller, mera undantagsvis, den borgerliga kommunen.¹⁰ Vad gäller offentligt i mera social bemärkelse, är den omgivande kyrkogården betydligt tillgängligare än det slutna begravningskapellet. Detta gäller också den vanliga kyrkobyggnaden – trots att vi vet att den är låst så rycker vi nog gärna i handtaget.

Så låt oss då träda in.

En ny och angelägen byggnadsuppgift
Begravningskapellet på den nya begravningsplatsen i Kalmar stod klart för invigning en söndag i september år 1911.¹¹ Stadsarkitekten J. Fred Olson hade ritat en tre fönsteraxlar lång vitputsad bygg-

nad, taket har brant lutning och kröns av en liten spetsig takryttare. Källaren rymde ett ”bårum”, som nåddes från den på baksidan utskjutande ab-siden. Innan man träder in i kapellrummet passerar man ett litet vindfång. Kapellrummet med plats för ett sjuttioal sittande är ljust och luftigt med ett sparsmakat dekorationsmåleri av jugendkaraktär. En bård under fönstren i svart och gult, bestående av stjärnor och kors sammanbundna med geometriska våglinjer, kontrasterar verkningsfullt mot de vita väggytorna. (Fig. 1.)

Rummets självklara fokus – altaret och kistans plats nedanför koret – accentueras ytterligare av dekorationsmåleriet. De symboliska bokstäverna A och O pryder rundbågens valvkappa nedanför koret. På det vita väggfältet ovanför altaret flammar en sol, nedanför läses *IHS/Requiem æternam dona eis* (Herre, ge åt dem evig vila). På ömse sidor om koret, vidare, syns två spetsbågiga öppningar och där innanför anas rum för orgeln respektive för sakristian. Orgelmusiken blev på så vis ”osynlig” under akten – arrangemanget rönt också positiva kommentarer i lokala *Barometern*.

Invigningen av begravningskapellet och den nya kyrkogården hade samlat ett par tusen människor. En kör hade tagit plats i vindfånget, där fanns också ”friska träd” och kolonnetterna var omvirade av ”gröna guirlander”, och kapellrummet hade smyckats med blommor. Invigningen avslutades med att domprosten tackade dem som haft uppdraget och verkställt anläggandet: ”denna angelägenhet, som rör, såsom vi tänka oss, många kommande generationer”.¹² Högtider som denna var många de här åren. I talen anfördes återkommande hur följena tidigare fått stå och frysa på kyrkogården, och hur kistorna i väntan på begravning fått stå i eländiga bodar.

Men varför en egen byggnad för begravningen? Och varför var detta en angelägen byggnadsuppgift just nu?

Begravningen blir en egen akt som följd av livsriternas privatisering

Sett i ett längre perspektiv är sambandet mellan begravningsakt och grav givet. Kyrkorummets anslående gravmonument, men också de diskreta hållarna på golvet med sina stora järnringar bär

FIGUR 1. Begravningskapellet på Norra kyrkogården i Kalmar, är ritat av stadsarkitekten J Fred Olson och invigdes 1911. Ett sparsmakat dekorationsmåleri av jugendkaraktär i grått, gult och svart kontrasterar verkningsfullt mot det vita väggarna. På ömse sidor om koret finns utrymmen för sakristia och orgel, det sistnämnda innebärande ”osynlig” musik under begravningsakten.
FOTO: Karl Garne 2004.

vittnesbörd om detta självklara förhållande mellan ceremoni och rum. För gemene man ägde dock jordfästningen – eller begravningsgudstjänsten som vi säger idag – rum direkt ute vid graven på kyrkogården.¹³ Akten skedde i anslutning till – vanligen före – söndagens gudstjänst.

Under 1800-talet skulle de kyrkliga förrättningar skiljas ut från gudstjänstlivet: sakta men säkert blev begravningen till en *egen akt* och med detta följde också möjligheterna till en mera högtidlig eller påkostad inramning. Det större sammanhang som begravningens förändring ska sättas i, är den ”privatisering” som livsriterna genomgick under detta århundrade; ett annat exempel på detta är bröllopet. Första steget i urskiljningen var att kistan kom in i kyrkorummet. Att förändringen hade klassrelaterade förtecken är tydligt: en torparens bår kunde placeras i vapenhuset, och den självägande bondens i mittgången. Platsen framför altaret var förbehållen högre ståndspersonen. Denna för oss idag så främmande tanke var på sina håll i lan-

det en realitet ett par årtionden i på 1900-talet.¹⁴ Urskiljningens nästa steg gällde begravningstiden. Först var det enbart de besuttnas begravningar som ägde rum på en så kallad särskild tid, på söndagen eller vardagen, sedan blev så gott som samtliga begravningar enskilda. Fram till ungefär 1900-talets mitt var lördagen den självklara begravningsdagen, visserligen ”vardag” fast med större möjligheter för folk att ta ledigt från arbetet.¹⁵

De nya begravningsplatserna

Parallellt med att jordfästningen skildes från gudstjänstlivet hade från 1800-talets början och framåt de nya begravningsplatser börjat anläggas utanför städerna. Med hänvisning främst till hygieniska argument utarbetades förbud mot gravar i stadsmiljö.¹⁶ Vad innebar då dessa nya kyrkogårdar för begravningens förändring? Vad gäller samhällets högre skikt ägde jordfästningens första del med stor sannolikhet rum i kyrkorummet, följt av procession genom staden och avslutning vid graven.

Men för "den vanliga människan" däremot torde akten – liksom tidigare – ägt rum ute vid graven. Det är osäkert när man började bygga särskilda byggnader för begravningar. Det fanns på dessa nya begravningsplatser ett fåtal till namnet "kapell" redan vid sekelskiftet 1800, men om de verkligen hade en ceremoniell funktion är oklart. En del av dessa tidiga exempel på byggnadstypen saknade fönster vilket snarare antyder att deras funktion var bisättning – särskilt i städerna var det ju inte längre givet att den döde fanns kvar i hemmets närhet fram till jordfästningsdagen. På landsbygden fanns det ju bodar och uthus för detta ändamål. Det kunde också förekomma att äldre vapenhus och klockstaplar användes för bisättning.

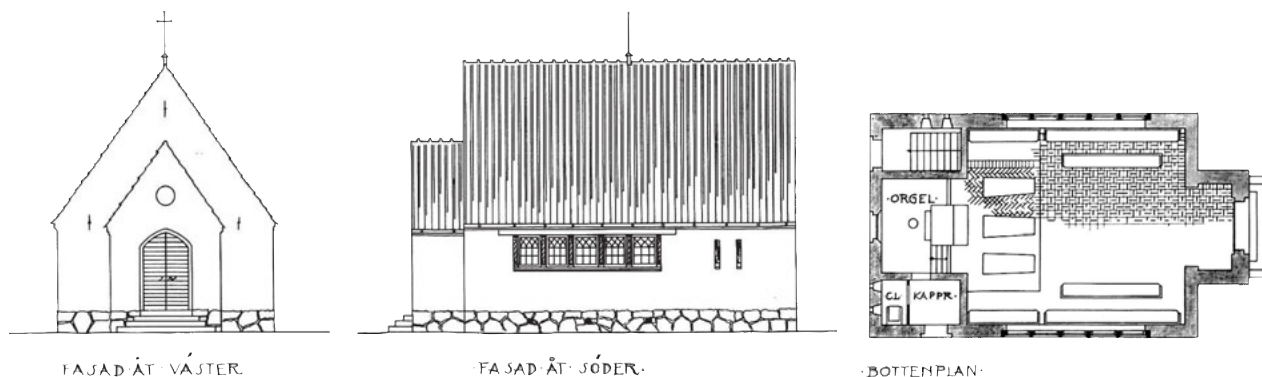
Att begravningskapellet allteftersom blev en självklarhet då man stod inför anläggandet av en ny begravningsplats framstår tydligt – även om det inte går att fastställa någon särskild tidpunkt. Vid sekelskiftet 1900 var också byggnadsuppgiften angelägen, både i de större och mindre städerna. Just som i Kalmar var byggnaderna enkla och rediga: bisättning i källaren och kapellrum med altare och kor, bänkar och orgel. Med sina vitmenade murar och branta sadeltak, någon gång i handslaget tegel och tjärat spån, minner de om en liten lantkyrka. De blir till ett slags länk bakåt åt de helt nya kyrkogårdarna. Till sin funktion innebar de dock något helt nytt: begravningen hade fått ett eget och värdigt rum.

I jämförelse med den olika placering som kistan kunde få i kyrkorummet beroende på börd och

socialställning, förfaller begravningskapellet entydigt. Men att klassamhället gjorde sig påmint också här exemplifieras av begravningskapellet i Eslöv, invigt år 1925, med tre kistor inritade i planritningen. En "allmän tid" var en begravningstid som stod de mindre bemedlade sorgehusen till buds, företrädesvis på söndagen, och innebar att flera stoft jordfästes samtidigt. Vad gäller analysen av denna planlösning måste man också beakta eventualiteten med begravningar där de döda varit närstående. I dokument och skönlitterära texter återkommer formuleringar om allmän tid och "fattigbegravning" åtminstone in på 1930-talet.¹⁷ (Fig. 2.) Denna form av kollektiv begravning var således en realitet för många och ska ställas mot hur begravningen vid det här laget hade byggts ut till en social manifestation som refererades i pressen. Idealt skulle den innehålla tal, solosång och kransnedläggning vid baren. Efter den hästdragna katafalkvagnen skulle ett stort följe komma i karavan. Inte minst för arbetarbefolkningen, menar etnologen Birgitta Skarin Frykman, gällde det att "visa att den döda tillhörde det samhälle där hon haft sitt liv". Det var eftersträvarvärt att bjuda så många som möjligt. Hyra av likvagn, senare bil, kanske också kläder, kostnader för kransar och kalas med mera innebar stora utgifter.¹⁸

Vad som tydligt framstår – vare sig begravningen ägde rum i kyrka eller i särskilt begravningskapell, och vare sig den var "enkel" eller "påkostad" – är att begravningen ett stycke in på 1900-talet hade skilts från gudstjänstlivet; den hade blivit en egen akt.

FIGUR 2. Begravningskapellet på Eslöv begravningsplats, ritat av Theodor Wählin och invigt 1925. Planritningens markering för tre kistor visar på bruket med allmän tid, en gratis tid för de mindre bemedlade som innebar att flera stoft jordfästes samtidigt. Original i ATA.

En ny kyrkogårdskonst

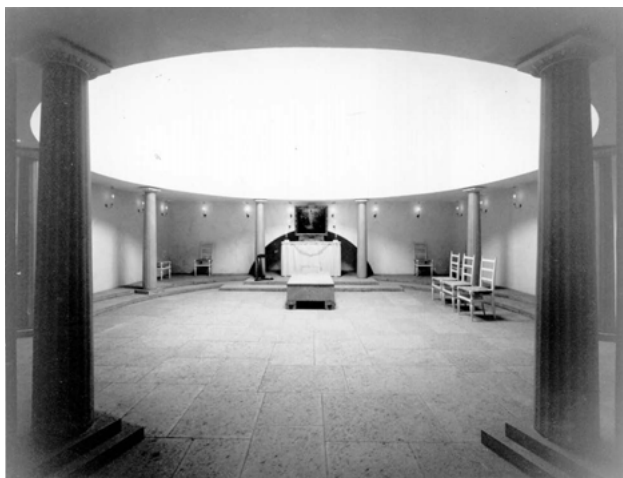
Med intryck från Tyskland talades runt 1910 om viken av en ny kyrkogårdskonst. Arkitekternas intresse för detta och de följande årtiondenas kyrkogårdar analyseras i detta nummer av Catharina Nolin. Begravningskapellet var givetvis en beståndsdel i totalmiljön, varför de nya idéerna här kort rekapituleras. Det som nu förespråkades var enhetlighetens rena och lugna linjer.¹⁹ 1800-talets bidrag utmålades som en ”brokig” stenöken. Ett ideal blev skogskyrkogården, där gravarna skulle underordna sig en till synes orörd natur, ett annat den gamla lantkyrkogården med fyrkantig plan, omgärdad av stenmur eller häck. Gravvårdarna var givetvis ett viktigt element. Förebilderna hämtades från en äldre, inhemsk formkultur. Kontrasten mot de tidigare höjdsträvande och stundom bombastiska monumenten var total. Det var det enkla och anspråkslösa som framhölls.

Anläggandet av Stockholms Skogskyrkogård ska sättas i denna kontext. Skogskapellet, ritat av Erik Gunnar Asplund stod klart till invigningen år 1920 av begravningsplatsens första etapp.²⁰ Med sina robusta träkolonner och branta, spåntäckta tak ruvar det liksom bakom furorna. Kapellrummet kan med sina i ring placerade trästolar under den vita, liksom ”öververkligt” ljusa kupolen fördes så gott som omgående till den svenska arkitekturhistorien. (Fig. 3.)

Skogskyrkogårdens kanoniserade verk befinner sig i ett sammanhang. Här var arkitekten Harald Wadsjö en viktig aktör. Denne svarade för ett dokumentationsarbete av gamla gravvårdar, och ritade en rad kyrkogårdar och kapell i landet. Skön utanför Sundsvall är ett representativt exempel. Kyrkogården har ett stramt klassiserande formspråk, med en omgärdande granhäck och med björkar bildande en lövvalv fram till det vitputsade begravningskapellet med högt valmat, spåntäckt tak. (Fig. 4.) Kapellet består av tre byggnadskroppar, en liten förhall, själva kapellrummet med kolonner i trä som bär upp ett tunnvalvstak samt en lägre, avslutande volym för bisättning. Gudstjänstdeltagarna skulle sitta på väggfasta bänkar på ömse sidor om kistan. Den omslutande verkan förstärks ytterligare genom orgelläktarens utformning ovanför förhallen. Musiken strömmar ut genom en liten lunettformad öppning. Dagsljuset leds ned från ett takfönster och reflekteras med en spegel över kistan; plats;

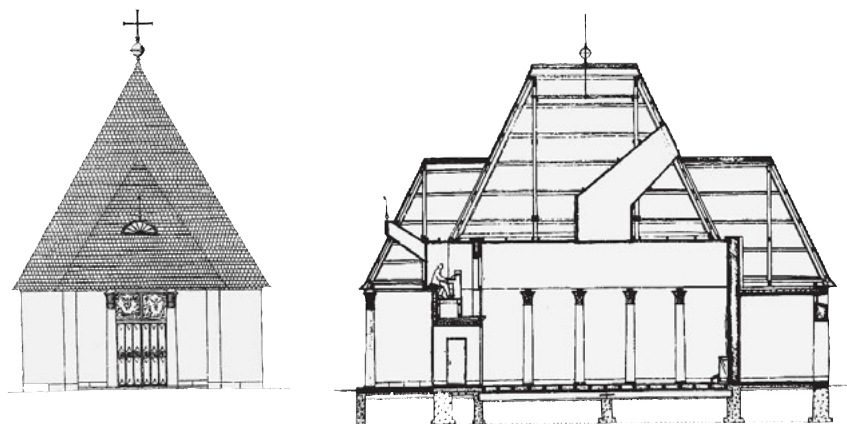
betydelsen av det dunkla ljuset för ”jordfästningens dunkla stämning” var också något som arkitekten framhöll i sin presentation.²¹

Både kapellet i Skön och det berömda Skogskapellet visar på betydelsen av sökandet efter en inhemsk formkultur. Det gjordes uppmättningsritningar av intressanta byggnader och inventeringsarbetet Sveriges Kyrkor pågick för fullt.²² Men mera intressant än stilcitat och influenser är hur man i dessa rum för begravning strävade efter att åstad-

FIGUR 3. Över: Skogskapellet på Stockholms Skogskyrkogård, ritat av Erik Gunnar Asplund och invigt i samband med att kyrkogårdens första etapp stod klar 1920. FOTO: Per Bonde 1984, Arkitekturmuseet.

Under: I det förvånansvärt ljusa rummet i Skogskapellet sitter deltagarna i cirkel. Genom fotografiets glesa möblering framstår än tydligare den rumsliga koncentrationen på kistan. FOTO: C.G. Rosenberg omkring 1920, Arkitekturmuseet.

FIGUR 4. Begravningskapellet i Skön utanför Sundsvall, ritat av Harald Wadsjö och invigt 1929. Genomskärningen visar en liten förhall med ett par kolonner, det slutna kapellrummet och en lägre kropp för bisättning. I det suggestivt upplysta rummet leds dagsljuset snett ned genom taket för att reflekteras med en spegel ovanför kistan. Byggmästaren 1927.

komma *stämning*. Förkärleken för traditionella tekniker och material blev till viktiga verktyg för att åstadkomma detta. Och vad hade detta ofta lite robusta och suggestivt dova för betydelse för sin specifika funktion? Det mera gängse begravningskapellet kan te sig tämligen trivialt i jämförelse med sin enkla men välordnade disposition: vindfång, ett ljust och nyktert kapellrum med bänkar på ömse sidor om mittgången. Kan rentav de eftersträvansvärda verkningsmedlen ses som en ”reaktion” på dessa prosaiska rum? Vad som tydligt framstår är att begravningskapellet blivit en etablerad byggnadstyp.

Från likbränning till eldbegängelse till kremation

De som förespråkade en ny kyrkogårdskonst tilltalades av kremation. Den lilla urngraven var i linje med den eftersträvansvärda enhetligheten, dessutom medgav ju det nya gravskicket att topografiskt komplicerade markområden med branta slänter kunde tas i bruk. Också när det gällde kremationen var det främst från Tyskland som de nya intrycken kommit. En förening hade bildats år 1882 i Stockholm med syfte att verka för ”likbränningsens” införande.²³

I argumentationen för det nya gravskicket pekade man på praktiska skäl som att värdefull mark skulle kunna sparas och därmed komma de levande till del, men man anförde även hygien och renlighet. Detta fick också estetiska dimensioner: eldens

snabba förlopp ställdes mot gravens mörker med sin gradvisa förmultning. Bland tillskyndarna fanns modernitetens förespråkare som ingenjörer och läkare, men också kulturpersonligheter och författare. Att gravskicket dominerat under bronsåldern och den tidiga järnåldern var säkerligen viktigt för en sådan som Verner von Heidenstam, men för Ellen Key innebar kremationen en ljus syn på döden i linje med hennes ”livstro”. Kyrkan ställde sig till en början avvaktande om än inte helt negativ. En ofta uttalad uppfattning var att gravskicket stred mot kyrklig sed.²⁴

Vid sekelskiftet 1900 var kremation i högsta grad ett ställningstagande. Sorgehuset självt fick till exempel bekosta obduktion, detta för att det inte skulle finnas några tvivel att döden varit naturlig – kremationen kunde ju vara ett sätt att undanröja bevis. En annan komplicerande faktor var att den dödes stoft kunde få färdas lång väg – vid sekelskiftet fanns två krematorier i landet, i Stockholm och i Göteborg. Det kunde också vara svårt att finna en präst – inte alla kunde tänka sig att förrätta en jordfästning som skulle följas av kremation.

Mot bakgrund av att eldbegängelsen var en för sin tid ny företeelse, skulle man kunna tänka sig att det fanns ett sökande efter en ”egen” byggnadstyp med ett eget, estetiskt eller symboliskt, uttryck. I forskningen har Sigurd Lewerentz och Torsten Stubelius projekt för ett krematorium i Helsingborg tillmätts stor betydelse.²⁵ De gjorde förslaget på uppdrag av Gustav Schlyter, Svenska eldbegängelseföreningens starke man på orten, vilken också

författat ett program. Detta föreskrev en rörelse genom en avlång byggnad, först avskedet i ett litet och mörkt hållet Dödens sal, och efter detta – under det att stoftet genomgick eldbegängelse – en efterföljande samling i Livets sal, ljus, luftig och med utsikt över sundet. Sedan skulle gravsättning följa, med deltagarna i procession efter urnan ut ur komplexet. Projektet, som presenterades år 1914, fick positiv kritik i de arkitekturinitierades krets, men realiserades inte. Det egenartade projektet kan inte heller sägas representera någon i föreningen förankrad vision. Schlyter, däremot, hade tänkt sig att krematoriet också skulle kunna användas för andra riter; han talade bland annat om något slags borgerliga dop.

Det centrala för Svenska eldbegängelseföreningen som helhet var att det byggdes krematorier och att det nya gravskicket accepterades. Det skulle också visa sig att det modifierade begravningskapellet, till att börja med, passade alldeles utmärkt för sin nya uppgift.

1930-talet:

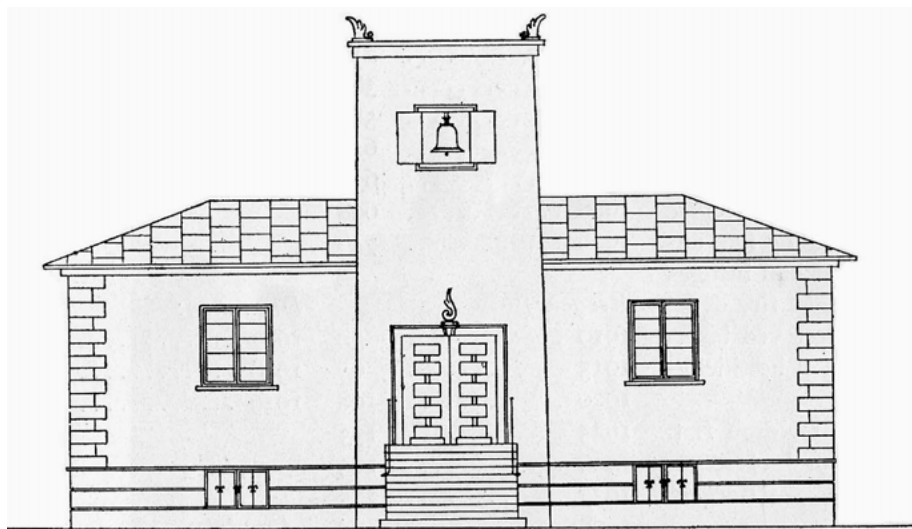
intensivt byggande av krematorier

Under 1930-talet togs 18 nya krematorier i bruk. Antalet kan jämföras med de – totalt – fem anläggningar som hade uppförts från det att kremering blev tillåten på 1880-talet. Fram till nu var det Eld-

begängelseföreningen själv som uppfört krematorierna, nu var det den borgerliga kommunen eller – oftare – kyrkan som var byggherre. I Luleå, till exempel, hade domprost John Hanson tagit initiativet. Genom krematoriet, invigt år 1930, kunde man skjuta anläggandet av en ny begravningsplats på framtiden i hela 60 år.²⁶ (Fig. 5.) Vad som tydligt framstår är att det nya gravskicket började bli mera etablerat. Ovannämnde Hanson blev synnerligen aktiv i föreningens ”propagandaarbete” med föredragsresor runtom landet. Genom honom kunde Eldbegängelseföreningen hävda att det fanns en kyrklig förankring.²⁷ Men om än på väg mot ”normalisering” låg dock det totala kremeringstalet i landet på knappa 4%, och så många kyrkans män blev aldrig engagerade i frågan. Och för det stora flertalet i landet var givetvis kremation något högst främmande.²⁸

Kopplingen mellan de orter där Eldbegängelseföreningen hade en aktiv avdelning och realiserade projekt är tydlig; krematoriet var ingalunda något storstadsfenomen. I Luleå var det de praktiska omständigheterna som talat för krematorium. Det kunde också vara en ekonomisk donation som skyndade på händelseförloppet. Från centralt håll löd rådet löd rådet att opinionsarbetet skulle intensifieras då man på en ort stod inför anläggandet av en ny kyrkogård. Avdelningen skulle då söka

FIGUR 5. Bakom den egenartade fasaden – tornet innehåller ingång, klocktorn och skorsten – finns kapellrummet till vänster och, till höger, koret med plats för kista och officiant. Den tekniska anläggningen är förlagd till källarplanet. Krematoriet i Luleå, ritat av Erik Lundgren och invigt 1930. Ignis 1930.

FIGUR 6. Krematoriet i Kalmar, ritat av stadsarkitekt J. Fred Olson och invigt 1935, har karaktär av ett litet tempel. I tympanonfältet strålar treenighetens öga (bilden nedan). Genom uppförandet av ett nytt krematorium på 1960-talet hade den gamla anläggningen tjänat ut men fick en ny funktion 2004 som neutral begravningslokal med namnet Skogssalen. Nils Asplunds absidmålning *Kvinnorna vid graven* kan vid önskemål döljas med ett draperi. FOTO: Karl Garne 2004.

påverka byggnadskommittén att bygga ett krematorium istället för ett vanligt begravningskapell.²⁹

Låt oss återvända till Kalmar. Krematoriet stod klart för invigning år 1935 med J. Fred Olson, tillika medlem i Eldbegängelseföreningen, som arkitekt.³⁰ Det var inte behovet av ett nytt begravningsrum som föranlett projektet, utan en aktiv lokalförenings engagemang. Krematoriet uppfördes av den kyrkliga kommunen på Norra kyrkogården, inte långt från det begravningskapell som Olson ritat tjugotalet år tidigare. (Fig. 6.)

Krematoriet har karaktär av ett litet tempel i brunputsat tegel med flackt, korskrönt sadeltak och tympanonfält. Ett par kolonner i granit bildar ett litet vindfång i gaveln. Den högtidliga och ålderdomliga verkan fullföljdes inne i kapellrummet med sina ljusst grönt putsade väggar och innertakets bjälkar i blått. Rummet hade plats för ett 80-tal sittande i bänkar på ömse sidor om mittgången med kistan och den fasta katafalken som fokus

nedanför den något upphöjda korabsiden. I den- nas tak finns en muralmålning med kvinnorna framför den öppna graven som motiv; i fonden syntes Jerusalems murar och ett österländskt tak- landskap. I Eldbegängelseföreningens organ *Ignis* ("Den levande lågan"), uppmärksammades hur – genom att orgeln var inrymd bredvid koret – "osyn- lig musik" strömmade ut i kapellrummet; detta var något helt nytt menade man. Lösningen var dock identisk med hur Olson ordnat det tjugotalet år tidigare uppförda begravningskapellet.

Vad exemplet från Kalmar visar är hur begravningskapellets byggnadstyp utan svårighet fungerade för sin nya funktion. Behovet av en hög käl- larvåning för den s.k. incineratorn löstes vanligen

FIGUR 7. Ovan: Krematoriet i Norrköping, ritat av stadsarkitekten Kurt von Schmalensee, invigdes vid Allhelgona 1938. Det utsträckta komplexet domineras av kapellrummets stora kub. Ingången markeras av John Lundqvist bronsrelief föreställande en ängel beledsagande en död man till evigheten. FOTO: Emilie Karlsmo 1996.

T. v.: Inne i det stora kapellrummet i Norrköpings krematorium flödar det av ljus. Det stora fönstret skulle enligt arkitekten vara välgörande i sorgens svåra stund. I alturväggens fresk, målad av Olle Hjortzberg 1938, har påskdagens uppståndelsemotiv fått sällskap av en samtida familj. FOTO: Carl Werngren, odaterat foto, Norrköpings stadsmuseum.

genom att byggnaden uppfördes i sutterräng. Skorstenen förlades vanligen diskret till byggnadens baksida. En enskildhet var ny: den fasta katafalken var försedd med en hiss; det hade nämligen blivit det gängse att kistan vid jordfästningens avslutning till lämplig musik sänktes ned till den tekniska anläggningen. Under det att kistan långsamt sjönk ned i hisschaktet stod följet på sedvanligt vis – fast runt katafalken och inte graven – och kastade ned blommor och också kransar. Det tempelliknande krematoriet är också en tydlig kommentar till frågan om förhållandet mellan form och uttryck. Det nya gravskicket kan givetvis förstås som uttryck för nya tider, men av ”modernitet” följer inte nödvändigtvis ett formmässigt ”modernistiskt” uttryck.

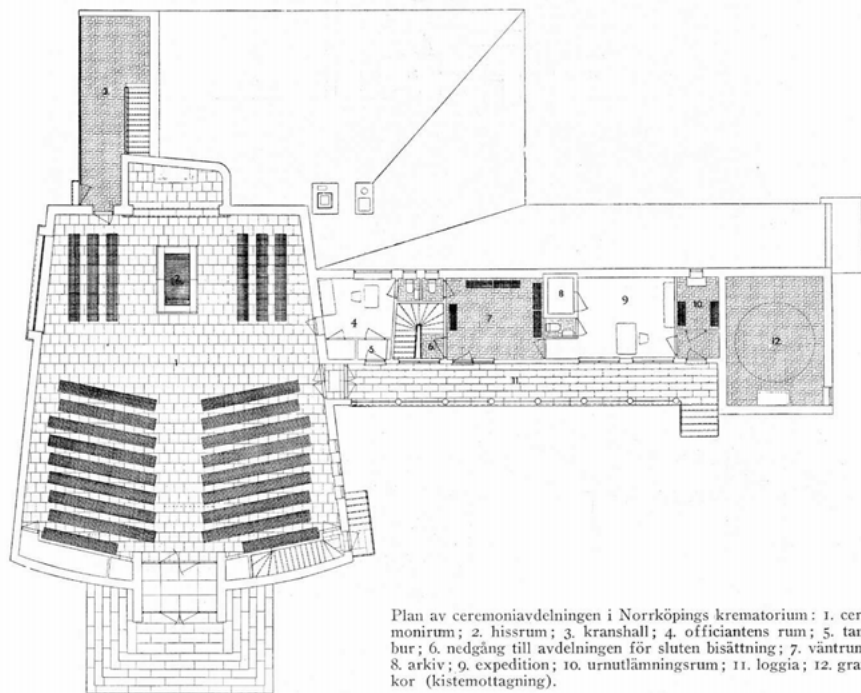
En komplex anläggning

Snart blev krematoriet till en alltmera komplex byggnad med en rad specifika utrymmen, ofta också med två kapellrum – ett större och ett mindre. Komplexiteten inbjöd till funktionalistiskt färgade lösningar, och några fick också en modernistisk framtoning. Så är fallet för de krematorier som hamnade i presentationer av ny svensk arkitektur, det mest berömda är givetvis Skogskrematoriet, ritat av Erik Gunnar Asplund och invigt år 1940. Återkommande för den här typen är hur kapellrummens byggnadsvolymer fick ge karaktär åt den i övrigt tämligen avskalade anläggningen med den framförställda portiken som vägledande tecken.

Det vitputsade krematoriet i Norrköping, ritat av stadsarkitekten Kurt von Schmalensee var då

det stod klart år 1938 det hittills dyraste i landet. Eldbegängelseföreningens lokalavdelning hade drivit frågan med stor framgång; det bekostades till större delen av en arvsfond som staden hade

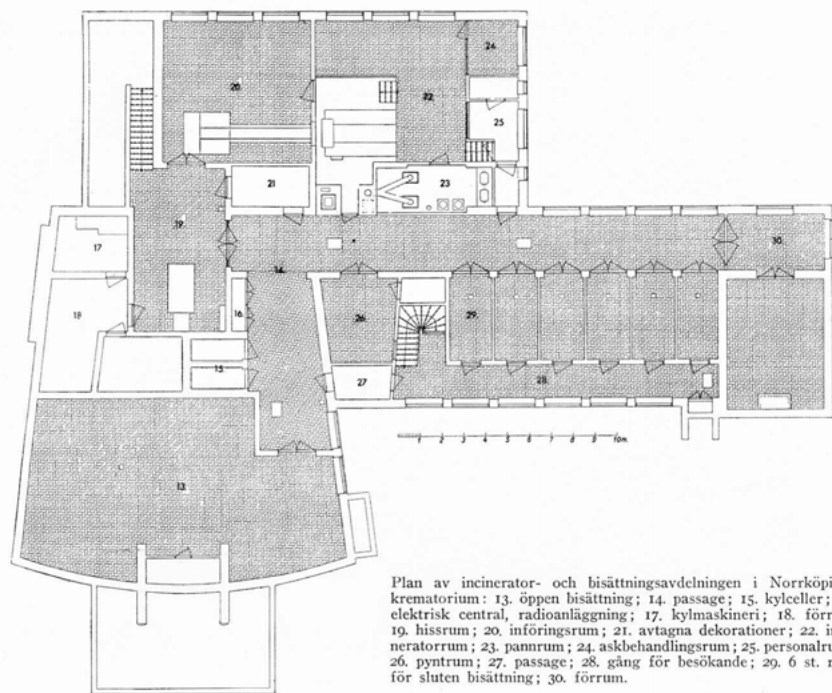
tillgång till.³¹ I samband med invigningen vid allhelgonahelgen, förrättad av biskopen i Linköpings stift tillsammans med stadens präster, överlämnade staden anläggningen till kyrkan. (Fig. 7.)

Plan av ceremoniavdelningen i Norrköpings krematorium: 1. ceremonirum; 2. hissrum; 3. kranshall; 4. officiantens rum; 5. tambur; 6. nedgång till avdelningen för slutna bisättning; 7. väntrum; 8. arkiv; 9. expedition; 10. urnutlämningsrum; 11. loggia; 12. gravkor (kistemottagning).

Entrésidan består av ett antal adderade volymer. Kapellrummets stora kub, rymmande hela 200 sittande begravningsgäster, har svängd fasad och plant, något sluttande tak i enlighet med akustikens landvinningar. Skorstenen utgör en stram accent med sitt smala och fyrkantiga torn. En låg "loggia" binder ihop det ceremoniella och praktiska, här innanför finns expedition, väntrum och urnutlämningsrum. Den "avslutande" volymen, byggnadskroppen med korskrönt kupol, rymmer ett mindre kapell för dem som önskade en ceremoni i samband med bisättningen. Detta nåddes liksom de övriga utrymmena av mera teknisk-praktisk karaktär från baksidan. I tidsenlig funktionsseparering kan man i planlösningen följa stoftets väg genom anläggningen. (Fig. 8.)

Det flödade av ljus i det samlingssalsliknande kapellrummet. De närmast anhöriga satt på ömse sidor om katalfalken. Ljuset strömmade in genom det stora fönstret – att detta kunde vara välgörande i sorgens stund var något som arkitekten fäst sig vid.³² Ljuset finns också i altarväggens uppståndelsemotiv av Olle Hjortberg.³³ Fresken domineras av en Kristusfigur i rött, inskriven i en mandorla och omgiven av vitgula ljustrålar. Strax nedanför syns kvinnorna och ängeln vid den tomma graven. Men till skillnad från Kalmarmålningens orientaliska landskap, är påskdagens budskap förankrat i ett här och nu. Längst ned sitter en man och kvinna på en bänk: han blickar tungt nedåt, medan hon, hänförd ser upp mot Kristus-

Plan av incinerator- och bisättningsavdelningen i Norrköpings krematorium: 13. öppen bisättning; 14. passage; 15. kylceller; 16. elektrisk central, radioanläggning; 17. kylmaskineri; 18. förråd; 19. hissrum; 20. införingsrum; 21. avtagna dekorationer; 22. incineratorrum; 23. pannrum; 24. askbehandlingsrum; 25. personalrum; 26. pyntrum; 27. passage; 28. gång för besökande; 29. 6 st. rum för slutna bisättning; 30. förrum.

FIGUR 8. I planen för Norrköpings krematorium kan man följa "stoftets väg" från kistmottagning på anläggningens baksida till urnutlämning. De här ären fick det moderna krematoriet en rad utrymmen för såväl praktisk hantering som ceremonier, något som Svenska Eldbegängelseföreningen tog aktiv del i genom utformandet av riktlinjer. Ignis 1938.

figuren. Förklaringen får vi så på motstående sida: här kommer deras guldlockige son mot dem med blåsippor. Symboliken är på gränsen till övertydlig: trädgårdsarbetets spade har hamnat bredvid graven. Ljusets verkningsmedel präglade också hur rummet var ordnat för begravningens avslutning: genom att katafalken var försedd med belysning omslöt kistan av ljus då den sänktes ned.

Utifrån krematoriet i Norrköping kan det synas givet att sätta likhetstecken mellan modernitet och samtida formspråk. I en mening är det också så, men det är inte så entydigt. Återigen måste vi påminna oss om att det inte var Eldbegängelseföreningen som byggde. Krematoriet var en sakral byggnadsuppgift, men skillnaderna visavi samtida kyrkoarkitektur är avsevärda; den dominerande kyrkobyggnadstypen hade långhus med upphöjt kor och ett dominerande högt klocktorn.³⁴ Att krematoriet uppfattades som betydligt mera aktuellt både av namnkunniga arkitekter och arkitekturskribenter är tydligt. Eldbegängelseföreningens engagemang gällde dock anläggningarnas *innehåll*, i mindre utsträckning form och uttryck.

Att kommunicera det nya gravskicket

Vid 1930-talets mitt hade Svenska Eldbegängelseföreningen utarbetat riktlinjer för hur det moderna krematoriet skulle vara ordnat.³⁵ Det var en rad rum som man ansåg behövdes, från det att stoftet kom till anläggningen till utlämningen av urnan i ett särskilt avsett rum med altare. Då föreningen under de här åren blev remissinstans i Byggnadsstyrelsens granskning av förestående krematorieprojekt fick man också stort inflytande över det som byggdes.

Givetvis kan man tolka föreningens engagemang att skapa dessa nya rum och sedvänjor som ett sätt att ge det nya gravskicket ett slags tilltalande estetisk förpackning. Jämte den tidsenliga saktighet fanns också spektakulära inslag. I Norrköping hade kistornas enskilda bisättning ordnats på så vis att "cellernas" gavelväggar ut mot korridoren var i glas, skiljande de anhöriga från kistan. På så vis skulle den som ville ta ett sista avsked inte besväras av vare sig lukt eller kyla. Föreningens uttryckta krav att kistorna skulle stå en och en skall ställas mot de ibland undermåliga förhållandena i kyrkogårdarnas likbodar; innan tjälen försvann ur marken kunde dessa vara överfulla. Det var också

sådana minnesbilder som hade gjort många till övertygad "krematist". För anhängarna innebar det nya gravskicket en i alla avseende ökad värdighet. I *Ignis* regelbundet citat från landets dagstidningar. Klippet från *Falu-kuriren* i september 1932 är representativt för urvalet: "Giv oss snart ett krematorium, så att vi slipper riskera att en gång i framtiden få våra ben kringkastade, så som nu sker vid grävningarna i Kristine kyrka".³⁶ Men vad som var mål och medel kan ibland vara svårt att avgöra. Genom ett särskilt kistmottagningsrum i krematoriet

FIGUR 9. För det praktiska moment då de anhöriga hämtade askurnan inför gravsättning ordnades ett särskilt utformat urnutlämningsrum, som här i Kristinehamns krematorium, invigt 1956. Det kolonnformade postamentet får en suggestiv belysning av Simon Sörmans nonfigurativa glasmålning.
FOTO: Emilie Karlsmo 1996.

– för att ta ytterligare ett exempel från krematoriet i Norrköping – ett rum som från 1930-talets slut var något självklart, markerades att det inte enbart var frågan om ett praktiskt handhavande utan om något högtidligt.³⁷

Detta att kremation var främmande för det stora flertalet ledde till utformandet av nya rum och utrymmen, men också till beteenden och handlingar av nästan ceremoniellt slag. Säkerligen tedde sig jordfästningen *ofullständig* utan det avslutande

avskedet vid graven. Den avslutande sänkningen hade därför blivit självklar, och uppfattades som både vacker och stämmingsfull. Rent konkret kommunicerade den också att jordfästningen var över. Men fanns det inte en risk att jordbegravningen därmed ”kopierades”? Frågan ägnades stort utrymme i *Ignis*. Kunde inte kistan helt enkelt stå kvar? Oscar Övden, redaktören, tryckte på betydelsen av markerad avslutning. Den innebar ”något positivt med gripande verkan”. Till detta kom den praktiska olägenheten. Om kistan lämnades kvar skulle ”begängelseföljet inte veta vad de skola taga sig till ... oron betyder upplösning av andakten”.³⁸ Med intryck från utlandet framfördes att kistan skulle förflyttas horisontellt, helst i kombination med ljus, men idén väckte aldrig någon större anklang. Man ville ha ”fasta” katafalker – ett skäl till detta vara att de svenska krematorierna uppfördes för att kunna användas för både jordbegravning och eldbegängelsebegravning.³⁹ Istället försågs katafalkens hisschakt med ljusramper. På så vis markerades skillnaden gentemot jordbegravningen. Sänkning ”i ljus” blev vad det förefaller snart självklar, och sedvänjan ska ha funnits kvar åtminstone in på 1960-talet.

En tid efter begravningen återkom de närmast anhöriga till krematoriet för att hämta urnan. I ett särskilt urnutlämningsrum fanns vanligen ett altarlignande bord för urnan, det hade plats för en eller ett par stolar, ibland fanns också musikanläggning. Efteråt följde gravsättning på den närliggande kyrkogården, eller, om graven fanns på annan ort, så fördes urnan till denna. Någon ”akt” förekom inte i detta rum; den som så ville kunde få en stunds kontemplation. Bara detta att utforma ett särskilt rum visar på en vilja till att ge ceremoniella anslag åt också det högst praktiska. Så länge jordbegravningen dominerade måste också eldbegängelsens olika ”moment” tydliggöras. (Fig. 9.)

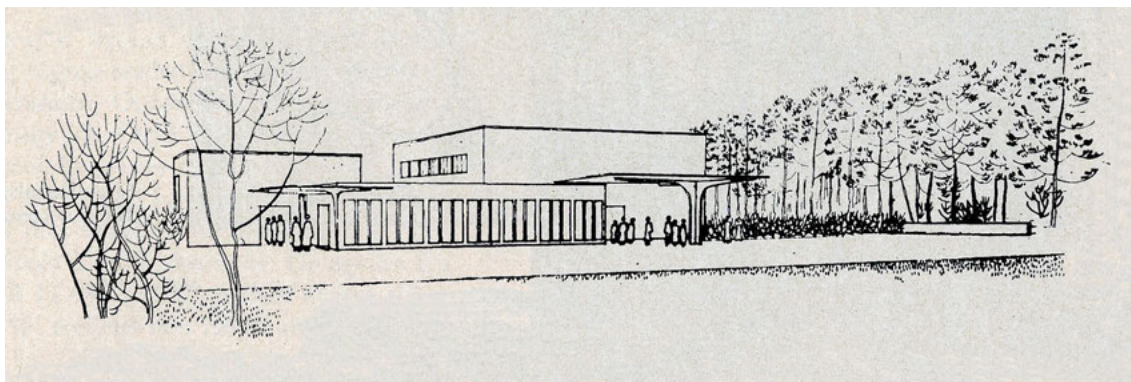
Det är mot bakgrund av detta engagemang inte förvånande att föreningen hade åsikter också om kapellrummets storlek. Det minst sagt rymliga kapellrummet i Norrköpings krematorium visar att på en beredskap för begravningar med stor uppslutning. I *Ignis* uttrycktes dock en frustration över att dessa rum var överstora för gemene man, och man tryckte på betydelsen av att det fanns lämpligt avpassade kapell.⁴⁰ Så länge lördagen var den huvudsakliga begravningsdagen var det ju också viktigt att förrättningarna skulle kunna ske paral-

lellt, och därför behövdes ju ett par kapellrum. Krematoriet skulle med alla sina rum och utrymmen svara mot alla tänkbara behov.

Den mindre begravningen – dödens tabu eller en fråga om ärlighet?

Under 1900-talet har begravningen blivit till en mera privat angelägenhet. Förändringen har flera förklaringar. Givetvis hade Eldbegängelseföreningen åsikter också om detta: uppfattningen uttrycktes att krematoriebyggnaden innebar ett slags rummets ”enhet” som skyddade sorgehuset från nyfikna och ovälkomna begravningsgäster. I jämförelse med jordbegravningens offentlighet, först i kyrkorummet sedan vid graven på kyrkogården, menade man att ”eldbegängelsebegravningen” ägde rum i närvaro av dem som så att säga hade anledning att vara där.⁴¹ Argumentationen kan förstås som en omsorg om de fattiga sorgehusens ekonomi; ett tidstypiskt uttryck var just ”begravningshyenor”

Uppfattningen att den mindre och privata begravningen ägde företräden framför den stundom överdådiga manifestation som begravningen utvecklats till hade börjat vinna mark inom vissa kretsar på 1930-talet. I dödsannonserna förekom nu formuleringen att jordfästningen ägde rum ”i stillhet”. Detta betydde att begravningen var till för de närmaste, och att övriga deltagare skulle bjudas in. Kyrkohistorikern Hilding Pleijel har visat hur den nya sedvänjan först vann anklang hos medelklassens högutbildade, och exemplifierar med jurister.⁴² Det man vände sig mot var den stora begravningens ”skådespel” – karakteristiskt avböjdes i annonserna tal vid kistan. Den mindre begravningen kunde i så mening sägas vara mera *ärlig*. Men genom att den innebar att de anhöriga själva ”tog kommandot” var den också ett slags *gardering* – i händelse av att endast ett fåtal skulle ha kommit. Vad som ytterst kommer till uttryck är att begravningsseden befann sig i förändring. Den stora begravningen med sin breda uppslutning hade inte varit ekonomiskt möjlig för alla, därför hade den också varit (och var säkerligen alltså för det stora flertalet) högt värderad. Att reaktionen kom från samhällets övre skikt är därför givet. Vid 1950-talets slut torde begravning i stillhet ha blivit en allmän benämning för en mindre begravning.

FIGUR 10. Ett större och ett mindre kapell åtskilda av en lägre sammanbindande volym med väntrum. Klas Fåhræus vinnande förslag till krematorium i Räcksta i Stockholm från 1958 visar anläggningen i bruk med två begravningsföljen. Krematoriet invigdes 1964. Ignis 1958.

Att begravningen under 1900-talet kommit att bli till en angelägenhet för huvudsakligen de närmaste anhöriga tas inte sällan som intäkt för hur döden i vår tid blivit till tabu, till något som vi helst skulle vilja förtränga. Det genomsnittliga antalet deltagare i begravningsgudstjänsten har under 1900-talets sista årtionden visat på en siffra mellan 30 och 35 deltagare; inte heller är begravningar med ett tiotal deltagare ovanligt.⁴³ Att det skett en privatisering av riterna är otvetydigt.⁴⁴ Frågan är bara hur den ska tolkas. För det första har livssituationen förändrats: många av oss flyttar flera gånger under livet och vi ingår därmed inte i något självklart stort sammanhang. (I jämförelse med den något romantiserade bilden hur vi "förr" blev samma plats trogen hela livet.) Dessutom lever vi längre. Vid tidpunkten för dödsfallet är kretsen ofta rätt liten. En yttre faktor är hur, under 1960-talet, femdagarsveckan kom gälla för kyrkogårdsförvaltningens anställda. Därmed började också lördagsbegravningarna bli ovanligare. Detta att man måste ta ledigt från arbetet är numera knappast det främsta skälet till att det inte kommer så många från den dödes vidare krets, snarare beror det på att begravningen uppfattas som "privat", att man som utomstående inte ska störa. Deltagandet märks ofta på det mera symboliska planet, i form av blommor eller insättandet av en summa pengar på ett postgiro för välgörande ändamål.

Enkelhet i naturens famn

Efter många år av regleringar på grund av arbetskrafts- och materialsituationen under och efter kri-

get kom byggandet några år in på 1950-talet in i ett intensivt skede. Detta gällde inte minst byggandet av kyrkor och begravningskapell. Göran Lindahls formulering från 1961 att kyrkan blivit till "skönhetens tillflyktsort" sammanfattar sakralarkitekturens ställning som prestigebyggnad. I en tid präglad av storskalighet och ekonomiskt byggande blev den något av fristad, en plats där estetisk integritet och omsorgsfullt hantverk var hedersmärken.⁴⁵

Tendensen gick mot reduktion och geometriskt enkla volymer med mäktiga murar i mörkt tegel och rum med suggestiv ljusverkan. Stämningvärdena talade om ålder och historia. Men en arkitektur som spelade på slutenhet och där samtliga sidor ibland fick ett likartat yttre kunde dock försvåra orienteringen. I de större krematoriekomplexen kunde de olika funktionerna bli till uttryck: kapellrummens olika stora volymer blir på håll de första vägvisarna. När man kommer närmare urskiljer sig sammanbindande portiker eller utskjutande tak – skydd vid otjänlig väderlek och för blickar, men också markerande ingång och samling. De tekniska funktionerna nås från baksidan. Om än "instruktiv" för den vilsne begravningsgästen gränsar en sådan tydligt vägledande arkitektur stundom till det övertydliga. (Fig. 10.)

Inne i det vanligen sparsmakade kapellrummet blev utsmyckningarnas med sina omsorgsfullt bearbetade material till viktiga verkkningsmedel. En relief i keramik eller glas, eller en mosaik gav textur åt det i övrigt rena. På 1930- och 40-talen hade den sakrala konsten sökt efter en förankring i *nuet* – minns den lilla familjen i Norrköpings altarmålning. Svårigheterna i detta säger sig självt, sådana

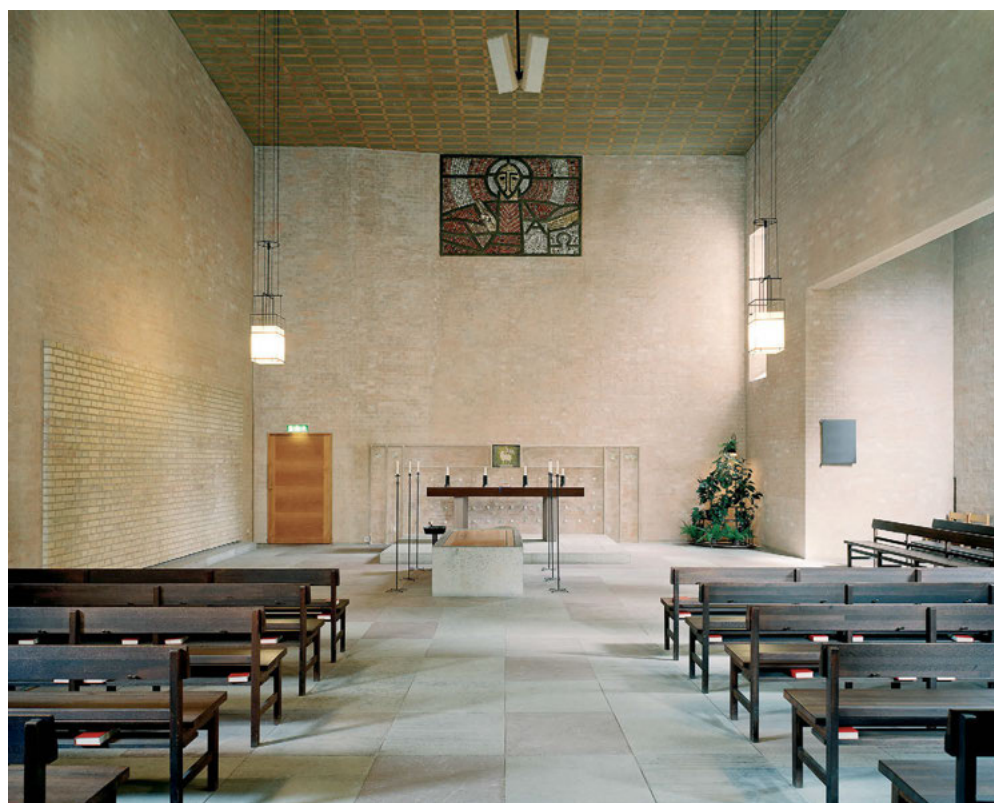
motiv blir snabbt daterade; symboliken riskerar att rentav bli trivial. I sökandet efter något mera beständigt och högtidligt kom inspiration från fornkyrklig konst till undsättning. I någon mån lät sig detta förenas med den abstrakta konsten som nu gjorde sitt intåg i den offentliga konsten. Olle Nymans mosaik från 1963 i Ljusets kapell i Södertälje krematorium, en *Majestas Domini*, ger med sin placering allra högst upp på väggen ytterligare skärpa åt rummets linjer och kan för den sörjande få en innebörd av särskilt slag; hon lyfter blickarna från kistan.⁴⁶ Samtidigt infinner sig frågan om inte funktionen för begravning innebär en slagsida åt det alltför allvarligt stränga. Vad man kan konstatera är hur den arkaiserande Kristus svarade mot en önskan om bilder av större allmän giltighet. Gestaltningen är på en gång ikonografiskt laddad bild, stilisering och abstraktion. (Fig. II.)

Också krematoriets vid det här laget självklara rumsprogram genomgick dessa år en förenkling.⁴⁷ Kistan, sades det, skulle stå kvar i rummet under

det att gudstjänstdeltagarna lämnade rummet. Ett särskilt rum med altare för urnans utlämning uppfattades rentav som teatraliskt. Det var – kanske överraskande – arkitekterna som var drivande härvidlag. Kremeringstalet för hela landet låg runt 1960 på omkring 25%, och gravskicket började bli så pass etablerat att en estetisk gestaltning av de olika momenten inte längre behövdes. Församlingarnas byggnadskommittéer ställde sig däremot ofta tveksamma till att bryta mot en etablerad byggnadstyp. Renodlingen av antalet funktioner kan således mera sägas svara mot en formmässig reduktion.

Då funktionen för begravning inte längre självklart präglade rummet fanns det de som menade att begravningskapellet skulle kunna användas för vanliga gudstjänster. Praktiska omständigheter talade för detta: de begravningsplatser som vid seklets början legat i stadens yttersta periferi gränsade numera till bostadsområden där det var aktuellt att uppföra en småkyrka.⁴⁸ Endast ett fåtal kombinerade anläggningar uppfördes dock. I praktiken

FIGUR II. *Majestas Domini*, mosaik av Olle Nyman i Ljusets kapell, krematoriet i Södertälje ritat av Sven Ivar Lind och invigt 1963. Med sin strama linjer, de varmt tegelröda tonerna och accenterna i guld, vitt och svart, och inte minst genom sin placering är mosaiken kapellets blickpunkt – samtidigt som den blir till ett slags uttolkning av rummets serena stämning. Foto: Åke E:son Lindman 1999.

FIGUR 12. Trons kapell, Umeå krematorium, tillbyggnad av Åke Lundberg och invigt 1994. I det äldre krematoriet från 1952 fanns ett stort kapellrum med plats för över 100 sittande. Genom det nya och mindre kapellet med plats för ett trettiotal fick man ett bättre anpassat rum för dagens begravning. Gunnel Oldenmarks textil har titeln *I ditt ljus ser vi ljus*. Med sitt ljusa mittparti och mörka sidofält kan utsmyckningen förstås symboliskt utan att därmed vara konfessionellt bunden – något som också var av central betydelse för byggherren; det skulle kunna användas av alla. Rummets åttkantiga form och de lätt vinklade bänkarna är tidstypiska för begravningskapellet för de här årens ofta omslutande verkan. FOTO: Emilie Karlsmo 1997.

kunde det vara nog så svårt att bygga kyrka, krematorium och församlingslokaler i ett. Det fanns ytterligare en komplikation: den konfessionslösa begravningen. Genom religionsfrihetslagen (1951) hade det blivit enklare att lämna Svenska kyrkan och med detta också möjligheten för de anhöriga att ordna begravningar i annan ordning. I samband med den nya Jordfästningslagen (1957) trycktes på vikten av att det uppfördes begravningskapell för detta ändamål.⁴⁹ Något ökat byggande kan knappast konstateras. Lagens betydelse märks mera på hur det, de följande årtiondena, närmast blev ett krav att kapellrummens symbolik skulle kunna tolkas öppet, och att de skulle kunna användas av alla grupper.

Sakralt men diskret

Under 1900-talets sista årtionden har begravningskapellet blivit en allt mindre aktuell byggnadsuppgift. Sverige tycks ”färdigbyggt” också i detta avse-

ende. De nya kapellen finns företrädesvis på orter där det inte varit möjligt att utvidga de befintliga kyrkogårdarna. Till de återkommande uppgifterna hör givetvis renovering av befintliga kapell, och man skaffar en mera tidsenlig utsmyckning. En annan har varit uppförandet av ett *mindre* och neutralt utformat begravningskapell i anslutning till det äldre och ofta anslående komplexet; att begravningen har kommit att bli en akt med ett mindre antal deltagare märks tydligt. (Fig. 12.)

Men vilka är greppen och verkningsmedlen för att åstadkomma rum som alla ska kunna använda? Påfallande är att man tar fasta på ett spel mellan slutenhet och öppenhet. Sittplatserna är ofta lätt vinklade – på så vis uppstår en omslutande verkan runt kistan, men deltagarna är inte riktade mot varandra. Man sitter i enskildhet fast ändå tillsammans. Bordet vid kistan är på en gång altare och just bord; ljusstakar och krucifix kan lätt avlägsnas. Utsmyckningarna, ofta textiler, visar ofta

utsikter över land och hav, eller också är de mera nonfigurativt hållna. På utsmyckningens gångse plats förekommer också fönster eller fönsterband. Säkerligen är det just för begravnings funktion välfunnet att det finns en möjlighet för blickarna att söka sig ut.

Denna förkärlek för naturen (vare sig det handlar om motiv eller verkligt panorama), kan synas uttrycka det "lagom" neutrala; det som inte ska "störa" någon. Kontrasten är också avsevärd i jämförelse med de stundom allvarligt stränga rummen under tidigare årtionden. Landskap och havsutsikter får också många att tala om banalitet, men påfallande ofta är det just här vi hamnar – i naturen – då vi väljer motiv till kondoleanshälsningen till den som mist någon. Kanske handlar förkärleken också om att motivsfären ger möjlighet att projicera en egen bild, ett " eget " landskap. Och för begravningskapellets del blir rummet konfessionslöst neutralt samtidigt som det öppnar för en tolkning som döden, och livets, större sammanhang.

Aktuella tendenser – framtida behov

Genom mina rundresor har jag fått intrycket av att många kapell idag står oanvända; kanske används de en eller ett par gånger i veckan. Tendensen de senaste åren har också pekat mot ett större antal begravningsgudstjänster i kyrkan. Från kyrkans sida har formuleringen förekommit att begravningen i kyrkorummet är mera helgiuten; här äger ju "hela livet" rum till skillnad från det särskilda begravningskapellet.⁵⁰ Vad som här kommer till uttryck är också kremationens "normalisering". Vid begravningsgudstjänstens avslutning står kistan kvar i rummet, vare sig nu detta är ett kyrkorum eller kapell. Det förekommer också att kistan som avslutning följs till bilen.

Vad bär då framtiden i sitt sköte? Sverige är idag betydligt mera mångkulturellt än tidigare. Allt färre träder in i Svenska kyrkan, och ett inte obetydligt antal medlemmar har valt att lämna den. För begravningsdel har skilsmässan mellan kyrka

FIGUR 13. Ceremoniplatsen på Berthåga kyrkogård i Uppsala, också kallad Trädkyrkan, är avsedd att fungera för alla typer av ceremonier och samlingar. Vid begravning står kistan på en stenhäll som skjuter ut i en åttkantig damm. Uterummet som invigdes 2001 är ritat av landskapsarkitekterna Nils Odén och Monica Sandberg. FOTO: Jonas Mertanen 2004.

och stat inte inneburit någon större förändring. Svenska kyrkan är liksom tidigare huvudman för begravningsverksamheten i landets flesta kommuner. Detta innebär att man ska underlätta för trosutövare som tillhör andra samfund att begrava enligt sin tro och sedvänja. Vidare har man skyldighet att inrätta för ändamålet lämpliga andaktsrum och begravningsplatser utan religiösa symboler.⁵¹ Viljan att tillgodose nya gruppers särskilda behov är påtaglig, liksom önskan att söka ge förutsättningar för möjligheterna att skapa personligt utformade begravingar.

Tanken med "Trädkyrkan" på Berthåga kyrkogård utanför Uppsala var att fungera som ett andligt och i alla bemärkelser *öppet* uterum för olika typer av ceremonier.⁵² Någon kyrka rör det sig inte om, utan om en ceremoniplats, och den stod klar för invigning våren 2001. Utöver begravingar talades om dop och bröllop, vanliga gudstjänster liksom mera profana högtider. Planformen är hämtad från Uppsala domkyrka. De yttre "väggarna" består av – ännu låga – bokhäckar och "pelarna" av spåda lindar. "Gångarna" är klädda med granit. "Mittskeppet" för fram till en åttkantig damm med altarliknande stenbord. I dammen finns en utskjutande häll, i storlek och utformning anpassad just för en kista. (Fig. 13.)

Ceremoniplatsen var del av ett större omdaningsprojekt som inleddes vid 1990-talets mitt av den endast trettio år gamla begravningsplatsen. Det hade visat sig att det storslaget öppna landskapet uppfattades som tomt och ödsligt. Gravmarken hade inte tagits i bruk i någon större omfattning.⁵³ För landskapsarkitekterna Nils Odén och Monica Sandberg var målsättningen att bryta ner den stora skalan. Genom biologisk mångfald och ekologiskt tänkande – fruktlundar, medicinalväxter, användandet av arbetshästar i stället för maskiner – tänktes kyrkogården bli mera "levande". Man ville också möjliggöra individuellt utformade ceremonier.

Inte någonstans tycks naturens tematik så konsekvent gestaltad som här. För omdaningsarbetet som helhet hade arkitekterna kontinuitet och kretslopp som ledord; de har talat om hur himlen och lövverket ska speglas i ceremoniplatsens damm. Tanken är också att brukarna ska kunna utforma platsen efter egna önskemål; som exempel har nämnts belysning i träden och möjlighet att ansluta musikanläggning.

Vid öppningsceremonin deltog där representanter från olika trossamfund, liksom en borgerlig begravningsförrättare. "Trädkyrkans" planerade användandet för i stort sett livets alla skeden kan ses som ett parallellt fenomen till den begravnings återkomst till kyrkorummet som skett under senare år i så mening att begravingen gärna placeras i livets större sammanhang. Tankarna går också till den tidigare nämnde Gustav Schlyter, som i sina visioner tänkte sig krematoriet som ett slags ceremoniellt allrum och döden som del av ett större flöde. Närmare 100 år senare kan kretsloppet som metafor sägas ha införlivats på ett mera allmänt eskatologiskt plan.

Vad man samtidigt måste konstatera är att utomhusbegravingen är så pass ovanlig idag att det har vuxit fram en romantik kring den. Annorlunda går det inte att förstå kistanordningens utformning i Berthåga: det krävs att åtminstone ett par av bärarna stiger ned i dammen. Men även om man bortser från de praktiska aspekterna måste nog frågan ändå ställas om "trädkyrkan" kan karakteriseras som ett öppet rum i konfessionell mening. Arkitekterna talar om olika "tolkningsmöjligheter", men planformen, kyrkobyggnadens, är entydig, liksom det utan tvivel altarliknande bordet. Framtiden får utvisa om en sådan här plats för alla typer av ceremonier kommer att användas. Än så länge förefaller behoven som denna plats skall svara mot mera tänkta än existerande. Även om projektet som sådant är unikt, visar det på ett karakteristiskt engagemang och intresse för frågan om en begraving mera i "vår tid".

Rum för avsked

Frågorna om neutralitet och det breda användandet handlar om så mycket mera än om bilder och symboler. Att man ska kunna ställa undan ett kors är givetvis en självklarhet. Tillgängligheten aktualiserar frågor av betydligt mera praktisk art. För det första kan de visserligen neutralt gestaltade rummen från de senaste åren helt enkelt vara för små: den breda uppslutningen i begravingen är en självklarhet för många grupper i det nya Sverige. Att använda kapellrum i anslutning till anläggning för kremation kan vara svårförenligt med en del kyrkors/konfessioners sedvänjor. Ytterligare ett exempel är den vikt som många lägger vid att begravingen äger rum så snart som möjligt efter dödsfal-

FIGUR 14. Ett av de två rum för visning, rituell tvagning och svepning som tillkom i samband med att uppförandet av en ny obduktionsbyggnad på Karolinska sjukhuset i Solna. Byggnaden togs i bruk 2002 med namnet Rum för avsked. Arkitekter White arkitekter genom Karl Alexandersson och TM konsulter genom Svante Blomqvist; inredning av Elise Juusela-Norberg, White arkitekter. FOTO: Emilie Karlsmo 2003.

let. Huvudmannen för begravningsverksamheten söker möta dessa olika behov.⁵⁴

I samband med uppförandet av en ny obduktionsbyggnad på Karolinska sjukhuset i Solna ordnades visningsrum där det också är möjligt med rituell tvagning av stoftet, ett viktigt inslag i den muslimska begravningen. (Fig. 14.) Arkitekter är White arkitekter genom Karl Alexandersson och TM konsult genom Svante Blomqvist.⁵⁵ Rummet

är kvadratisk och luftigt. Väggarna är vitputsade, golvet i marmor. Hörnfönster, liksom utskurna ur väggen, möjliggör utblickar. Högt upp finns små gluggliknande fönster. Centralt i rummet står ett lågt skåp. Det kan i sin placering uppfattas som altare, dock inte nödvändigtvis. I dess plana ovansida finns en skåra med sand som stearinljus kan stickas ned i, och innanför luckorna finns en musikanläggning. Golvbrunnen i golvet mitt är varken dold el-

ler särskilt markerad, den är självklar. Det var viktigt att rummet skulle fungera också för större följen; det är möblerat med få lösa stolar och genom att ett av hörnfönstren har försetts med en dörr är det möjligt att defilera *genom* rummet.

Rummets utformning svarar i alla enskildheter mot målsättningen att fungera för alla typer av brukare. Det har följaktligen varit av vikt att rummet inte heller kallas för kapell. Byggnaden togs i bruk våren 2002 och fick då namnet *Rum för avsked*. På sitt sätt sammanfattar också namnet den ambition och omsorg som har tagit sig så olika uttryck genom hela seklet att skapa tidsenliga och värdiga rum för begravning.

Att skriva ett förlopp

Att man i begravningskapellets arkitektur och konstnärliga utsmyckning kan se en exponent för skiftande formspråk och ideal är givet. Men några exempel på byggnadstypen hör samtidigt till de mest omskrivna miljöerna i svensk arkitekturhistoria, och därmed aktualiseras också frågan om urval; det vardagligt representativa kontra det unika. Historiken över ett lands arkitektur eller en specifik epok är vanligen en framställning där ”det viktigaste” finns med. Implicit finns antagandet om det estetiskt täta eller nyskapande verkets betydelse för den följande (form-)utvecklingen. Det är lätt att konstatera att flertalet begravningsmiljöer skiljer sig från Stockholms Skogskyrkogård, frågan är vad det betyder ... ”Min” konsthistoria utifrån begravningskapellets byggnadstyp skulle ge en betydligt mera brokig bild. Men som formhistoria skulle kanske denna vara mera rättvisande; varken vara rak eller entydig.

När man skriver en byggnadstyps historia blir det bredare urvalet en nödvändighet. Jag har velat förstå begravningskapellet både som företeelse och gestaltning. Den långa tidrymden – ett helt sekel – blir här till ytterligare fördel; den innebär att man kan följa hur begravningsakten, och uppfattningen om den, har förändrats. Det är inte heller i första hand formutvecklingen man vill förstå, utan förhållandet mellan *bruk* och *rum*. Bara i kapellets storlek kan man följa hur begravningen har blivit till en närmast privat angelägenhet. Man kan följa hur kremationens främmande gravskick innebar ett gestaltande också av det högst praktiska. Skiftet från

ett tämligen enhetligt Sverige till ett mångkulturellt är tydligt. Utsmyckningarna har genomgått täta förändringar: det tidiga seklets uppståndelseängel över altaret eller det diskreta dekorationsmåleriet har vid seklets slut ersatts av en textil med naturmotiv. Dessa senare ersatte de stämningmättade dova rummet med stark materialverkan från 1960-talet, vilket i sin tur hade följt 1930- och 40-talens ljusa pastorala fresker. Den estetiska inramningen har förändrats men rummets funktion är – ytterst – densamma.

Begravningskapellet som sådant *skulle* kunna ses som uttryck för hur döden under 1900-talet har ”skuffats undan”, men som vi har sett ägde ingalunda begravningen ”förr” rum i kyrkan utan ute på kyrkogården, och gemensamhetsriten gällde inte alla. Dessutom var det kyrkan som stod som byggherre, inte någon annan aktör som sökte bryta banden till församlingslivet.

Det kan likaså vara lätt att i Eldbegängelseföreningens engagemang se en vilja att liksom modernisera döden, att göra den mindre mörk. Fanns inte något av dödsförnekelse häri? Retoriken ger visst stöd: ljus och renande lågor ställdes mot jord, mörker och förruttelse. Men vad som framstår allra tydligast är *omsorgen*, såväl om den dödens stoft som om de anhöriga. Och här var Eldbegängelseföreningen inte ensam. Begravningen ger flerfaldiga exempel på hur modernitetens begreppspar omsorg och styrning fungerat som varandras förutsättning: för dem som förfasade sig över smaklöst bombastiska gravvårdar fanns också en oro för att de mindre bemedlade skulle lägga pengar på sådant de egentligen inte hade råd med. Talet om begravningshyenor, att praktfulla begravningar med stor uppslutning rentav kunde vara ovärdiga är ett annat exempel. Detta engagemang ägnat död och begravning kontrasterar onekligen mot bilden av 1900-talet som dödsförnekande. Att denna omsorg ändrat skepnad så ofta – i motiv och i åtbörder – visar på bara hur viktig det är, att söka anpassa avskedet till varje ny tid.

Emilie Karlsmo är fil. dr i konstvetenskap vid Uppsala universitet. Disputerade med avhandlingen *Rum för avsked*. Har undervisat vid Lärarhögskolan i Stockholm, Södertörns högskola, Uppsala universitet och Växjö universitet.

emilie.karlsmo@konstvet.uu.se

Noter

1. Drygt 70% av alla avlidna i Sverige kremeras. Detta genomsnitt måste givetvis ställas mot lokala förhållanden: i en del städer ligger andelen på över 90% medan jordbegravningen är vanlig på landsbygden.

Ett nytt gravskick medelst frystorkning har studerats de senaste åren, se Susanne Wiigh-Mäsak, "Av jord är du kommen – jord skall du åter varda", *Begravnings seder i förändring*, s. 124–132.
2. Fram till för några år sedan var uppfattningen om vår tids förhållande till döden som förnekande tämligen förhälskande. Etnologen Nils-Arvid Bringéus har i sin gedigna forskning ofta tagit sin utgångspunkt i gångna tiders seder och bruk; inte sällan framskyftar också en syn på vår egen tid som underlägsen och alienerad. Se exempelvis Nils-Arvid Bringéus, "Vår hållning till döden", *Dödens riter*, Stockholm 1994, s. 9–31. Genom att söka befria sig från hur det brukat vara, blir bilden en annan. Studier från 1900-talets slut satte bland annat fokus på hur de anhöriga upplevt dödsfallet och utformat begravningen. Vad som framträdde blev en meningsfullhet och rikedom som stod i stark kontrast till föreställningen om vår tid som dödsförnekande. Se exempelvis Lynn Åkesson, *Mellan levande och döda*, Stockholm 1997.
3. Se exempelvis *Kring begravningar i nutid: tre studier*, (red. Curt Dahlgren och Göran Gustafsson), Lunds universitet 2006. För begravningsannonser, se Curt Dahlgren, *När döden skiljer oss åt. Anonymitet och individualisering i dödsannonser 1945–1999*, Lunds universitet 2006.
4. Göran Gustafsson, *Begravnings sed på 1990-talet: material-redovisning och resultatöversikt*, Lund 2001. "Jordfästning" ersattes i 1986 års Kyrkohandbok av "begravningsgudstjänst". Genom denna förändring ville man understryka karaktären av gudstjänst. "Borgerlig" begravning är egentligen missvisande då det inte är frågan om någon civil samhällshandling såsom den borgerliga vigseln.
5. Nu gällande handbok ger andra förslag: mullpåkastningen kan ersättas av korstecken, och en alternativ överlåtelse lyder "Du gav honom livet. Tag emot honom i din frid och giv honom för Kristi skull en glädjeric uppståndelse." Förslagen utarbetades i enlighet med en vilja att göra ritualen mera hoppfullt. För Svenska kyrkans begravningsritual, se Carl Henrik Martling, *Svensk liturgihistoria*, Stockholm 1992.
6. Gustafsson 2001, s. 78–79. Det måste här påpekas att det inte finns någon motsvarande statistik för var begravningar enligt andra kyrkors och konfessioners begravningar, eller icke-konfessionella begravningar äger rum.
7. Uppskattningen om antalet begravningskapell (krematorier inberäknade) utgår från en förteckning över granskade ärenden vid Byggnadsstyrelsens kulturhistoriska byrå. I detta arkiv, vilket finns i ATA, finns handlingar och ritningar som granskats från 1920 till 1970-talets mitt. Uppgifter om förverkligade respektive avlysta eller rivna kapell är däremot svåråtkomliga. Till komplexiteten hör vidare begravningskapellen i institutionsbyggnader, särskilt i sjukhus. Uppgifter om i bruk varande krematorier redovisas årligen i *Kyrkogården*, Sveriges kyrkogårds- och krematorieförbundets tidskrift.
8. För begreppsförklaringar och idag gällande riktlinjer, se *Kyrkogårdens form av miljö: planering och vård av begravningsplatser och deras byggnader*, Stockholm 1991, s. 23–24; för begravningskapellens kyrkojuridiska status, se Carl Henrik Martling, *Fädernas kyrka och folkets: Svenska kyrkan i kyrkovetenskapligt perspektiv*, Stockholm 1992, s. 199–201.
9. Vid 1900-talets slut skedde drygt 5% av samtliga begravningar i enlighet med andra samfunds ordning, 1,5% var s.k. borgerliga begravningar; återstående var begravningsgudstjänster enligt Svenska kyrkans ordning, Göran Gustafsson, *Kyrksambeten i Svenska kyrkan 1990 med kommunuppgifter*, Uppsala 1990, s. 61. Beträffande den konfessionslösa begravningens plats kan kyrkorummet upplåtas efter beslut av kyrkorådet, men vanligen äger denna typ av begravning rum i begravningskapell eller i annan lokal, exempelvis Folkets hus.
10. Utöver Stockholm är också i Tranås den borgerliga kommunen huvudman för begravningsverksamheten.
11. De miljöer som i artikeln får illustrera begravningskapellens byggnadstyp genom seklet är samtliga hämtade från Emilie Karlsmo, *Rum för avsked*, (diss. Uppsala), Göteborg–Stockholm 2005; för Kalmar, se s. 107–108.
12. Det nya kapellet presenterades i *Barometern* 18/9 1911, Karlsmo ibid.
13. Göran Lindahl, *Grav och rum: svenskt gravskick från medeltiden till 1800-talets slut*, Stockholm 1969, s. 193–210.
14. Berndt Gustafsson, *Kyrkoliv och samhällsklass i Sverige omkring 1880*, Stockholm 1950, s. 133–166. För begravningen under 1800- och 1900-talen, se också Nils-Arvid Bringéus, *Livets högtider*, Stockholm 1987, s. 193–249.
15. Skillnaderna mellan stad och landsbygd är i detta avseende stora. På landsbygden har lördagsbegravningen varit det självklara under stor del under 1900-talet, medan begravningarna i de större städerna redan vid seklets början "spreds ut" under veckans alla dagar.
16. Det tidiga 1800-talets begravningsplats är föremål för Hedvig Schönbäck's kommande avhandling i konstvetenskap vid Uppsala universitet med titeln *Den stilla staden: ideal och verklighet på den svenska begravningsplatsen 1780–1830*.
17. Bringéus 1987, s. 279–280. Allmän begravning kan ha haft ett samband med det s.k. allmänna varvet, d.v.s. kyrkogårdens gemensamma gravområde, Eva Åhrén Snickare, *Döden, kroppen och moderniteten*, (diss. Linköping), Stockholm 2002, s. 149–150.
18. Birgitta Skarin Frykman, "Det skulle visas utåt att man hade lik i huset ... Om arbetarbegravningar i Göteborg vid sekelskiftet 1900", *Dödens riter*, Stockholm 1994, s. 93–101.
19. För den nya kyrkogårdskulturen och anläggandet av Stockholms Skogskyrkogård i denna kontext se Karlsmo 2005, s. 109–133. En samtida bild av idealen ges i Torsten Stubelius, "Kyrkogårdskonst", *Arkitektur* 1914/3, s. 35–43. För gravvårdar se Lena Johannesson, "Kyrkan runt kyrkan: om kyrkogårdens konst och kult", *Kyrka i bruk* (red. Gunnel Mörkfors, Anne Olsson), Linköping 1996, s. 263–286; Ture Ståmberg, "Gravvårdar under 75 år", *Kulturmiljövård* 1989/6, s. 15–19.
20. För Stockholms Skogskyrkogård se Caroline Constant, *The Woodland Cemetery*, Stockholm 1994; Bengt O.H. Johansson, *Tallum*, Stockholm 1996, se också Erik Gunnar Asplund, "Skogskapellet", *Arkitektur* 1921/7, s. 87–93.

21. Karlsmo 2005, s. 132–133; Harald Wadsjö, ”Sköns församlings begravningskapell i byn”, *Byggmästaren* 1927/6, s. 289–292.
22. Om betydelsen av danska Liselund från 1700-talets slut för Skogskapellet, se Johansson 1996, s. 61–61. För Wadsjös kapell i Skön, kan Vemdalens kyrka från 1700-talets slut ha verkat inspirerande; uppmättningsritningarna presenterades i *Arkitektur* 1910/4.
23. Avsnittet bygger på Karlsmo 2005, s. 73–95. Eva Åhrén Snickare fördjupar i sin avhandling i idéhistoria förståelsen av kremationens etablering Sverige mot bakgrund av modernisering och modernitet, Åhrén Snickare 2002, ssk s. 193–206, s. 218–219.
24. För förhållandet mellan Svenska eldbegängelseföreningen och kyrkan, se Bengt Enström, *Kyrkan och eldbegängelseföreningen i Sverige 1882–1962*, (diss. Lund), Stockholm 1964.
25. Förslaget till krematorium i Helsingborg presenterades i *Arkitektur* 1914/10. Efter det att Bengt O.H. Johansson och Ulf G. Johansson fäste uppmärksamheten på det icke-realiserade helsingborgsprojektet har det skrivits in i det svenska krematoriets byggnadshistoria. Sven Ivar Lind – medarbetare till Asplund och den arkitekt som i efterkrigstiden var tongivande inom området – nämner det dock inte alls i sin översikt, Sven Ivar Lind, ”Krematoriets typutveckling i Sverige”, *Ignis* 1957/5, s. 65–78. Se också Enström 1964, s. 137–162; Ulf G. Johansson, ”De första svenska krematorierna och deras förutsättningar”, *Konsthistorisk tidskrift* 1964/3–4, s. 117–126.
26. Det första krematoriet i Sverige, ett provisorium, uppfördes i Stockholm år 1887. Sedan följde Göteborg (1890), ett permanent i Stockholm (1909), Örebro (1921) och Helsingborg (1928). För krematoriet i Luleå, se Karlsmo 2005, s. 91–92.
27. För John Hanson se Oscar Övden, *Eldbegängelsens historia i Sverige*, Stockholm 1932, s. 238–240.
28. Kremeringstalet för hela landet låg 1936 på 4,5%; år 2000 69%, statistik från *Kyrkogården* 2003/3.
29. För Eldbegängelseföreningens råd till avdelningarna ute i landet, se exempelvis Kurt Jeanson, ”Några synpunkter vid planering av krematoriebygge”, *Ignis* 1932/4, s. 78–81; Oscar Övden, ”Bygg icke krematoriet på den gamla kyrkogården”, *Ignis* 1946/10, s. 142–143.
30. Avsnittet om krematoriet i Kalmar bygger på Karlsmo 2005, s. 138–140.
31. Avsnittet om krematoriet i Norrköping bygger på Karlsmo 2005, s. 35–39.
32. På 1960-talet ersattes fönsterglasat med glasmålningar i mättade färger; en förändring som kan förstås utifrån nya estetiska ideal för det sakrala rummet, men säkerligen hade det stundom alltför starka ljusflödet också upplevts besvärande.
33. Olle Hjortzberg, ”Vad jag eftersträvat med freskomålningen i Norrköpings krematorium”, *Ignis* 1938/12, s. 240–241.
34. Den under 1910-talet formulerade kyrkobyggnadstypen levde kvar in på 1930- och 40-talen med Lars Israel Wahlman som den store nestorn, och med arkitekter som Kurt Nordenskjöld och K. Martin Westerberg som representativa företrädare, se Anders Björkman, *Form, rörelse, ljus* (diss.), Umeå 2001, s. 15–31. Att krematoriet uppfattades som en betydligt mera aktuell och intressant byggnadsuppgift än 30- och 40-talens kyrkor framgår av Björn Linn, ”Kyrkorum i vår tid”, *Form* 1962/2, s. 71–78.
35. Kurt Jeanson, *Svenskt krematoriebygge*, Stockholm 1935. Bergsingenjören Jeanson svarade för Eldbegängelseföreningens tekniska delegation.
36. Klipp från *Falu-Kuriren* 13/9 1932, citerat i *Ignis* 1932/6, s. 120, återgivet i Karlsmo 2005, s. 144.
37. Se exempelvis Emma Övden, ”De svenska krematoriernas utrymmen”, *Ignis* 1938/1, s. 3–6; Oscar Övden, ”Eldbegängelsens mål och medel”, *Ignis* 1938/2, s. 26–31.
38. ”Begängelsefölje” är ett karakteristiskt exempel på hur Eldbegängelseföreningen sökte etablera en egen terminologi. Oscar Övden, ”Måste avslutningen av jordfästningsakten i ett krematorium markeras?”, *Ignis* 1940/1, s. 12–14.
39. Krematoriet i Sandviken invigt år 1935 och ritat av Lars Israel Wahlman, är ett av få svenska krematorier från de här åren i ett plan. Som avslutning på jordfästningen slöts ett par stora ”korportar” om kistan. Efter detta fördes kistan till den tekniska anläggningen, se Karlsmo 2005, s. 142–143.
40. Elma Övden 1938. Att Eldbegängelseföreningen fick genomslag vad gällde begravningskapellets och krematoriets rum och utrymmen, framgår i exempelvis *Handbok i kyrkogårdsvård*, (red. Else Dahl), Stockholm 1943, s. 180–189.
41. Karlsmo 2005, s. 94–95; Oscar Övden, ”Sveriges landsbygd och eldbegängelsen”, *Ignis* 1936/7, s. 132, s. 136–137.
42. Hilding Pleijel, *Jordfästning i stillhet*, Lund 1983. Se också Olov Hartman, ”Tro och kyrkokonst inför döden”, *Vår Lösen* 1962/3, s. 89–95.
43. Medelvärdet för antalet gudstjänstdeltagare i begravningsgudstjänst per stift 1971–2003 från Svenska kyrkans statistikdatabas. Religionssociologen Anders Bäckström visar i en studie utifrån 30 begravningsgudstjänster att en tredjedel av dem ägde rum ”i stillhet” med högst 15–20 deltagare, Anders Bäckström, *Den svenska begravningsleden*, Uppsala 1992, s. 27–28.
44. Bringéus 1987, s. 232–233.
45. Lindahls berömda ord kommer från en artikel om S:t Tomas kyrka i Vällingby, ritad av Peter Celsing. Formuleringen var delvis riktad mot Ulf Hård af Segerstads kritik mot samma kyrka och mot dem som efterfrågade ”sittvänliga kyrkor”. Inläggen i den debatt som följde om det nya kyrkobyggandet finns i *Kyrkan bygger*, Stockholm 1961.
46. För Olle Nymans mosaik i krematoriet i Södertälje, se Karlsmo 2005, s. 313–315.
47. Arkitekten Sven Ivar Lind hade stor betydelse för denna reduktionen av rumsligt gestaltade ceremonier i krematoriet; genom att komma bort från ”förskönande bortförklaringar” skulle begravningsens centrala ceremoni värnas, Sven Ivar Lind, ”Begravningsväsendets formspråk”, *Vår Lösen* 1962/4, s. 148–156. Se också *Föreskrifter och allmänna råd för planering av begravningsplatser och krematorier*, Stockholm 1977.
48. I *Ignis* diskuterades kombinerade anläggningar, som man ställde sig positiv till, Karlsmo 2005, s. 203–204. Se också Ragnar Stenberg, ”Eldbegängelsen, den kristna tron och den kyrkliga begravningsleden”, *Ignis* 1959/12, s. 183–187.
49. I samband med religionsfrihetslagen 1951 bildades *Förbundet för religionsfrihet*. Att informera om möjligheten att ordna borgerlig begravning var en av föreningens viktigaste frågor. I betänkandet inför Jordfästningslagen från år 1957 trycktes på vikten av att det begravningskapell uppfördes för att minska irritationsmomenten kring upplåtande av kyrka. I *Fri tanke*, förbundets organ, beklagades lokalfrågan. Författaren Per Fogelström har vittnat om att mot-

- ståndet från kyrkan var tämligen massivt. Karlsmo 2005, s. 67–68; Per Anders Fogelström, Ture Nerman, *Borgerlig begravning*, Stockholm 1962; *SOU* 1955:36, s. 23.
50. Anders Jarlert, "Kyrkans budskap – människans behov", *Dödens riter*, s. 189–194.
51. *SFS* 1999:306. För riktlinjer för det moderna begravningsskapellet, se *Kyrkogårdens form och miljö*, Stockholm s. 142–149.
52. Avsnittet om den nya ceremoniplatsen på Berthåga kyrkogård bygger på Karlsmo 2005, s. 233–235. Se också Nils Odén, Monica Sandberg, *Utbyggnaden av Berthåga kyr-*

kogård: beskrivning, Uppsala 1998.

53. Landskapsarkitekten Ulla Bodorff hade haft det uppländska jordbrukslandskapet för ögonen då hon gestaltade kyrkogården. Krematoriet med två kapellrum ritades av Kurt von Schmalensee och invigdes liksom kyrkogården år 1965.
54. Om de önskemål som nya grupper i dagens Sverige har för att kunna använda begravningsskapellet i enlighet med sina sedvänjor, se Karlsmo 2005, s. 68–70. Se också Gudmar Aneer, "Livet efter detta enligt islam", *Dödens riter* 1944, s. 139–143.
55. Karlsmo 2005, s. 235–237.

Käll- och litteraturförteckning

Otryckta källor

Svenska kyrkan: Svenska kyrkans statistikdatabas

Tryckta källor och litteratur

- Aneer, Gudmar, 1994, "Livet efter detta enligt islam", *Dödens riter*, (red. Kristina Söderpalm), (s. 139–143).
- Asplund, Erik Gunnar, 1921, "Skogskapellet", *Arkitektur* 1921/7, (s. 87–93).
- Björkman, Anders, 2001, *Form, rörelse, ljus: en studie över Johannes Olivegrens kyrkoarkitektur* (diss.), Umeå.
- Bringéus, Nils-Arvid, 1987, *Livets högtider*, Stockholm.
- Bringéus, Nils-Arvid, 1994, "Vår hållning till döden", *Dödens riter*, (red. Kristina Söderpalm), Stockholm, (s. 9–31).
- Bäckström, Anders, 1992, *Den svenska begravningsseden: några data i väntan på en undersökning*, Uppsala.
- Constant, Caroline, 1994, *The Woodland Cemetery: Toward a Spiritual Landscape: Erik Gunnar Asplund and Sigurd Lewerentz 1915–61*, Stockholm.
- Dahlgren, Curt, 2006, *När döden skiljer oss åt. Anonymitet och individualisering i dödsannonser 1945–1999*, Lunds universitet.
- Enström, Bengt, *Kyrkan och eldbegängelserörelsen i Sverige 1882–1962*, (diss. Uppsala), Biblioteca theologicae practicae 17, Lund 1964.
- Per Anders Fogelström, Ture Nerman, 1962, *Borgerlig begravning: en handledning*, Stockholm.
- Föreskrifter och allmänna råd för planering av begravningsplatser och krematorier: meddelande efter samråd med Riksantikvarieämbetet*, 1977, Stockholm.
- Gustafsson, Berndt, 1950, *Kyrkoliv och samhällsklass i Sverige omkring 1880: en kyrkohistorisk-sociologisk undersökning*, Samlingar och studier till svenska kyrkans historia 22, Stockholm.
- Gustafsson, Göran, 1990, *Kyrksamheten i Svenska kyrkan 1990 med kommunuppgifter*, Uppsala.
- , 2001, *Begravningssted på 1990-talet: materialredovisning och resultatöversikt*, Lund.
- Handbok i kyrkogårdsvård*, 1943, (red. Else Dahl), Stockholm.
- Hartman, Olov, 1962, "Tro och kyrkokonst inför döden", *Vår Lösen* 1962/3, (s. 89–95).

- Hjortberg, Olle, 1938, "Vad jag eftersträvat med freskomålningen i Norrköpings krematorium", *Ignis* 1938/12, (s. 240–241).
- Jarlert, Anders, 1994, "Kyrkans budskap – människans behov", *Dödens riter*, (red. Kristina Söderpalm), Stockholm, (s. 189–194).
- Jeanson, Kurt, 1932, "Några synpunkter vid planering av krematoriebygge", *Ignis* 1932/4, (s. 78–81).
- , 1935, *Svenskt krematoriebygge: önskemål och riktlinjer*, Stockholm.
- Johannesson, Lena, 1996, "Kyrkan runt kyrkan: om kyrkogårdens konst och kult", *Kyrka i bruk* (red. Gunnel Mörkfors, Anne Olsson), Linköping, (s. 263–286).
- Johansson, Bengt O.H., 1996, *Tallum: Gunnar Asplunds och Sigurd Lewerentz skogskyrkogård i Stockholm*, Stockholm.
- Johansson, Ulf G., 1964, "De första svenska krematorierna och deras förutsättningar", *Konsthistorisk tidskrift* 1964/3–4, (s. 117–126).
- Karlsmo, Emilie, 2005, *Rum för avsked: begravningsskapellets arkitektur och konstnärliga utsmyckning i 1900-talets Sverige*, (diss. Uppsala), Göteborg–Stockholm.
- Kring begravningar i nutid: tre studier*, 2006, (red. Curt Dahlgren och Göran Gustafsson), Lunds universitet.
- Kyrkan bygger: årsbok 1960–61, 1961*, Stockholm.
- Kyrkogården 2003/3*.
- Kyrkogårdens form av miljö: planering och vård av begravningsplatser och deras byggnader*, 1991, Stockholm: Boverket, Riksantikvarieämbetet, Svenska kyrkans kyrkogårdsdelegation.
- Lind, Sven Ivar, 1957, "Krematoriets typutveckling i Sverige", *Ignis* 1957/5, (s. 65–78).
- , 1962, "Begravningsväsendets formspråk", *Vår Lösen* 1962/4, (s. 148–156).
- Lindahl, Göran, 1969, *Grav och rum: svenskt gravskick från medeltiden till 1800-talets slut*, Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademiens handlingar, Antikvariska serien 21, Stockholm.
- Linn, Björn, 1962, "Kyrkorum i vår tid", *Form* 1962/2, (s. 71–78).
- Martling, Carl Henrik, 1992a, *Fädernas kyrka och folkets: Svenska kyrkan i kyrkovetenskapligt perspektiv*, Stockholm.
- , 1992b, *Svensk liturgihistoria*, Stockholm.
- Odén, Nils & Sandberg, Monica, 1998, *Utbyggnaden av Berthåga kyrkogård: beskrivning*, Uppsala.
- Pleijel, Hilding, 1983, *Jordfästning i stillhet: från samhällsstraff*

- till privatceremoni: en samhällshistorisk studie, Samlingar och studier till Svenska kyrkans historia 45, Lund.
- Stenberg, Ragnar, 1959, "Eldbegängelsen, den kristna tron och den kyrkliga begravningsseden", *Ignis* 1959/12, (s. 183-187).
- Skarin Frykman, Birgitta, 1994, "Det skulle visas utåt att man hade lik i huset ... Om arbetargravningar i Göteborg vid sekelskiftet 1900", *Dödens riter* (red. Kristina Söderpalm), Stockholm, (s. 93-101).
- SOU 1955:36: *Lag ang. jordfästning och gravsättning m.m.: betänkande med förslag*, 1955, Stockholm.
- SFS 1999:306.
- Stubelius, Torsten, (1914) "Kyrkogårdskonst", *Arkitektur* 1914/3, (s. 35-43).
- Stämberg, Ture, 1989, "Gravårdar under 75 år", *Kulturmiljö-vård* 1989/6, (s. 15-19).
- Wadsjö, Harald, 1927, "Sköns församlings begravningskapell i byn", *Byggmästaren* 1927/6, (s. 289-292).
- Wiigh-Mäsak, Susanne, 2005, "Av jord är du kommen - jord skall du åter vardla", *Begravnings seder i förändring: Småländska kulturbilder 2005*, Jönköpings läns museum 2005 (s. 124-132).
- Åhrén Snickare, Eva, 2002, *Döden, kroppen och moderniteten*, (diss. Linköping), Stockholm.
- Åkesson, Lynn, 1997, *Mellan levande och döda: föreställningar om kropp och ritual*, Stockholm.
- Övden, Emma, 1938, "De svenska krematoriernas utrymmen", *Ignis* 1938/1, (s. 3-6).
- Övden, Oscar, 1932, *Eldbegängelsens historia i Sverige: fem årtionden svensk eldbegängelserörelse 1882 31/5 1932 utgiven på uppdrag av Svenska eldbegängelseförening*, Stockholm.
- , 1936. "Sveriges landsbygd och eldbegängelsen", *Ignis* 1936/7, (s. 132, s. 136-137).
- , 1938, "Eldbegängelsens mål och medel", *Ignis* 1938/2, (s. 26-31).
- , 1940, "Måste avslutningen av jordfästningsakten i ett krematorium markeras?", *Ignis* 1940/1, (s. 12-14).
- , 1946, "Bygg icke krematoriet på den gamla kyrkogården", *Ignis* 1946/10, (s. 142-143).

The funeral chapel as a ceremonial room in 20th century Sweden

By Emilie Karlsmo

Summary

Funeral practices in Sweden have changed greatly in the past century. The setting for a funeral nowadays is the church or a special chapel and not, as used to be the case, the graveside after Sunday service. The funeral has become virtually a private matter for the immediate circle of friends and family and a weekday occasion. Funeral practice, moreover, has shifted from inhumation to, predominantly, cremation. The crematorium is a funeral chapel with technical facilities for cremation. Only in one respect is there a striking element of continuity: almost nine out of every ten funerals today are conducted according to the rites of the Church of Sweden. Most funerals nowadays, it is true, take place in church, and the funeral chapel is used for three funerals in every ten. Even so, the funeral chapel as a type of building illustrates a number of aspects of 20th century funeral practices, such as modernity, secularisation and the move towards a multicultural society.

The purpose-building of funeral chapels was prompted by the establishment of special burial grounds outside the expanding towns and cities, a change that set in during the 19th century. In and around 1900, the establishment of a burial ground also included the erection of a special building for the funeral ceremony. Often this building resembles a small country church, with a steep-pitched saddleback roof and whitewashed walls. The basement includes a chapel of rest or the equivalent, the chapel itself is well-appointed, complete with altar, pews and organ.

At the onset of the 20th century the new practice of cremation had for some time been advocated on grounds of hygiene and land-saving, but also backed up with notions of a brighter view of death. Sweden's first few crematoria had been built by the Swedish Cremation Society, as a result of whose successful canvassing of public opinion, more and more crematoria from the 1930s onwards

were commissioned by the Church of Sweden. A number of spaces and functions were devised in the process of launching the new practice. In Norrköping (1938) the progress of the “coffin” can be followed from reception chapel to urn collection. The funeral ceremony ended with the coffin being lowered “into light”, the descending catafalque being fitted with concealed floodlighting. These rather spectacular features, as they strike us nowadays, are to be taken as a means of communicating the new funeral practice. Many architects in the 1960s found them unnecessarily dramatic, but they were not infrequently called for by the church client.

The Freedom of Religion Act, passed in 1951, made it easier for relatives to make funerals “non-denominational”. In recent decades the serviceability of the funeral chapel to all comers has become a stipulation. The crucifix can be easily removed, the altar, if there is one, can also be seen as a ta-

ble. In the search for symbolism shows a striking recourse to nature. Decorations include landscapes and seascapes, or else the actual view through a window. Despite the separation of Church and State, in most Swedish municipalities the Church of Sweden is still in charge of funeral activities. The room for the funeral is of course a matter for symbolism, but perhaps still more a question of practical considerations, such as the ritual washing included in Moslem funerary rites. Concern with the differing needs of new groups in the community is very much in evidence.

The funeral chapel indicates an affirmation of death and funerals which starkly contrasts to the notion of the 20th century as death-denying. The constantly changing guise of this care and concern merely shows how leave-taking has endeavoured to move with the times. To every age its funeral.

Kyrkogårdsestetik och ceremonier

av Catharina Nolin

KYRKOGRÅDEN KOMMER VI ALLA förr eller senare i kontakt med. Hit går vi för att besöka och sköta om familjemedlemmars gravar eller för att se märkliga gravmonument och kända personers gravar. Många kyrkogårdar betraktas idag som kulturhistoriskt värdefulla miljöer, som Kensal Green och Highgate i London, Assistens kirkegård i Köpenhamn och Skogskyrkogården i Stockholm. Några fungerar också som vilken park som helst där folk promenerar och solar. Oavsett hur våra kyrkogårdar ser ut idag och hur vi använder dem, så är de resultat dels av lagar och förordningar, dels av skiftande ideologier och estetiska tankegångar.

1900-talets första decennier är kanske den hittills mest dynamiska period när det gäller de svenska kyrkogårdarna. Mycket har också skrivits om denna tid och tonvikten har som regel legat på reformeringen av begravningsformen, alltså införandet av kremering, och på tillkomsten av skogskyrkogårdar i Sverige.¹ Det var emellertid så mycket mer än kremering som stod på förändringsivrarnas agenda och den estetiska rörelse som eftersträvade förändringar såg inte ensidigt till skogskyrkogården som form, även ett flertal andra kyrkogårdstyper etablerades. I denna artikel vill jag peka på några av den tidens tendenser och förslag till förändringar.

Reformsträvan och tillbakablickande

Begravningsplatserna var alltså omdebatterade och uppmärksammade vid 1900-talets början. Ett av de uppenbara skälen till detta var att det växande invånarantalet i många av landets städer från 1800-talets senare del ledde till fler gravsättningar och att allt större markområden behövde avsättas för begravningsplatser. Ofta var det svårt att finna lämpliga områden i närheten av städerna vilket i

sin tur ledde till längre resor för de anhöriga. Det gällde också att utnyttja marken så effektivt som möjligt. Ett sätt att lösa platsbristen och behovet av stora markområden var att övergå till kremering. Svenska likbränningsföreningen som hade grundats 1882 arbetade för att få till stånd krematorier i landet. 1887 kunde man inviga Sveriges första krematorium, en provisorisk ugn vid den 1827 invigda Norra kyrkogården i Stockholm, som 1909 ersattes av en permanent ugn.² Sveriges andra krematorium ritades av Hans Hedlund och invigdes på Östra begravningsplatsen i Göteborg 1890. Därefter dröjde det till 1921 innan något nytt krematorium tillkom i landet, denna gång i Örebro. Andra praktiska skäl som framhävdes var att jordgravarna med kremering skulle bli färre och då behövde man inte heller göra så många sår i begravningsplatserna i form av ständigt nygrävda gravar. En annan aspekt var den estetiska. De befintliga kyrkogårdarna beskrevs som tröstlösa, fula och oorganiserade, platser som undantagslöst kunde utformas på ett vackrare och bättre sätt. Torsten Stubelius tog Norra kyrkogården i Stockholm som exempel:

”En stämmingslös öde stenöken, utan rumsbegränsning. Ändlösa schackbrädsindelade fält, som till och med lida brist på träd och skylande planteringar. Öfverallt dessa fula kistliknande grafkullar, som störa sinnet, som väcka en känsla af att den döde ligger därinne, ofvan jord, föga skyddad af lösa torfvor. Det är sparsamt med gräsmattor, som åtminstone i någon mån kunde förmedla öfvergången med naturen; mest står marken lika tröstlöst jordsvart som de höga polerade granitvårdar, hvilka öfverallt bryta och irritera landskapets linjer, fritt mot luften som de alltid stå. Det finns knappt ett monument med vacker form och vacker inskrift, få i lämpligt material, inga som lämpats för terrängen än mindre efter monumenten bredvid.

Råast verka själva vårdarna, alla dessa obelisker, afbrutna kolonner och träkorsformer i svart polerad granit, och nu som sista modet de på ena sidan polerade bautastenarna. Värst är kanske den hvita marmorn.”³

Det låg sålunda även starkt värderande åsikter bakom kraven på förnyelse av kyrkogårdskonsten. En del av intresset för kyrkogårdarnas utformning kan spåras i det allmänna sökandet bakåt i tiden, sökandet efter något annat än det som hade tillkommit i slutet av 1800-talet och som präglade stadsmiljöerna i början av 1900-talet. Det är allom bekant att arkitekter och kulturhistoriker från omkring sekelskiftet 1900 riktade stark kritik mot den stilarkitektur som hade dominerat byggandet under framför allt 1800-talets andra hälft. Även tidens hortikulturellt inriktade parker kritiserades hårt. Men om man tittade tillbaka till 1800-talets början så fanns där något värt att uppmärksamma och kanske även ta utgångspunkt i, nämligen de kyrkogårdar som till följd av nya förordningar anlades i städernas utkanter. Då liksom i början av 1900-talet var det städernas växande invånarantal och hygieniska ställningstaganden som låg bakom

kraven på förändringar. Några av de första kyrkogårdarna, som de i Växjö och Linköping, utarbetades av en av introduktörerna av landskapsparken, Fredrik Magnus Piper.⁴ Tanken var inte i första hand att nya kyrkogårdar skulle se ut som dem som tillkommit i början av 1800-talet, utan att man skulle utgå från ett likartat estetiskt tänkande. Tillbakablickandet var endast en mindre del av denna rörelse; först och främst var den framåtblickande och en del av moderniteten.

Inom trädgårdskonsten hade redan i slutet av 1800-talet den så kallade naturparken blivit ett hylat ideal, vilket bland annat märks i offentliga parker som Slottsparken i Malmö, Jönköpings stadspark och Tantolunden i Stockholm.⁵ Nu började denna parksyn även vinna insteg vid gestaltningen av kyrkogårdar, vilket också öppnade för införandet av skogskyrkogårdar. Från 1900-talets början kan man även se ett ökat intresse för den arkitektoniskt gestaltade trädgården, vilket också visar sig i kyrkogårdskonsten. Från 1910-talet började allt fler av landets ledande arkitekter att engagera sig i kyrkogårdsfrågan. Intresset från arkitekternas sida märks inte minst på bidragen till de arkitekttävling-

FIGUR 1. Gravarna på Norra kyrkogården i Stockholm representerade för många arkitekter i början av 1900-talet det dåliga exemplet. Harald Wadsjö använde i sin artikel "Våra kyrkogårdar" i Tidskrift för hembygdsvärd 1922 detta fotografi för att illustrera sina tankegångar. FOTO: Harald Wadsjö. Reprofoto Jessica Lund/Kungl. biblioteket.

ar som anordnades. Det var förvisso prestigefyllt att delta i tävlingar, men här känner man också igen tendensen från trädgårdskonsten i stort; ett flertal arkitekter ville under 1900-talets första decennier gärna positionera sig gentemot trädgårdsmästare och ingenjörer och även arbeta med att gestalta till exempel villaträdgårdar och offentliga parker.

Reformsträvare inom kyrkogårdsområdet utgjorde en liten grupp personer med likartad syn på många av de då aktuella frågorna. Gemensamt för dem var att de hade tagit intryck av utvecklingen i framför allt Tyskland, antingen genom självsyn eller genom tyska tidskrifter och publikationer. En av de mest uppmärksammade nydanande tyska kyrkogårdar, som ofta refereras till, var Friedhof Ohlsdorf vid Hamburg som arkitekten Johan Wilhelm Cordes anlade efter amerikanska förebilder och som invigdes 1877. En annan – och troligen mera epokgörande – var Münchener Waldfriedhof som arkitekten Hans Grässel anlade 1904–1907.⁶ I denna skogskyrkogård utgjordes stommen av en huvudväg och två ringgator kring vilka övriga delar av begravningsplatsen utformades. Grässel är idag tämligen okänd i Sverige, men han hade genom sin skrift *Über Friedhofanlagen und Grabdenkmale* inflytande även över utvecklingen här i landet. Arkitekten Torsten Stubelius hämtade till exempel långa stycken från denna skrift till sin artikel ”Kyrkogårdskonst” i *Arkitektur* 1914.⁷

Utöver de artiklar och meddelanden som publicerades av Svenska likbränningsföreningen från 1880-talet var stadsombudsmannen Gustav Schlyter i Helsingborg en av de första som skrev om kremation och kyrkogårdar. I artikeln ”Våra kyrkogårdars ersättande med kommunala krematorier. En aktuell kommunpolitisk fråga” publicerad i *Svenska stadsförbundets tidskrift* 1912 lade han ut texten om detta ämne som han betraktade som så angeläget för alla svenska kommuner.⁸ Han hade också av Torsten Stubelius och Sigurd Lewerentz beställt ett uppseendeväckande förslag till krematorium för samma stad, som även presenterades på Baltiska utställningen 1914.⁹ Schlyter ägnade sig huvudsakligen åt de ekonomiska fördelarna med kremation, men snart följde en rad andra texter i vilka ett estetiskt ställningstagande dominerade. Torsten Stubelius inledde sin artikel med att nostalgiskt prisa det tidiga 1800-talets kyrkogårdar för att därefter, som vi redan sett, övergå till att ond göra

sig över de nutida. Den sista delen av sin artikel ägnade han åt konkreta förslag till hur kyrkogårdar skulle kunna utformas på bästa vis. Han menade att man inte skulle krångla till det genom att dra vägarna så att de fick ”onödiga kurvor”, nej ”tänk på att en snörrät allé med en byggnad i bakgrunden kan vara av präktig verkan”.¹⁰ Stubelius ägnade liksom så många andra stort utrymme åt de enskilda gravarna, men behandlade däremot inte ceremonierna vid graven, även om han ansåg att dessa var nog så viktiga.¹¹

Gustaf Améen skrev i artikeln ”Begravningsplatsers ordnande” i *Svenska kommunaltekniska föreningens handlingar* 1917 om den övergripande gestaltningen: ”Å en välordnad begravningsplats kräves goda rediga huvudtrafikleder, till vilka sluta sig mindre vägar omgivande lagom stora kvarter av skiftande karaktär. Det behöves även öppna platser, som kunna mottaga större folksamlingar, såväl som allmänna planteringar med fredade viloplats för trötta vandrare, platser för monumentala minnesstoder, brunnar o.d.”¹² Améen såg alltså för sig att kyrkogården inte enbart var de dödas viloplats utan även skulle kunna användas som promenadplats. Även Erik Linder uppehöll sig i artikeln ”Kyrkogårdskonstens renässans” i *Svenska stadsförbundets tidskrift* 1917 kring betydelsen av ordning och systematisering: ”Vägsystemet bör, särskilt på större kyrkogårdar, anläggas främst med hänsyn till orienteringens underlättande. En eller två varandra korsande huvudvägar, som utan större vindlingar leda mot någon central plats med gravkapell eller krematorium, samt en eller flera koncentrisk ringvägar med smalare utlöpare till gravkvarteren, torde vara tillräckligt.”¹³ När Améen och Lind skrev detta var redan det praktiska arbetet utifrån dessa principer i full gång, och man kan sålunda se hur teori och praktik gick hand i hand.

Den flitigaste författaren inom området var utan tvekan arkitekten Harald Wadsjö. Hans första verk var boken *Kyrkogårdskonst* som gavs ut av Arkitekturminnesföreningen 1917. Därefter följde artiklar som ”Våra kyrkogårdar” i *Tidskrift för hembygds-vård* 1922 och ”Kyrkogårdskultur” i *Lustgården* 1927. Även för Wadsjö var historien, alltså äldre kyrkogårdar, en väg till framtiden. I likhet med Stubelius uppehöll han sig också i hög utsträckning kring utformningen av de enskilda gravarna och gravkvarteren. Därtill kommer att han presente-

rade egna kyrkogårdsprojekt i *Arkitektur*. Wadsjö skiljer sig från Améen och Lind genom att vara både ideolog och gestaltare.

Artiklar och böcker om begravningsplatser fortsatte att ges ut under 1920-talet, vilket visar hur angeläget ämnet var. Ett flertal nya kyrkogårdar och tävlingsprojekt presenterades under 1910- och 1920-talen också i *Arkitektur* respektive *Byggmästaren*. På Jubileumsutställningen i Göteborg 1923 ingick även en specialutställning om kyrkogårdar, i vilken huvudsakligen nyanlagda eller planerade sådana presenterades. Utställningen visade ett betydligt bredare spektrum av kyrkogårdar än vad som vanligen har presenterats i nyare forskning, här fanns både skogskyrkogårdar och stramt arkitektoniska kyrkogårdar. Till det som ställdes ut hörde generalplaner och fotografier över Skogskyrkogården i Stockholm och Östra kyrkogården i Malmö, liksom förslag till utvidgningar av Rättviks kyrkogård av Lars Israel Wahlman och Solna kyrkogård av Ester Claesson.¹⁴ Jag skall återkomma till några av dessa förslag längre fram.

Det var en sak att i skrift komma med förslag till hur en begravningsplats skulle gestaltas, en annan att i praktiken utföra detta. Skogskyrkogården

i Stockholm är idag utan tvekan den mest uppmärksammade av svenska kyrkogårdar, och dess position som nydanade verk är oomtvistad. Men det tillkom även många andra begravningsplatser under 1910- och 1920-talen i vilka samma nya tankar och ideal är tydliga, men som idag är mindre kända. De flesta var betydligt mindre än Skogskyrkogården. En del tillkom alltså efter tävlingar, men flertalet anlades av en för ändamålet särskilt utsedd arkitekt eller trädgårdsarkitekt. En hel del utgjorde utvidgningar av äldre kyrkogårdar, andra var helt nyanlagda. Alla var inte skogskyrkogårdar, flera var snarare strängt arkitektoniska till formen, andra utgjorde ett slags blandform.

En viktig del i reformarbetet var att skapa en speciell kyrkogårdsstämning, avpassad för både äldre traditioner och nya seder och bruk. Hur gjorde då arkitekterna för att kyrkogårdarna skulle kunna fungera i samklang med de nya ceremonierna? I de tidigare refererade texterna sägs som redan nämnts mycket litet om hur dessa ceremonier skulle fungera i praktiken och hur de skulle infogas i kyrkogårdsmiljöerna. Tack vare de kyrkogårdar som anlades under 1900-talets första decennier kan vi få en uppfattning om hur resultatet blev.

FIGUR 2. Parti av den utvidgning av Rättviks kyrkogård som Lars Israel Wahlman ansvarade för i början av 1920-talet. I förgrunden syns enkla gravmonument placerade direkt i gräsmattan utan några gränser mellan gravarna, i bakgrunden den trädkantade processionsvägen. FOTO: Catharina Nolin 2001.

Begravningens form

Men innan jag går in på de kyrkogårdar som tillkom i början av 1900-talet vill jag ge en tillbakablick till hur begravingar kunde gå till dessförinnan. Den är baserad på den redogörelse Emilie Karlsmo ger i sin avhandling *Rum för avsked. Begravningskapellets arkitektur och konstnärliga utsmyckning i 1900-talets Sverige* (2005). Karlsmo visar mycket tydligt hur begravningsstederna under 1800-talet dels skiftade beroende på klasstillhörighet och lokala traditioner, dels förändrades över tid och med tillkomst bland annat av särskilda begravningskapell. Det vanliga under 1800-talet var att begravingen ägde rum på kyrkogården före söndagens högmässa. Eftersom den döde fanns i hemmet fram till begravingen var det härifrån som processionen med kistan utgick. Under vägen till kyrkogården kunde fler och fler personer ansluta till begravingståget. Vid kyrkogården väntade prästen och klockaren som ledde foljet fram till graven, eller gravarna. Det var nämligen inte ovanligt att flera personer skulle begravas samtidigt. Sedan kistorna hade sänkts i gravarna och prästen hade vikt de döda följde högmässa och likpredikan inne i kyrkan. Likpredikan, som blev allt ovanligare ju längre 1800-talet led, innehöll också en levnadsteckning över den döde.¹⁵

Detta väl inarbetade begravningsmönster började brytas upp under 1800-talet, först genom att begravingen förlades till en tidpunkt efter högmässan, därefter till en annan veckodag, vanligen lördagen. De första att ta till sig av denna förändring var det högre samhällsskiktet, därefter följde städernas borgerskap och snart även ett högre samhällsskikt på landsbygden. Men detta var bara början på en rad förändringar. Snart flyttade begravingarna in i kyrkan eller till ett särskilt begravningskapell, och här visade sig klasskillnaderna mycket tydligt. Även i detta fall gick städerna i spetsen, från 1870-talet följt av församlingar på landsbygden. Karlsmo kopplar denna förändring delvis till att kyrkorna vid denna tid började värmas upp, det var till en början också vintertid som jordfästningarna ägde rum inomhus. Till sammanhanget hör att det ännu under 1800-talet var vanligt att både dop och vigslar ägde rum i hemmet eller i prästgården. Det var alltså ingen självklarhet att kyrkan skulle användas för dessa ceremonier. Begravingen i kyrkan var förknippad med kostnader, vil-

ket naturligtvis tydliggjorde klasskillnaderna. Som Karlsmo visar var det inte ovanligt att en torparens jordfästning ägde rum vid graven, en lantbrukares i vapenhuset, hemmansägarens i mittgången och den från ett högre samhällsskikt vid altarringen. Även ståten kring begravingen varierade med klasstillhörighet.¹⁶ De ovan beskrivna förändringarna ägde inte rum samtidigt över hela landet, Emilie Karlsmo klarlägger den komplexitet som var förknippad med begravningsceremonierna. I vissa delar av landet och särskilt på landsbygden levde de äldre traditionerna kvar långt in på 1900-talet.¹⁷

I och med tillkomsten av de nya kyrkogårdarna utanför städerna och så småningom särskilda begravningskapell och att begravingarna alltså sakta men säkert skildes från söndagens högmässa öppnade sig möjligheten – eller till och med nödvändigheten – att göra dessa till självständiga manifestationer med egna ritualer. Begravningsakten utvecklades nu till en social manifestation med sång- och musikslag, kransnedläggning och fanborg av fackföreningar och studentnationer samt efterföljande referat i dagstidningarna.¹⁸ Detta förutsatte värdighet och högtidlighet. Här kommer processionsvägarna, ceremoniplatserna och gravkapellen in i bilden. Redan vid entrén skulle den som närmade sig kyrkogården känna att han eller hon var på väg till en särskild plats, en plats att minnas och sörja. Begravningsfoljet skulle kunna göra en värdig entré, kanske följa kistan längs en processionsväg som antingen förde till den kyrka eller det begravningskapell där jordfästningen skulle äga rum eller till en ceremoniplats om det skulle vara en friluftsbegraving. Här ser man alltså en tendens till att på nytt flytta ut begravingarna från kyrkan till kyrkogården. Hur ofta begravingarna har följt detta mönster är dock svårt att få en klar bild av och det förekommer så gott som aldrig idag. Ett annat alternativ var att kistan redan fanns på plats i till exempel ett kapell och att begravningsgästerna såg den först då. Detta är också helt dominerande idag. Det ansågs nödvändigt att separera transportfordon, som likbilar, från de sörjande, därför anlades utöver processionsvägarna även särskilda transport- och bilvägar.¹⁹ Till Stockholms Skogskyrkogård planerade man att frakta likkistorna på spårvagn. Efter begravningsakten kunde de anhöriga och gästerna följa kistan till

graven, om det var jordbegravning. De raka vägarna med eller utan slutmål i en ceremoniplats eller ett kapell var också ett sätt att organisera begravningsplatsen, att göra den lättöverskådlig och välordnad, precis så som efterfrågades av Gustaf Améen och Erik Linder.

Det ceremoniella eller formella i ritualerna kring begravningsakterna kunde ställas mot den privata sfären för de sörjande vid de enskilda gravarna. Det gällde bland annat att ordna för de sörjandes integritet vid gravarna. Ett sätt att lösa detta var att se till att processionsvägar inte inkräktade på gravkvarteren. Här kunde häckar och buskar fungera som avskärmare, så att man från en processionsväg inte kunde se direkt in till intilliggande gravkvarter. Harald Wadsjö exemplifierade i artikeln ”Kyrkogårdskultur” i *Lustgården* 1927 med processionsvägar vid den protestantiska kyrkogården i Rom och Assistens kirkegård i Köpenhamn.²⁰

Arkitekttävlingen som idégivande kraft

Tävlingsprogram och presentationer av tävlingsresultaten visar vad beställarna ville ha, vad de ansåg var väsentligt att ta fasta på och i vilken utsträckning de hade tagit till sig av nya idéer. Tävlingsarnas jurymedlemmar hade genom sina val stora möjligheter att påverka utvecklingen. I tävlingsprogrammen till de fyra tävlingar som hölls om kyrkogårdar under 1910- och 1920-talen ingick ceremoniplatser och processionsvägar som självklara inslag.²¹ Man kan naturligtvis fråga sig om de hade blivit etablerade så fort om det inte hade framställts önskemål om dem i tävlingsprogrammen. Det tycks dock inte som om tävlingarna spelade någon roll i detta avseende, de var alltför få till antalet. För trots att det skrevs så pass litet om ceremoniplatser, processionsvägar och honnörsgårdar förefaller de mycket tidigt ha blivit etablerade beståndsdelar i de nya kyrkogårdarna, och redan under 1910-talet finner man dem även på kyrkogårdar som tillkommit utan någon tävling. Däremot har mycket litet skrivits om hur dessa inslag var tänkta att fungera i praktiken. Genom att studera några av de kyrkogårdar som tillkom under den aktuella tiden kan man se vilka typer som utkristalliserades.

Mycket har skrivits om tävlingen om Stockholms Skogskyrkogård 1914–1915, om Gunnar Asplunds

och Sigurd Lewerentz vinnande förslag och deras mångåriga arbete med begravningsplatsen. Men flera av de andra tävlingsbidragen är också värda att studera mera ingående, särskilt vad det gäller ceremoniplatser och processionsvägar, för redan här finner vi början till en etablerad form. I tävlingsprogrammet angavs vad som skulle ingå, såsom begravningskapell och krematorium, mönstergravplats och expeditionsbyggnad, men också för tiden nya inslag som ceremoniplatser och processionsvägar: ”En större plats för avhållande av begravningsceremonier under bar himmel samt en plats för monument, ägnat de dödas minne”.²² Ett exempel är Ester Claessons och Harald Wadsjös bidrag med vilket de erhöll tredje pris i tävlingen.²³ Trädgårdsarkitekten Ester Claesson hade vid tiden för tävlingen nyligen kommit hem efter flera års studier i Tyskland, först hos Joseph Maria Olbrich och därefter hos Paul Schultze-Naumburg, och man kan förutsätta att hon var väl insatt i den senaste utvecklingen inom den tyska kyrkogårdskonsten. Harald Wadsjö var som ovan nämnts en av de mest engagerade i frågan i Sverige. Till skillnad från Lewerentz och Asplund föreslog de att delar av tallskogen skulle tas bort och delvis ersättas med lövträdsplanteringar. Det kan tyckas att de därigenom avvek från vad som angavs i tävlingsprogrammet, men på så sätt kunde de åstadkomma en stram kyrkogård med tydliga konturer. Det mest spektakulära i Claessons och Wadsjös tävlingsförslag var en monumental ”Ehrenfriedhof”, alltså en hederskyrkogård. Denna ärans boning i flera nivåer var tänkt som en byggnad av närmast antikt slag formad av höga klippta häckar. Hederskyrkogården har i detta förslag fått en central placering, likt en station på väg från huvudentrén till det klassiserande gravkapellet.

Även Carl Nilsson och Karl Samuelsson som erhöll andra pris i tävlingen hade infogat en cirkulär kraftfull ceremoniplats ungefär mitt i kyrkogården. Här var dock inte de vägar som ledde fram till ceremoniplatsen lika pregnanta.²⁴ Flera av tävlingsbidragen innehöll för övrigt inslag som gav associationer till antik arkitektur. En ceremoniplats som till formen erinrar om Claessons och Wadsjös ”Ehrenfriedhof” gjorde Sven Markelius i början av 1920-talet till Simrishamns kyrkogård. Den högt belägna kyrkogården med utsikt över Östersjön anknyter med sina häckomgivna gravkvarter till äldre

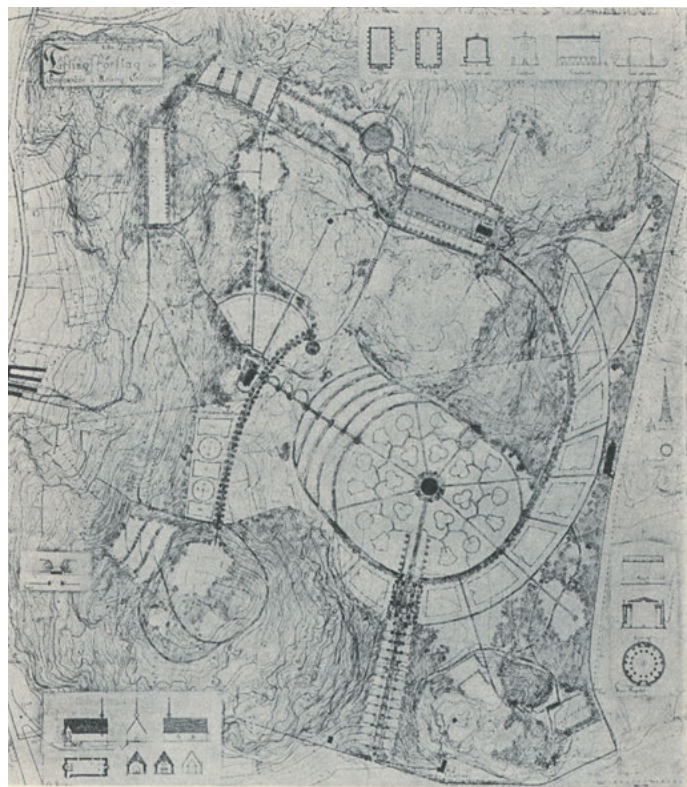
skånska kyrkogårdar. Ceremoniplatsen är förlagd till kyrkogårdens högsta punkt och vägen dit har fått en spänningsfylld och stegrande verkan vilket förstärks av häckarna som kantar vägen fram till ceremoniplatsen. De höga häckarna gör att friluftsbegravningar och andra ceremonier i anslutning till begravingar försiggår i ett slutet rum, medan kyrkogårdens läge å andra sidan gör att ceremoniplatsen utgör ett blickfång för omgivningarna.

Tävlingen om Skogskyrkogården följdes snart av en tävling om Östra begravningsplatsen i Malmö 1916. Enligt prisnämnden hade endast ett fåtal av de 27 tävlande lyckats lösa uppgiften med avseende på platsens säregna karaktär och de riktlinjer som framgick av tävlingsprogrammet. Hit hörde en ”värdig kyrkogårdskaraktär”, samt liksom i Stockholm att planen skulle vara klar och lätt att orientera sig efter och möjlig att genomföra utan några större förändringar i den befintliga terrängen. Den naturliga monumentaliteten i detta skånska jordbrukslandskap skulle alltså utgöra grunden för kyrkogården och gärna ytterligare förstärkas. Trots att tävlingsprogrammet uppmanade till ”kyrkogårdskaraktär” utgjorde många av förslagen det juryn kallade ”begravningsparkanläggningar”, det vill säga man försökte göra den vackert ondulerade slättmarken till skogsmark eller park istället för att ta tillvara dess inneboende karaktär. Det ställdes också stora krav på de tävlande att kunna utföra arbetet på en hög konstnärlig nivå. Prisnämndens kommentarer visar att det inte räckte med ett tävlingsprogram för att få de förslag man önskade. Det skall dock tilläggas att önskemålen om ceremoniplats och processionsväg hade uppnåtts i mycket högre utsträckning.

Sigurd Lewerentz vinnande förslag ”Ås” var ett av de få som ansågs uppfylla de uppställda kraven. Under åren närmast efter tävlingen vidareutvecklade Lewerentz sitt förslag, och en av de bevarade översiktsplanerna visar bland annat en gravgata

som mycket medvetet anknyter till antika nekropoler och gravgator.²⁵ Från huvudentrén kom man först till den mäktiga häckomgivna ceremoniplatsen med den uppmurade katafalken. Därefter passerade man först den trädbevuxna bronsåldershög, som Lewerentz inte bara inkorporerade i kyrkogården utan också genom att komplettera den med ett stort kors gav ett kristet symbolvärde, och därefter några större familjegravar. Först därefter kom man fram till den mäktiga gravgatan vilken skulle kantas av flera större kapell och den med häckar regelbundet indelade kyrkogården. Den monumentala ceremoniplatsen lades något sidordnad i förhållande till både entrén och gravkvarteren, vilket möjliggjorde att friluftsbegravningar kunde hållas under lugna och värdiga former. Samtidigt gjordes den så stor att den måste ha uppfattats som ödlig, ja rentav ogästvänlig, om den inte var fylld av folk, vilket måste ha skett relativt sällan. Det storslagna anslaget till trots underordnades kyrkogården det omgivande kulturlandskapet. Ceremoniplatsen har senare gjorts om till minneslund, säkert av flera olika skäl, men friluftsbegravningar har inte varit så efterfrågade, medan behovet av minneslundar har

FIGUR 3. Anna och Sten Branzells bidrag till tävlingen om Kvibergs kyrkogård i Göteborg. Av ritningen framgår läget för planerade byggnader, som begravningskapell, men också hur arkitekterna tänkte att formella partier skulle infogas i det kuperade kulturlandskapet. Ur Erik Fribergers artikel ”Den nya begravningsplatsen i Göteborg. Idétävling”, Byggmästaren 1927. Reprofoto Jessica Lund/Kungl. biblioteket.

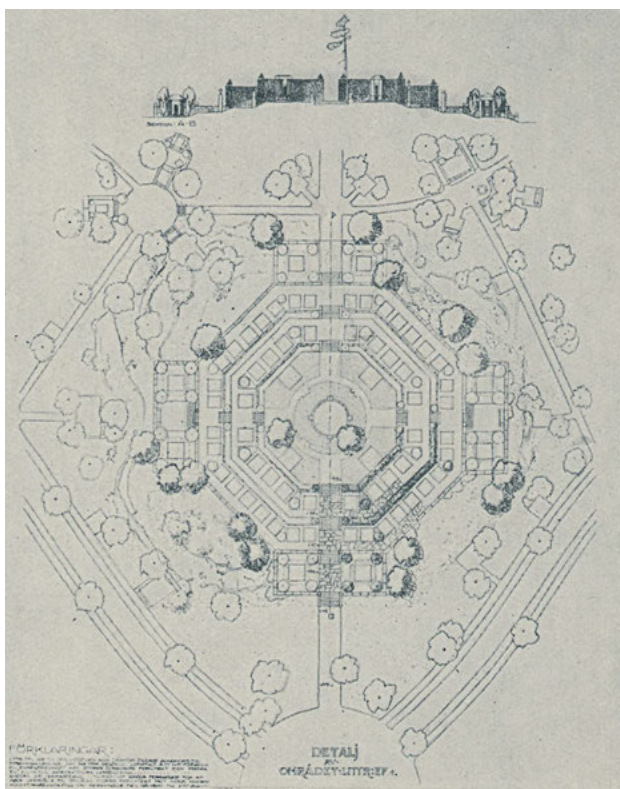

ökat. Förutom skiftande ideal understryker detta förhållande det väl kända faktum att nya seder kan ha svårt att få genomslag hur genomtänkta de i teorin än förefaller att vara, och i detta särskilda fall hur noggrant arkitekterna än hade tänkt ut att begravingarna skulle iscensättas. Många begravingar är idag små familjetillställningar utan behov av eller önskan om en stor manifestation så som den skulle kunna ta sig ut vid en friluftsbegraving. Därtill kommer det oberäknliga svenska klimatet som ytterligare en försvarande faktor.

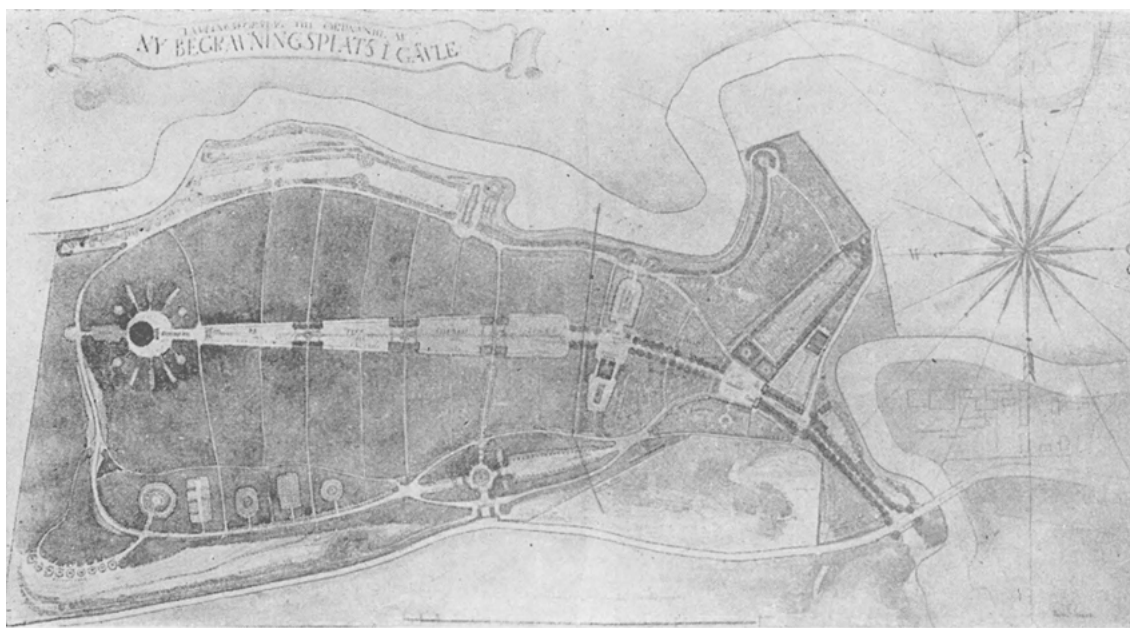
Sigurd Lewerentz blev snart en av de mest efterfrågade kyrkogårdsarkitekterna och de många uppdragen gav honom goda möjligheter att ytterligare fördjupa sina tankar rörande begravingar och kyrkogårdsestetik. Parallellt med arbetet med Östra kyrkogården i Malmö antog han uppdragen att utforma Ruds kyrkogård utanför Karlstad och Valdemarsviks begravningsplats. Vi ska här koncentrera oss på den senare. Den utvalda platsen för kyrkogården var ett långsträckt område i en sänka mellan två skogklädda höjder. Även här fanns fornlämningar från bronsåldern som redan från början skänkte kyrkogården en uråldrig historia; det var

en plats med lång tradition. Begravningskapellet på den ena höjden och minneslunden som fond mot den andra höjden famnar den arkitektoniskt ordnade sänkan med häckomgärdade gravkvarter genombruten av en lång allé. Tanken var att begravningsgästerna skulle samlas på begravningskapellets ovala förgård för att följa kistan in i det smyckade och av levande ljus upplysta kapellet. Vid vacker väderlek kunde begravningsakten äga rum vid den intilliggande ceremoniplatsen varvid officianten tänktes stå så att han var vänd mot kapellet. Till klockringning skulle så begravningsgästerna följa kistan genom den långa processionsvägen till den sista vilan vid graven.²⁶ Detta är ett mycket intressant exempel på hur arkitekten i detalj hade tänkt ut hur ritualerna kring begravningsakten skulle gå till och hur dessa känslomässigt och ceremoniellt skulle stödjas av kyrkogårdens utformning. Valdemarsviks kyrkogård utfördes i förenklad form i förhållande till Lewerentz ritning; ceremoniplatsen uteslöts till exempel. Det är oklart om det enbart var ekonomiska skäl som låg bakom förenklingarna, eller om det var så att man i församlingen bedömde att en ceremoniplats inte behövdes, eller enbart skulle utnyttjas av några få församlingsmedlemmar.

Under 1920-talet hölls ytterligare två arkitekttävlingar om kyrkogårdar. Den första ägde rum i Gävle 1922. I likhet med tävlingsprogrammet avseende Skogskyrkogården stipulerades att ett antal byggnader skulle uppföras, men även vägar av olika slag liksom en ceremoniplats samt naturligtvis gravkvarter. Det framhävdes också att det var angeläget att tillvarata platsens egen karaktär och förutsättningar och att de tävlande därför skulle föreslå så små förändringar i terrängen som möjligt samt att merparten av träden skulle bevaras.²⁷ Läget invid Gavleån var spektakulärt och inbjöd till vida utblickar över vattnet och bebyggelsen på motsatta sidan. I väster övergick det utvalda området omärkligt i ett skogsparti. Önskemålet från beställarnas sida var alltså en skogskyrkogård. Vad kunde man

FIGUR 4. I Ester Claessons och Harald Wadsjös bidrag till tävlingen om Skogskyrkogården för vilket de erhöll tredje pris ingick bland annat denna "Ehrenfriedhof" eller hederskyrkogård. Ritningen återgavs ursprungligen i Kyrkogårdskonst. Täflingen om ordnande af Stockholms södra begravningsplats (1915). Reprofoto Jessica Lund/Kungl. biblioteket.

FIGUR 5. Volter Gahns och Gustaf Clasons vinnande bidrag i tävlingen om ny kyrkogård i Gävle 1922. Av ritningen framgår tydligt hur de avsåg att lägga en serie slutna gårdar eller stämmingsfulla rum i det omgivande skogspartiet. Ur Gunnar Wetterlings artikel "Idétävlan om ordnande av ny begravningsplats för Gävle", Byggmästaren. Reprofoto Jessica Lund/Kungl. biblioteket.

då åstadkomma utifrån dessa riktlinjer? Flera av tävlingsbidragen hade stora likheter med det vinnande bidraget till Skogskyrkogården, vilket till viss del beror på vad som angavs i tävlingsprogrammet, men också hänger samman med Skogskyrkogårdens inflytande. Därtill kommer att flera av de tävlande även medverkat i den förra tävlingen. Det finns också ett flertal gemensamma drag mellan bidragen, vilket naturligtvis också hänger samman med platsen som sådan. Ett genomgående drag för de tävlingsbidrag som avbildades i Gunnar Wetterlings artikel "Idétävlan om ordnande av ny begravningsplats för Gävle" är mer eller mindre arkitektoniskt hållna gårdar placerade antingen en och en eller i serier i den uppväxta barrskogen. Volter Gahn och Gustaf Clason hade till exempel i sitt vinnande förslag valt att lägga in en serie av öppna rektangulära gårdar som gläntor eller ljuspunkter i den glesare tallskogen. En del av dessa öppna gårdar utgjorde ceremoniplatser med eller utan direkt kontakt med begravningskapell. Processionsvägarna är dock inte lika framträdande, förmodligen beroende på önskemålet från beställarnas sida att göra så få ingrepp som möjligt i skogen.

Den andra tävlingen utlystes 1926 och gällde Kvibergs begravningsplats utanför Göteborg. Det

fanns uppenbarligen en rädsla att antalet tävlingsdeltagare skulle bli litet och tre arkitekter blev därför särskilt inbjudna att delta, nämligen Gunnar Asplund, Sigurd Lewerentz och Harald Wadsjö. Alla tre hade ju på olika sätt utmärkt sig inom området och kan därför ses som självklara i sammanhanget. När tävlingstiden gick ut hade endast nio förslag lämnats in, vilket kan jämföras med tävlingen i Gävle som hade lockat 38 tävlande. Även detta tävlingsprogram har stora likheter med det som hade upprättats för tävlingen om Skogskyrkogården. Bland annat betonades vikten av att ordna området utan att göra avkall på det konstnärliga och utan alltför stora ingrepp i terräng och landskapets säregenhet. Det ansågs särskilt viktigt att det skulle vara enkelt att orientera sig på begravningsplatsen.²⁸

I tävlingsförutsättningarna ingick att man skulle bereda plats för två ceremoniplatser för jordfästningar i det fria, en större på slättområdet och en mindre på åsen, alternativt i det övre skogsområdet. Vi ser hur man redan från början förutsatte att begravningsällskapen skulle vara olika stora och därigenom ha olika behov av utrymme, men också att flera begravingar skulle kunna äga rum samtidigt. Utanför gravkapellen och krematoriet

skulle ordnas plats för processioner och för vagnar. Erik Friberg framhöll i sin artikel om tävlingen att den utvalda platsen gav associationer ”till klassisk mark – till Siciliens högland, till bergens sluttning i Korint och Delfi eller kanske till tempeldalen i Figalica”. Det dramatiska landskapet med en långsträckt ås och en sluttning som en amfiteater krävde sin man eller kvinna för att fullt ut komma till sin rätt. Denna storslagenhet hade också välat problem för de tävlande. De tre prisbelönta förslagen hade utförts av Gunnar Asplund, Göteborgsarkitekterna Anna och Sten Branzell samt Sigurd Lewerentz.²⁹

Kvibergs kyrkogård är till ytan en av landets största, vilket ställde stora krav på vägar som skulle förbinda kapellen, ceremoniplatserna och gravkvarteren, men också möjliggöra transporter som inte inkräktade på begravingar och de sörjandes behov av integritet och lugn vid graven. För Gunnar Asplund som vann tävlingen blev det en långt utdragen process att utforma kyrkogården, och den invigdes efter många omarbetningar först 1935. Precis som han hävdade i sitt tävlingsbidrag blev det nödvändigt att ge kyrkogården en tydlig arkitektonisk form, vilket han bland annat åstadkom med hjälp av klippta häckar och hårt tuktade träd. Möjligen var det de många omarbetningarna och den långt utdragna tillkomsttiden som gjorde att Asplund aldrig riktigt lyckades förena platsens inneboende kraft med det rituella, alltså det som behövdes för att processioner och ceremonier skulle komma till sin rätt fullt ut. Kvibergs kyrkogård är trots detta ett av de mest framträdande exemplen på den kyrkogårdskultur som utvecklades och fann sin form under 1900-talets första decennier.

Kyrkogården som etablerad arkitektuppgift

Fördelarna med tävlingarna var många, beställarna kunde ställa upp önskemål som de sedan kunde få se flera olika lösningar på. Det stora flertalet kyrkogårdar tillkom emellertid som redan nämnts utan att föregås av någon arkitektävling. Lars Israel Wahlman är en känd kyrkoarkitekt med Engelbrektskyrkan i Stockholm som ett av sina främsta verk, men som kyrkogårdsarkitekt är han i dag i det närmaste bortglömd. Han hade emellertid ett betydligt inflytande, både i egenskap av juryman

vid tävlingar och som gestaltare av kyrkogårdar. Han var en av jurymännen vid tävlingen om Skogs kyrkogården och tillika en av flera rådgivande arkitekter under den långa tillkomsttiden. Han var för övrigt den enda som deltog som juryman i de fyra arkitektävlingar om kyrkogårdar som hölls under 1910- och 1920-talen.

Även Wahlman var väl insatt i de nya strömningarna inom kyrkogårdskonsten. Han hade besökt Tyskland flera gånger och då även sökt information och litteratur om just begravningsplatser. Samtidigt som tävlingen om Skogskyrkogården pågick utarbetade han ett förslag till en skogskyrkogård för det då unga samhället Djursholm, vilket han presenterade vid ett föredrag i Djursholm i april 1915. Av de bilder han förevisade under sitt föredrag återgav flera just tyska begravningsplatser.³⁰ Wahlman utgick från att så mycket som möjligt av den existerande vegetationen skulle behållas och utnyttjas i kompositionen. Huruvida partier skulle användas för urngravar, jordgravar eller park var helt avhängigt jordkvaliteten. Men samtidigt som Wahlman ansåg att vissa partier var lämpligare som park än för gravar underströk han att en kyrkogård inte fick se ut just som en park med gravarna undanstuckna i grönskan.³¹ Detta var också en kritik som riktades mot flera av tävlingsförslagen till Malmö Östra begravningsplats. Därutöver planerade han för ett vägnät och platsbildningar som skulle understryka det ceremoniella och rituella kring begravingarna. En del av detta handlade helt konkret om hur man skulle förflytta sig genom kyrkogården, till exempel från entrén till urnlund, krematorium/begravningskapell och så vidare. Att uppväxta träd som tallar och ekar skulle sparas utslöt inte att vissa delar av kyrkogården borde få en utpräglad monumentalitet, vilket han i hög utsträckning avsåg att skapa med hjälp av vegetationen, som formklippta ekhäckar.³² Wahlmans förslag till Djursholms begravningsplats utfördes i starkt förenklat skick och har senare vidareutvecklats av Sven A. Hermelin och Inger Wedborn.

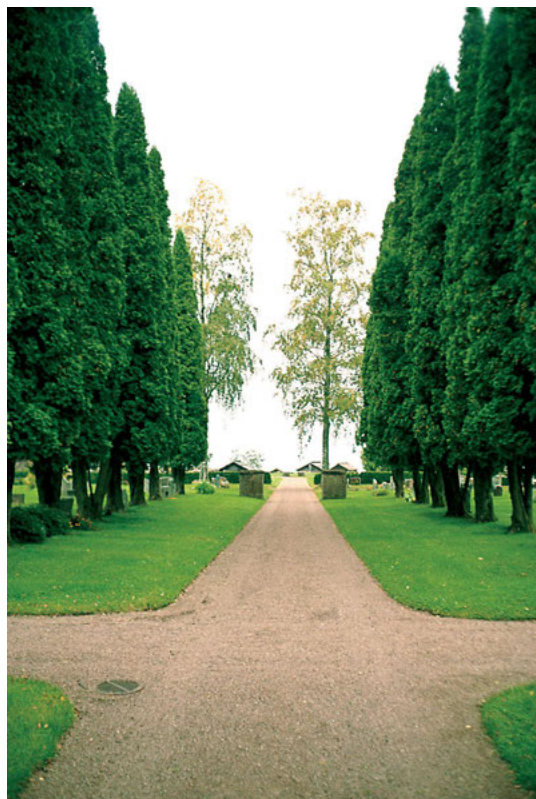
I ett par av de kyrkogårdar Wahlman under 1920-talet ritade i Dalarna kan man se att han tog upp och vidareutvecklade flera av de teman som finns i Djursholms begravningsplats. Vid arbetet med utvidgningen av Rättviks kyrkogård i början av 1920-talet var förflyttningen genom begravningsplatsen en väsentlig del i kompositionen. Den nya kyrko-

gården placerades strax intill kyrkan och den äldre kyrkogården, på ett öppet område utan någon befintlig vegetation som kunde ingå i kompositionen. Begravningsståget med kistan skulle kunna göra en värdig entré och på ett högtidligt vis nå kyrkan, ceremoniplatsen eller ett planerat men aldrig uppfört begravningskapell. Däremot var inte tanken att likvagnar eller begravningsföljen skulle köra in på begravningsplatsen, utan alla vagnar skulle stanna vid ingången. Processionsvägen för från entrén genom gravkvarteren till ceremoniplatsen i fonden av kyrkogården.³³ Ceremoniplatsen för begravingar i det fria med den uppmurade katafalken förlades till en del av kyrkogården som var olämplig för grävda gravar, samtidigt är det kanske kyrkogårdens vackraste punkt med vid utsikt över Siljan. Detta är en av få ceremoniplatser som inte har en cirkulär form. Den är snarare upplöst och mjuk i konturerna. Wahlmans tankar om allas likhet inför döden och fördelen med modesta gravmonument

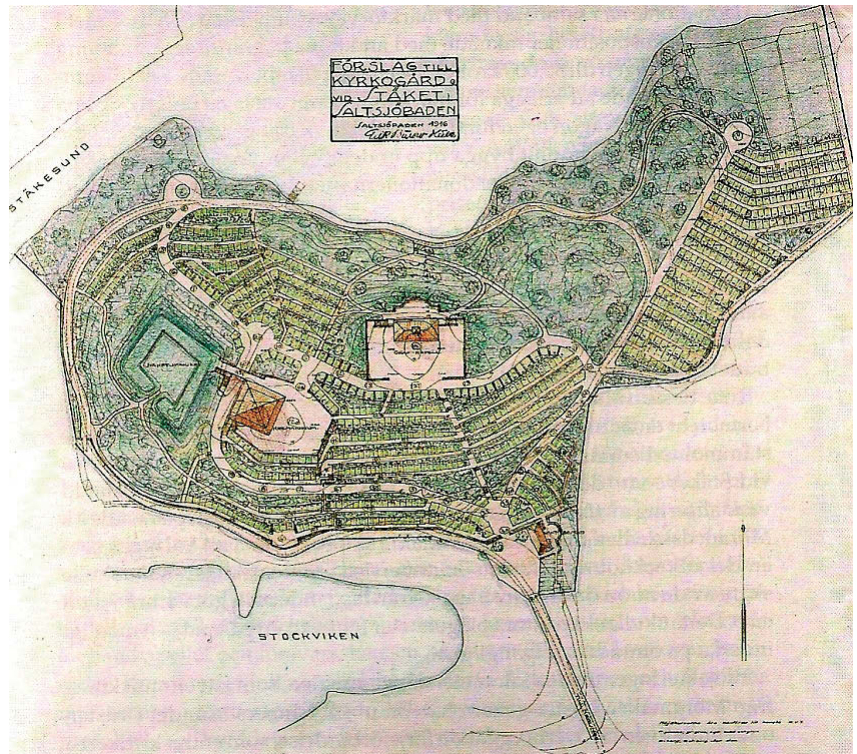
kommer här till uttryck genom att gravarna på ömse sidor om processionsvägen lades i öppna gräsytor och försågs med enkla träkors. Gravarna skulle alltså underordna sig processionsvägen och ceremoniplatsen. Rörelsen från entrén genom kyrkogården fram till ceremoniplatsen är tydligare här än i Djursholm, mycket beroende på de förutsättningar platsen själv hade att erbjuda. I Djursholm var ju Wahlmans utgångspunkt att bevara så mycket som möjligt av den befintliga växtligheten, bland annat i naturvårdande syfte.

Begravningsplatsen i Grängesberg – som tillkom parallellt med den i Rättvik – var den enda Wahlman utformade helt från grunden. Det valda området var av ett helt annat slag än i Rättvik. Här fanns rikligt med uppväxta träd att ta tillvara, liksom höjdskillnader som kunde utnyttjas i kompositionen. Begravningsplatsen kan bäst beskrivas som en skogskyrkogård i kombination med en stram arkitektonisk konstruktion, det vill säga där

FIGUR 6-7. Parti av Lars Israel Wahlmans utvidgning av Rättviks kyrkogård. Den vänstra bilden visar en av de björkkantade infartsvägarna. Björkarna ger kyrkogården en ljus och hoppningivande stämning samtidigt som de anknyter till tankarna om Dalarna som ett svenskt ideal. Den högra bilden visar processionsvägen med ceremoniplatsen och den uppmurade katafalken i fonden. Den fria sikten genom processionsvägen gör att kyrkogården visuellt knyts samman med Siljan. FOTO: Catharina Nolin 2001.

FIGUR 8–9. Den övre bilden visar Erik Bülow-Hübes första ritning till Skogsö kyrkogård i Saltsjöbaden utförd 1916. Här syns tydligt den trevägsklyka som tänktes bilda stomme i kyrkogården, men också att vissa gravpartier skulle bli stramt arkitektoniska medan andra skulle bli som små skogskyrkogårdar. Av den undre bilden framgår hur kapellet integrerades i skogspartiet. FOTO: Catharina Nolin 2005.

det inte fanns någon vegetation att utgå ifrån var lösningen att bygga formen så att den kontrasterade mot naturens egen form. Stramt arkitektoniskt formade trädgårdar med uppbyggda murar, symmetriskt anlagda gångar och kvarter samt klippta häckar var också vanliga i början av 1900-talet. I likhet med Rättvikskyrkogården är entrén och för-

flyttningen igenom begravningsplatsen en väsentlig del i kompositionen. Huvudvägen, i form av en allé i öst–västlig riktning, skulle leda fram till en öppen plats framför ett större begravningskapell. Norr om kapellet föreslog han en honnörsgård för friluftsbegravningar eller andra ceremonier i samband med begravnin-³⁴ Honnörsgårdens märkliga place-

ring bakom kapellet grundar sig på praktiska skäl; det ringa jorddjupet gjorde att marken inte kunde användas till jordgravar. En delvis trädplanterad processionsväg leder från begravningskapellet och ut i begravningsplatsen. Liksom i Rättvik är den omgiven av öppna partier för ensamgravar. Gestaltningen av Grängesbergs begravningsplats med honnörsgård och processionsväg i anslutning till ett begravningskapell anknyter mycket tydligt till tidens strävan efter förnyelse av begravingar, med friluftsbegravingar utan direkt anknytning till söndagens högmässa.

En mindre uppmärksammas kyrkogård från ungefär samma tid som de ovan presenterade är Skogsö kyrkogård i Saltsjöbaden som skapades av

FIGUR IO. (ovan) Välbevarat parti av Ester Claessons utvidgning av Solna kyrkogård från 1920-talet. Foto Catharina Nolin 2006.

FIGUR II. (t.h.) Mittallén i Ester Claessons utvidgning av Solna kyrkogård. Enligt trädgårdsarkitektens ursprungliga planer skulle allén leda till ett begravningskapell, men detta uteslöts ur beställningen. FOTO: Catharina Nolin 2006.

Erik Bülow-Hübe. I dag är Bülow-Hübe förmodligen mest känd för den för sin tid helt nydanande Pildammsparken i Malmö. Men innan han kom till Malmö var han under knappt tio år, 1913–1921, chef för fastighetsbolaget Stockholm-Saltsjön i Saltsjöbaden. I hans arbetsuppgifter ingick främst att stycka tomter samt att rita villor med tillhörande trädgårdar. Under denna tid fick han alltså även i uppdrag att rita Skogsö kyrkogård med kapell och krematorium. Därutöver har det inte gått att finna några uppgifter om specifika önskemål från beställarna när det gäller terräng, vägar med mera. Krematoriet föll av kostnadsskäl snart bort från beställningen, men kyrkogården och kapellet utfördes under åren 1916 till 1920. Liksom så många andra av tidens kyrkogårdar är Skogsö kyrkogård utformad som en skogskyrkogård, men med inslag av en tydlig arkitektonisk form. I det första förslaget från 1916 är de nybarocka inslagen framträdande, bland annat i form av en *patte d'oie*, eller en trevägsklyka, som från entréplatsen leder fram till kyrkogårdens tre viktigaste punkter: kapellet, krematoriet och gravkvarteren. Här var tanken att begravningsprocessionen skulle kunna köra längs kyrkogårdens östra huvudväg och ända fram till kapellplatsen öster om kapellet.³⁵ Vi ser här alltså hur ankomsten till begravningsplatsen som sådan har ändrat karaktär, från att man färdades till fots till att anlända i bil. Referenserna till barockens arkitektur är som Liisa Wihman visat tydliga. Detta tema tog han senare upp i Pildammsparken i Malmö. Bülow-Hübe har inte skrivit något om hur han såg på begravningsplatser i stort eller de ceremonier som omgärdade begravingarna, men även han bör ha varit väl insatt i de tyska förhållandena. Också här ser man de cirkulära mötesplatserna som var så vanliga i tidens stadsplanering. I den fastställda ritningen från 1918 har det strama vägnätet tonats ned något, men det består fortfarande av tre vägar som leder ut till kyrkogårdens olika delar.

Huruvida Ester Claessons och Harald Wadsjös framgångsrika medverkan i tävlingen om Skogskyrkogården ledde vidare till fler samarbeten är oklart. Harald Wadsjö blev i alla fall en av de flitigast anlitate kyrkogårdsarkitekterna. Vid Jubileumsutställningen i Göteborg 1923 presenterade han inte mindre än åtta kyrkogårdsprojekt, förutom en mönstergravplats och förslag till gravvårdstyper.³⁶ Även Ester Claesson medverkade med ett kyrko-

gårdsprojekt, möjligen hennes enda, en utvidgning av Solna kyrkogård som genomfördes i början av 1920-talet. Här finns ingenting av den storslagenhet och dramatik som var så framträdande i bidraget till tävlingen om Skogskyrkogården. Men så handlade det dels om ett så mycket mindre område, dels om att anpassa utvidgningen till de äldre delarna och till kyrkan. Ester Claesson hade utarbetat förslaget med tanke på att kyrkan fortfarande skulle vara det dominerande i anläggningen. Detta löste hon genom att anlägga en lång mittallé i östlig-västlig riktning där kyrktornet bildade fond i väster och slutpunkten i öster utgjordes av ett mindre begravningskapell med en öppen plan framför. I praktiken var det dock inte kyrkan som utgjorde fond i väster, utan kaplansgården, den nuvarande pastorsexpeditionen. Vid kyrkogårdens östra gräns skulle några högväxta träd bilda fond och därmed stänga utsikten till de byggnader som låg utanför kyrkogården.³⁷ Anslutningen till den äldre delen var alltså en väsentlig del i gestaltningen. Den nya delen hade tidigare brukats som åker och med undantag för några almar fanns här ingen vegetation som kunde utnyttjas i gestaltningen. Begravningskapellet – som aldrig uppfördes – skulle alltså ha blivit centrum för planteringen. Av Ester Claessons utvidgning av kyrkogården kan man än idag se ett mer eller mindre intakt bevarat parti. Det ligger dikt intill pastorsexpeditionen vilket gör att denna del inte enbart kan ses som typisk för det tidiga 1900-talets kyrkogårdar, utan även ger associationer till den tidens villaträdgårdar.

Avslutning

Som vi har sett var det några få personer som låg bakom de nya idéer som ledde till förändringar av de svenska begravningsplatserna, inte enbart vad det gällde önskan att införa kremeringar, utan också på det estetiska planet. Förändringsförslagen kom främst från arkitekter, inte någon av de i artikeln refererade texterna har skrivits av präster eller andra verksamma inom kyrkan. Inför denna artikel har jag dock inte haft möjlighet att undersöka i vilken utsträckning präster hade betydelse på ett lokalt plan. Frågan är då vilka förutsättningar det fanns för att förslagen till förändringar skulle få genomslag. Enskilda individer hade stor betydelse för förändringar och spridande av nya ideal; de

regionala skillnaderna torde ha varit påtagliga, särskilt mellan stad och landsbygd. Viljan att förändra kyrkogårdarna bottnade också dels i ett missnöje med det existerande tillståndet, dels i ett intresse för äldre kyrkogårdskultur och trädgårdskonst. Oavsett hur de nya kyrkogårdarna utformades, som skogskyrkogårdar eller som strama arkitektoniska kompositioner, eller kanske som en blandning av dessa båda, kan man konstatera att begravningsarnas ceremonier var en viktig del i gestaltningen.

I tidigare forskning har de nya kyrkogårdarnas inrättande i hög grad kopplats till viljan att införa kremering. Det står dock helt klart att nya ideal och ceremonier i anslutning till begravningsarna slog igenom i full skala även utan krematorier. Trots att så många olika arkitekter deltog i arkitektävlingarna och att de kanske utformade endast ett fåtal kyrkogårdar var ser man många gemensamma drag, möjligen beroende på vad som angavs i tävlingsprogrammen. Just ceremoniplatser och processionsvägar var ett par av de återkommande inslagen. Det är anmärkningsvärt hur dessa så fort utvecklades eller ett par olika former som sedan användes med variation, trots att dessa knappast diskuterades i de många texter om kyrkogårdar som publicerades under 1910- och 1920-talen eller närmare utvecklades i till exempel tävlingsprogrammen.

En berättigad fråga är hur dessa nya kyrkogårdar togs emot av anhöriga, begravningsgäster och kyrkans folk. Var det självklart att hålla en friluftsbegravning för en avliden familjemedlem? Och var begravningsgästerna så många att man kunde fylla

en stor ceremoniplats? Det nordiska oberäkneliga klimatet måste också ha gjort att friluftsbegravningar endast var aktuella under en del av året.

Det står helt klart att kyrkogårdskonsten under 1900-talets första decennier i tidigare forskning ofta har studerats ur ett snävt arkitekturhistoriskt perspektiv utan att också göra jämförelser med utvecklingen inom trädgårdskonsten i stort. En sådan jämförelse tydliggör de stora likheterna mellan tidens kyrkogårdar och parker och trädgårdar. Detta gäller inte minst skogskyrkogårdarna och tidens naturparker vilka bjuder på många paralleller vad det gäller både bakomliggande idéer och utförande. En av dessa likheter gäller just "friluft", tidens parker erbjöd en rikedom av aktiviteter som kunde utföras under årets skiftande årstider, som skid- och skridskoåkning vintertid och lek- och idrott liksom cykling sommartid. Därtill kommer Friluftsrådets och andra samtida organisationers uppmaning till ett aktivt friluftsliv. Att utveckla dessa paralleller får emellertid bli föremål för en annan artikel.

Catharina Nolin är fil. dr i konstvetenskap och verksam som forskare och lärare vid Konstvetenskapliga institutionen, Stockholms universitet. Hon är i sin forskning specialiserad på 1800-talets och det tidiga 1900-talets parker och trädgårdar.

catharina.nolin@arthistory.su.se

Noter

1. Till den viktigaste forskningen om kyrkogårdar och begravningsväsendet i Sverige hör följande: Ulf G Johnsson: "De första svenska krematorierna och deras förutsättningar", *Konsthistorisk tidskrift* 1964; Caroline Constant: *The Woodland Cemetery: Toward a Spiritual Landscape* (1994); Bengt O.H. Johansson: *Tallum. Gunnar Asplunds och Sigurd Lewerentz skogskyrkogård i Stockholm* (1996); Emilie Karlsmo: *Rum för avsked. Begravningskapellets arkitektur och konstnärliga utsmyckning i 1900-talets Sverige* (2005).
2. Sammanslutningen hette vid grundandet Likbränningsföreningen i Stockholm. Året därpå ändrades namnet till Svenska Likbränningsföreningen och från samma år trycktes föreningens meddelanden. Sammanslutningen ändrade på nytt namn till Svenska Eldbegängelseföreningen 1917 och heter sedan 1983 Sveriges kyrkogårds- och krematorieförbund.
3. Stubelius 1914, s. 4.
4. För mer om Pipers begravningsplatser, se Olausson 1993, s. 344–345.
5. För mer om så kallade naturparker och den nya typ av offentliga parker som växte fram kring år 1900, se Nolin 1999, s. 100–102 och s. 211–249.
6. För Friedhof Ohlsdorf, se Schoenfeld 2000 och www.friedhof-hamburg.de/ohlsdorf/chronik.htm, för Münchener Waldfriedhof, se Grässel 1913 och Wolf 1928.
7. Grässels skrift utkom 1910. En andra upplaga kom 1911 och en tredje utökad och omarbetad 1913. Jag har haft tillgång till den tredje upplagan. Se också Constant 1994, s. 26.
8. Schlyter 1912, s. 203–214.

9. Constant 1994, s. 19–20.
10. Stubelius 1914, s. 5.
11. Stubelius 1914, s. 10.
12. Améen 1917, s. 10.
13. Lind 1917, s. 79.
14. *Katalog. Internationella stadsbyggnadsutställningen. Nordiska avdelningen: Danmark, Finland, Norge, Sverige. Jubileumsutställningen i Göteborg 1923*, s. 360–372.
15. Karlsmo 2005, s. 49ff.
16. Karlsmo 2005, s. 53ff.
17. Karlsmo 2005, s. 58ff.
18. Karlsmo visar att det också fanns en motreaktion mot överdåd i samband med begravningar. Under 1930-talet t. ex. förekom det att jurister i Malmö önskade en begravning "i enskildhet", alltså en mindre begravning, Karlsmo s. 61f.
19. Ett sådant exempel är den likbil Wahlman ritade.
20. Wadsjö 1927, s. 45.
21. Tävlingsarna som berörs längre fram i artikeln gällde Skogskyrkogården i Stockholm 1914, Östra begravningsplatsen i Malmö 1916, en ny begravningsplats i Gävle 1922 och Kvibergs kyrkogård i Göteborg 1926.
22. *Program till idétävlan angående ordnandet av ett för utvidgning av Stockholms Södra begravningsplats avsett område*, 1914, s. 3.
23. Flera av Wadsjös och Claessons tävlingsritningar är avbildade i *Kyrkogårdskonst. Täflingen om ordnande af Stockholms Södra begravningsplats* (särtryck ur *Arkitektur och dekorativ konst* 1915).
24. Tävlingsförslagen är avbildade i *Kyrkogårdskonst. Täflingen om ordnande af Stockholms Södra begravningsplats* (särtryck ur *Arkitektur och dekorativ konst* 1915) s. 10.
25. "Kyrkogårdstäflingen i Malmö", *Sydsvenska Dagbladet Snällposten* 23 september 1916.
26. Ahlin 1985, s. 76.
27. Uppgifterna ur tävlingsprogrammet kommer från Gunnar Wetterlings artikel "Idétävlan om ordnande av ny begravningsplats för Gävle" i *Byggmästaren* 1922, s. 97–105.
28. *Program för idétävlan om ordnande till begravningsplats av ett område å Kviberg i Göteborg* 1926, s. 3.
29. Erik Friberger: "Den nya begravningsplatsen i Göteborg. Idétävlan", *Byggmästaren* 1927, s. 41–45.
30. NMA, konstnärarkivet, biograficasamlingen, Lars Israel Wahlmans samling vol. 31, "Om begravningsplatser". Både hans förslag till hur begravningsplatsen skulle ordnas och hans föredrag refererades utförligt i artikeln "Hur Djursholms begravningsplats skall ordnas" i *Djursholms tidning* 16 april 1915.
31. NMA, konstnärarkivet, biograficasamlingen, Lars Israel Wahlmans samling vol. 31, "Om begravningsplatser".
32. "Hur Djursholms begravningsplats skall ordnas", *Djursholms tidning* 16 april 1915.
33. NMA, konstnärarkivet, biograficasamlingen, L.I. Wahlmans samling, vol. 3, L.I. Wahlman: "Beskrivning rörande ny begravningsplats i Rättvik" (1921) respektive ATA, Ämbetsarkivet, de topografiska dossiererna, Rättviks kyrka, L.I. Wahlman "Beskrivning till utvidgning av kyrkogården i Rättvik" (1922).
34. ATA, Ämbetsarkivet, de topografiska dossiererna, Grängesberg, L.I. Wahlman: "Beskrivning till ny begravningsplats i Grängesberg" (1921).
35. Wihman 2005, s. 14.
36. *Katalog. Internationella stadsbyggnadsutställningen. Nordiska avdelningen: Danmark, Finland, Norge, Sverige. Jubileumsutställningen i Göteborg 1923*, s. 368–369.
37. *Katalog. Internationella stadsbyggnadsutställningen. Nordiska avdelningen: Danmark, Finland, Norge, Sverige. Jubileumsutställningen i Göteborg 1923*, s. 362.

Käll- och litteraturförteckning

Otryckta källor

- Nationalmuseum, arkivet (NMA)
 Konstnärarkivet, Biograficasamlingen
 Lars Israel Wahlmans samling
- Antikvarisk-topografiska arkivet (ATA)
 Ämbetsarkivet, de topografiska dossiererna
 Ritningar och handlingar rörande kyrkor och begravningsplatser

Tryckta källor och litteratur

- Ahlin, Janne, 1985, *Sigurd Lewerentz. Arkitekt*.
- Améen, Gustaf, 1917, "Begravningsplatsers ordnande", *Svenska kommunaltekniska föreningens handlingar* 15 (s. 1–18).
- Constant, Caroline, 1994, *The Woodland Cemetery: Toward a Spiritual Landscape*.
- Friberger, Erik, 1927, "Den nya begravningsplatsen i Göteborg. Idétävlan", *Byggmästaren* (s. 41–45).
- Grässel, Hans, 1913, *Über Friedhofanlagen und Grabdenkmale* (3:e och omarbetade uppl.).
- "Hur Djursholms begravningsplats skall ordnas", 1915, *Djursholms tidning*.
- Karlsmo, Emilie, 2005, *Rum för avsked. Begravningskapel-*

lets arkitektur och konstnärliga utsmyckning i 1900-talets Sverige (diss.).

- Katalog. Internationella stadsbyggnadsutställningen. Nordiska avdelningen: Danmark, Finland, Norge, Sverige. Jubileumsutställningen i Göteborg 1923*, 1923.
- "Kyrkogårdstäflingen i Malmö", 1916, *Sydsvenska Dagbladet Snällposten*.
- Linder, Erik, 1917, "Kyrkogårdskonstens renässans", *Svenska stadsförbundets tidskrift* (s. 75–79).
- Olausson, Magnus, 1993, *Den engelska parken i Sverige under gustaviansk tid* (diss.).
- Nolin, Catharina, 1999, *Till stadsbornas nytta och förlustande. Den offentliga parken i Sverige under 1800-talet* (diss.).
- Program för idétävlan om ordnande till begravningsplats av ett område å Kviberg i Göteborg*, 1926.
- Program till idétävlan angående ordnandet av ett för utvidgning av Stockholms Södra begravningsplats avsett område*, 1914.
- Kyrkogårdskonst. Täflingen om ordnande af Stockholms södra begravningsplats*, 1915. Särtryck ur *Arkitektur och dekorativ konst* häfte 5 och 6.
- Schlyter, Gustav, 1912, "Våra kyrkogårdars ersättande med kommunala krematorier. En aktuell kommunalpolitisk fråga", *Svenska Stadsförbundets tidskrift* (s. 203–214).

Schoenfeld, Helmut, 2000, *Der Friedhof Ohlsdorf*.

Stubelius, Torsten, 1914, *Kyrkogårdskonst*. Särtryck ur *Arkitektur och dekorativ konst* häfte 3.

Wadsjö, Harald, 1927, "Kyrkogårdskultur", *Lustgården* (s. 33–50).

Wetterling, Gunnar, 1922, "Idétävlan om ordnande av ny begravningsplats för Gävle", *Byggmästaren* (s. 97–105).

Wihman, Liisa, 2005, *Nybarock i naturparken. Några teman i Erik Bülow-Hübes verk sett genom Skogsö kyrkogård och kapell*. D-uppsats, Konstvetenskapliga institutionen, Stockholms universitet.

Wolf, Georg Jak., 1928, *Münchener Waldfriedhof*.

Cemetery aesthetic and ceremonies

By *Catharina Nolin*

Summary

The aesthetic and use of Swedish burial grounds were a widely publicised topic in early 20th century Sweden. The present article discusses some of the issues, tendencies and proposals for change which led to a renewal of cemetery art. Among other things the article deals with ways in which architects and debaters felt that burial grounds could be made aesthetically appealing and at the same time adapted to funeral ceremonies, and it also considers the way in which they related to history. The cemeteries fashioned by the tastes of the 19th century were dismissed as unsightly and disorganised, places which without exception could be made better and lovelier. Urban expansion also meant a rise in the number of funerals and necessitated the designation of increasing areas of land for burial places. One aspect discussed is the change of thinking about funerals and the introduction of new rituals, which engendered a need for processional routes, ceremonial places and

gardens of remembrance. Architect competitions for burial grounds were major incentives for bringing about changes. In addition to the competition for Skogskyrkogården (the Woodland Cemetery) and its great importance for the creation of other cemeteries, this article considers the competitions organised in Sweden during the 1910s and 1920s. Most cemeteries, however, were designed by architects specially chosen for the purpose. Some of these now relatively unknown places are presented. Renewers of cemetery design included several leading architects, such as Gunnar Asplund and Sigurd Lewerentz, who became very widely known because of the Stockholm Woodland Cemetery, but also including Lars Israel Wahlman, Harald Wadsjö and Erik Bülow-Hübe, as well as the garden architect Ester Claesson. The relation between cemetery design and the contemporary public parks is another aspect considered.

● Nästa nummer:

Arkitektur- och bebyggelsehistorien är full av exempel på transformationer och konverteringar. Men ofta har alldeles för lite sagts om dessa aspekter. I nummer 53 av *Bebyggelsehistorisk tidskrift* tas ämnet nybruk upp till behandling. I sex uppsatser presenteras, diskuteras och reflekteras över byggnader och byggnadsmiljöer som fått förändrade funktioner. Nybruk för andra ändamål är exempelvis en av många lösningar när en kyrka blivit övertalig för kyrkligt bruk. Det är en vanlig utväg i utlandet, medan det i Sverige ännu finns ytterst få exempel. Får vi se fler kyrkor ombyggda till utställningshallar eller bostäder i framtiden? Men även exempel på motsatsen finns, att en byggnad uppförd för helt andra syften förändras och återanvänds som gudstjänstlokal. Med exempel från ombyggnaden av Östra stallet vid Storgatan i Stockholm diskuteras hanteringen av historiska och estetiska innebörder. Ombyggnader och återanvändning av gamla kraftverksanläggningar, industribyggnader och industriområden är andra ämnen som ägnas uppmärksamhet. Till bilden av nybruk hör också möjligheterna att uppvärdera triviala industrilandskap i städernas utkanter för vardaglig återanvändning.